ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

POSEBNA IZDANJA XXI

Fehim Nametak

DIVANSKA KNJIŽEVNOST BOŠNJAKA

Sarajevo, 1997.

Izdavači:
Orijentalni institut u Sarajevu
Bistrik 7/III, Sarajevo
i
Međunarodni centar za mir – Sarajevo

Glavni urednik:
Prof. dr Amir Ljubović

Za izdavače:
Prof. dr Esad Duraković
Ibrahim Spahić

Recenzenti:
Prof. dr Amir Ljubović
Prof. dr Esad Duraković

Tehnički urednik:
Amina Šiljak-Jesenković

Kompjuterska obrada (DTP):
Vedran Ljubović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 886.4(091)"14/18"

NAMETAK, Fehim

Divanska književnost Bošnjaka / Fehim Nametak. - U Sarajevu : Orijentalni institut [etc.], 1997. - 200 str. ; 24 cm. - (Posebna izdanja / Orijentalni institut u Sarajevu ; 21)

Tekst na arap. i bos. jeziku. - Rječnik imena, termina i turcizama: str. [167]-178. - Bibliografija: str. [179]-194 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

SADRŽAJ

Riječ unaprijed 7

DRUŠTVENA USLOVLJENOST DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI 9

Definicija divanske književnosti 11

Glavne pjesničke vrste divanske poezije 15

NAJZNAČAJNIJI PJESNICI XVI I XVII STOLJEĆA 27

Muhamed Karamusić Nihadija 28

Zijaija Mostarac 30

Vahdetija Ahmed Bošnjak 33

Derviš-paša Bajezidagić 37

Medžazija Mostarac 41

Muhamed Nerkesija 42

Husein Lamekanija 49

Hasan Kaimija 52

Sulejman Mezakija 54

Sukkeri Zekerija 57

Sabit Alaudin Užičanin 59

Asim Jusuf Čelebi Bošnjak 68

DIVANSKA POEZIJA XVIII I XIX STOLJEĆA 71

Mehmed Mejlija Guranija 71

Ahmed Hatem Bjelopoljak 75

Fadil-paša Šerifović 76

Arif Hikmet-beg Rizvanbegović 84

Habiba Rizvanbegović Stočević 91

TEME, MOTIVI I SIMBOLI U PJESMAMA DIVANSKIH PJESNIKA 95

Kerbelanski događaj 108

Čuda 109

Oživljavanje mrtvih 112

Divanski pjesnici – tesavuf i tarikat 115
Mistički motivi 116
Poznate ličnosti i legendarni junaci u poeziji i predaji 126
Behram-i Gûr 128
Rustem i Suhrab 128
Bihzad 129
Ferhad i Širin 130
Mansur Halladž 131
Džemšid (Džem) 132
Aleksandar Veliki 134
Platon, Sokrat, Lukman 134
Šebčerag 135
Narcis 136
Mitske ptice 137
Astrološke teme 139
Proricanje kao motiv u poeziji 140
Teme i motivi iz svakodnevnog života 142
Opis praznika u poeziji 146
SAŽETAK 151
SUMMARY 159
RJEČNIK TERMINA 167
IZVORI I LITERATURA 179
Neobjavljeni izvori 179
Popis kataloga rukopisa 181
Literatura 183
INDEKS IMENA 195

RIJEČ UNAPRIJED

Knjiga *Divanska poezija Bošnjaka* je tema čiji sam jedan dio (XVI i XVII st.) radio u Orijentalnom institutu od 1986-1989. godine u okviru šireg koordiniranog rada na projektu *Prilozi za historiju književnosti Bosne i Hercegovine*. Na ovom projektu su bili angažirani suradnici iz Instituta za književnost, Orijentalnog instituta, Filozofskog fakulteta i Zemaljskog muzeja. Cjelokupan projekat je trebao obuhvatiti 25 knjiga iz historije književnosti Bosne i Hercegovine. Prvi dio teme, klasični period divanske poezije u Bosni i Hercegovini, tj. *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća* štampan je u izdanju Instituta za književnost i Svjetlosti i pojavio se iz štampe 1991. godine. Knjiga nije puštana odmah u prodaju stoga što su se čekale još 2-3 knjige iz ove edicije da bi se onda, kao cjelovita edicija književnosti Bosne i Hercegovine, ponudila u prodaju. Krajem 1991. prvi primjerci knjige poslani su na natječaj za "najbolju knjigu iz muslimanske književnosti". Ovaj natječaj je raspisalo Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, podružnica Tešanj, a nagrada je dobila ime po našem poznatom pjesniku Musi Ćazimu Ćatiću. *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća u Bosni i Hercegovini* dobila je prvu nagradu žirija, koja mi je uručena, na godišnjicu rođenja Muse Ćazima Ćatića, 12. marta 1992. godine, u Tešnju. Početkom rata, gotovo cjelokupan tiraž (2000 primjeraka) prodan je Tvornici duhana Sarajevo, kao papir za proizvodnju kutija za cigarete. Prema informaciji kojom ja raspolažem, sačuvano je između 50-100 primjeraka. Prije toga knjiga nije ponuđena ni sarajevskom tržištu, a zbog ratnih djelovanja pogotovo nije mogla biti plasirana u prodaju izvan Sarajeva.

U protekle dvije godine, radio sam na proširenju knjige. Uvrstio sam najznačajnije pjesnike XVIII i XIX stoljeća, tako da sad ova studija predstavlja, iako sažet, cjelovit prikaz književnog stvaralaštva u ovoj oblasti u Bosni i Hercegovini. Pored toga, rađeno je i na dopuni i ranije urađenog dijela knjige, tako da su posebno osvježeni novim podacima i analizama oni dijelovi koji se odnose na Sabita Užičanina koji predstavlja i centralnu figuru ovog oblika pjesničkog stvaralaštva Bošnjaka.

Novi podaci su doneseni o još nekim pjesnicima (posebno o Sukkeriji Zekerijau) o kojima se u međuvremenu pojavila novija literatura, objavljena u Turskoj. Poglavlje o temama i motivima u divanskoj poeziji je također unekoliko dopunjeno, tako da je knjiga objavljena 1991. godine uvećana za jednu četvrtinu a siguran sam

da će se istraživanja divanske poezije Bošnjaka nastaviti pa se u skorije vrijeme mogu očekivati i novi rezultati na ovom polju, prije svega od naših mladih turkologa. Želim da ova knjiga bude poticaj u tom pravcu.

DRUŠTVENA USLOVLJENOST DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI

Društveni milje u kome se pojavila divanska književnost je Osmansko carstvo. Kao što je nastanak same Carevine i njenog osobenog feudalnog ustrojstva plod naseljavanja raznih turskih plemena u Malu Aziju i njihovo plodotvorno miješanje i ispreplitanje sa zatečenim narodom Bizantije, te primanje islama od Arapa i kulturnih utjecaja od Perzijanaca, tako se i divanska književnost formirala na osnovama stare turske narodne književnosti, pod snažnim utjecajem islamske kulture i već formirane klasične perzijske književnosti. Poticaje razvoju ove literature dao je bogat i raskošan život na dvoru, gdje su dovođeni perzijski pjesnici toga vremena, koje su postepeno zamjenjivali domaći pjesnici oponašajući način pjevanja perzijskih klasika. U ranijim stoljećima najveći utjecaj na osmansku poeziju vršili su Sa'di, Firdevsi, Attar, Rumi i Hafiz, a u XVI stoljeću na formiranje poetskog ukusa u divanskoj književnosti posebno su utjecali perzijski pjesnik Džami i čagatajski pjesnik Nevai. Džamijeva djela su prevođena na turski, a posebno su njegove mesnevije služile kao uzor turskim pjesnicima mesnevija. Snažnom utjecaju perzijske literature na osmansku doprinose u XVI stoljeću komentatori perzijskih klasika, među kojima se ističu Sururi iz Galipolja, Šem'i iz Prizrena i naš Ahmed Sudija iz Čajniča. Ovaj drugi val utjecaja perzijske literature posebno se odrazio na pjesnike s našega tla, koji onaj prvi val nisu zapravo ni osjetili jer su se uključili u već formirane tokove osmanske literature. Ne treba zanemariti ni utjecaje pjesnika azerijskog (azerbejdžanskog) turskog narječja, pa ni čagatajskih pjesnika (u prvom redu Nevaija) na formiranje klasične osmanske divanske literature.

Ipak, koliko god da je perzijska poezija snažno djelovala na formiranje klasične poezije, ponešto se razlikuje u osmanskoj književnosti pa se ovoj potonjoj ne može odreći izvjesna originalnost. U svakom slučaju, bez obzira na izvjesna mišljenja da divani u osmanskoj poeziji neodoljivo podsjećaju jedan na drugi, možemo tvrditi da se tu radi samo o prvom, površinskom sloju promatranja divana kao zbira određenih pjesničkih formi, dok se u estetsko-umjetničkoj vrijednosti, nadahnuću, općeljudskoj poruci, religiozno-mističkom

zanosu, dakle u osnovnim porukama koje je sadržavao divan, divani pojedinih pjesnika toliko razlikuju, oni sadrže toliko novina i originalnosti da ih zaista vrijedi pojedinačno proučavati i ocjenjivati. Neki pjesnici divanske poezije su još za života bili toliko slavni da su im djela prepisivana u brojnim primjercima kao da su štampana pa ona (njihova djela) danas ne predstavljaju nikakvu rijetkost. Posjeduju ih mnoge biblioteke širom svijeta. Rukopisi znamenitih dvorskih pjesnika ili onih koji su imali bogate mecene prepisivani su kaligrafski, ukrašavani zlatom, uvezivani u skupocjene kožne poveze.

Bilo je pjesnika divana koji su se izdržavali od nagrada dobijenih za svoje pjesme, ali je bilo i takvih koji su umirali u bijedi, neshvaćeni i nepriznati. Često su pjesnici međusobno oštro polemizirali, ali su i pored toga jedan drugom odavali i dužno poštovanje. Naši pjesnici, izuzev Sabita Užičanina i Muhameda Nerkesije iz Sarajeva, te donekle Bajezidagića i Mezakije, nisu se vinuli do visina jednog Bakija, Fuzulija, Zatija ili Nedima, ali i pored ovih nekoliko nabrojanih ima niz zanimljivih pjesnika koji svojom originalnošću i samosvojnošću privlače pažnju istraživača.

Rukopisi divana naših pjesnika, izuzev Sabita i Nerkesije, koji su znatan dio života proveli u Istanbulu, ne predstavljaju sa likovno-umjetničke tačke gledišta naročite vrijednosti. S obzirom da su živjeli u provinciji, daleko od glavnih centara Carstva, u svoje vrijeme nisu ni imali bogate i moćne zaštitnike koji bi njihova djela luksuzno opremali. Djela većine naših pjesnika su razasuta po zbirkama različitog književnog i historijskog sadržaja, tzv. medžmuama, a neka od njih su nepovratno propala u vihorima ratova, požarima, poplavama, krađama.

Zato, kad danas govorimo o djelima divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine, mislimo prije svega na one pjesnike i ona njihova djela koja su srećom sačuvana do naših dana, bilo u poznatim bibliotekama širom svijeta, bilo u privatnim kolekcijama. Ukazivanje na rukopisna djela pjesnika iz Bosne i Hercegovine ili njihova potpuna naučna katalogizacija omogućuje nam sticanje uvida u ovo naše bogato kulturno nasljeđe.

Prije nego što pokušamo predstaviti tematiku djela nekoliko naših značajnijih divanskih pjesnika, pokušaćemo dati odgovor na pitanja:

– Šta je divanska književnost?

– Kakve poetske forme ona sadrži?

– Šta su glavne teme i motivi naših pjesnika divanske poezije?

U ovoj studiji ograničili smo se samo na razmatranje divanske književnosti u Bosni i Hercegovini u njenom klasičnom periodu razvoja, tj. u XVI i XVII stoljeću. Radi komparacije motiva i

tema, ponegdje će se, rijetko, koristiti i stihovi pjesnika kasnijeg perioda, kao i stihovi suvremenih osmanskih pjesnika.

DEFINICIJA DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI

Prema M. Čavušogluu,[1] termin divanska književnost nastao je kasno, tek poslije 1900. godine. Kao primjer, on navodi da je i poznati historičar turske književnosti Gibb svoje djelo nazvao *Historija osmanske poezije* (A History of Ottoman Poetry). Po tvrdnji Čavušoglua, historičari turske književnosti republikanskog perioda pod divanskom literaturom smatraju islamsku tursku književnost, književnost visokih slojeva, klasičnu književnost, pa upotrebljavaju ove termine kao sinonime za nju. U turskoj nauci uvriježen je i naziv divanska književnost za ono književno stvaranje koje je nastalo pod utjecajem islamske kulture, a ne spada u stvaralaštvo narodne literature, dakle, to bi bila umjetnička književna produkcija (prvenstveno poetska), stvarana u duhu islamskih kulturnih nasada. Kad je u pitanju ovaj naziv, on je u jednom pogledu manjkav stoga što prije svega podrazumijeva književnost na turskom jeziku samo u okviru Osmanske imperije, dok drugu umjetničku književnost u duhu islama izvan ovog Carstva, u Azerbejdžanu, Harezmu, Iranu, Turkestanu ne razmatra i ne uvažava kao dijelove divanske književnosti, mada su imale i te kakvog utjecaja na formiranje divanske književnosti u okvirima Osmanskog carstva. Divanska književnost u Bosni i Hercegovini bi po ovome bila priznata kao sastavni dio divanske književnosti Osmanskog carstva, tj. kao dio osmanske divanske književnosti.

Utjecaji arapske i perzijske književnosti na formiranje turske divanske književnosti ne mogu se objasniti samo formalnim utjecajima. Arapski jezik, kao jezik Kur'ana, Božije riječi, jezik religije i visoke kulture islamskog svijeta u koju su se Turci uključili, bio je jezik teologije, filozofije, filologije, prava i drugih znanosti u čitavom islamskom svijetu. Njegov internacionalizam se nametnuo i Turcima, koji su ulaskom u krug nove civilizacije počeli pisati djela na arapskom jeziku kako bi ravnopravno učestvovali u korištenju dotad stečenog znanja islamskog svijeta i njihovom daljem širenju i produbljivanju.

Ne manji značaj za razvoj turske književnosti imala je iranska kultura. Turci su zapravo sa Irancima ostvarili neposredniji kontakt osvajajući njihove zemlje i živeći na istim teritorijama s njima. Iranci su već ranije usvojili tekovine arapsko-islamske kulture, ali su

[1] Prof. dr Mehmed Çavuşoğlu, *Divan Şiiri*, Türk Dili, C. LII, N° 415, 416, 417, Ankara, 1986, str. 1-2.

zadržali i dalje razvijali svoju bogatu književnu tradiciju stvaranu još mnogo ranije, prije njihova ulaska u krug islamske civilizacije. Posebno su imali razvijeno pjesništvo, koje je nakon prožimanja s novom arapskom kulturom obogaćeno utjecajima arapskog jezika, pjesničkih formi i motiva.

Sama riječ *divan* ušla je u jezike islamskih naroda iz perzijskog jezika u osnovnom značenju *skup*, *zbir*. Tako su i Arapi, koji su do tada koristili grčku riječ *defter*, koja je imala slično značenje, preuzeli od Perzijanaca riječ *divan*, zamjenjujući njome u nekim značenjima grčku riječ defter. Kako je riječ divan u perzijskom značila skup, već od perioda Abasida ona znači skup ljudi koji se bave upravom države. To značenje, uz izvjesne modifikacije, ova će riječ zadržati i u periodu Seldžuka, Ilhanija, Ak-kojunlua, Memluka i Osmana. Kako riječ divan znači *skup*, *zbir*, ona je i u književnosti u početku zadržala to značenje. Označavala je, naime, sabrana djela jednog autora, najčešće u jednoj knjizi. U turskoj literaturi prvi put je upotrijebljena u tom značenju u naslovu knjige *Divanu'l-lugati 't-türk*, djela koje je u XI stoljeću sastavio Kašgarli Mahmut i čija je osnovna namjena da bude rječnik (lugat), ali koje sadrži izvanredno važne podatke o starijoj turskoj historiji, turskim plemenima, turskoj civilizaciji i tradiciji. Kasnije je ova riječ označavala uglavnom zbornik poezije jednog autora, dok najzad nije dobila značenje zbornika poezije pisane po uzorima i estetskim mjerilima klasičnih perzijskih pjesnika, tj. poezije visokih krugova. Ipak ni ovo nije bez izuzetka i rezerve, jer je, recimo, zbirka poezije Junusa Emrea, u najvećoj mjeri pisana u formi stiha turske narodne poezije, iako, doduše, sasvim u duhu islamskog misticizma (tasavufa), nazvana *Divan Junusa Emrea*.

Klasični divani su imali određenu, strogo propisanu formu. Jedan kompletan, sređen (muretteb) divan morao je imati na početku tevhid, tehlil, munadžavt, nat, kaside posvećene vjerskim i svjetovnim velikanima, kaside sa tarihima (datumima) rođenja, postavljenja na visoke položaje, smrti znamenitih osoba, kaside koje su obilježavale gradnje čuvenih objekata ili slavne vojne pobjede, zatim zbirku gazela poredanih po alfabetu, rubaije, kit'e, murebb'e, muhammese, museddese, tujuge, šarkije, terdži-i bendove, terkib-i bendove, mesnevije, pojedinačne stihove (mufrede – bejtove). Naravno, svaki divan ne sadrži baš sve ove pjesničke vrste, ali su između svih ipak kaside i gazeli nezaobilazni.

Ne postoji nijedna književnost na svijetu za koju se može reći da uopće ne sadrži odraz suvremenog života. To se ne može reći ni za divansku književnost. Ali divanska književnost nema tu karakteristiku da se upušta u suvremene probleme društva – ti se problemi odražavaju u nekim marginalnim opisima, u zaključcima kasida posvećenim moćnicima i uglednicima, ili u rijetkim epitafima i epi-

gramima. Također se ne može reći da je divanska književnost društvena književnost. Ona je, naprotiv, vrlo individualna i uvijek odražava sentimente samog pjesnika. Ljubav kao tematika u divanskoj poeziji nije nikad prirodna, ljudska; ona je ili natprirodna ili mistična – tesavufska. Ne postoji ni sloboda stvaralaštva u divanskoj književnosti. Ona je okovana kanonima kojima je strogo podređena, pa neki pjesnici, poput našeg Sabita Užičanina koji unosi poslovice iz narodnog života i poneki narodni izraz, izazivaju sablazan kod estetskih čistunaca.

Bez obzira što je prožeta duhom islama i što je izrasla na tekovinama islamske kulture, za divansku književnost se ne može reći da je religiozna književnost, isto kao što se ne može reći da je nacionalna književnost. Bez obzira na jezik i tradiciju, za nju se ne može reći da je nacionalna turska književnost; ni Turci je, naime, takvom ne smatraju.[2]

Po nekim mišljenjima, u toku postojanja Osmanskog carstva djelovalo je preko 5000 pjesnika divana, a u historiji književnosti poznate su biografije preko 3000 pjesnika divana. Da broj od 5000 nije pretjeran, uvjeravamo se svakodnevno pretražujući naše zbirke i otkrivajući nova imena. Znatno kompletniji uvid u divansku književnost moći će se steći onda kada se izrade katalozi svih zbirki orijentalnih rukopisa.

Da se vratimo terminu divanska književnost (divan edebiyatı) o kome govori Čavušoglu, kao o terminu dvadesetog stoljeća. Možda se zaista u starim spisima ne može naći ta sintagma, ali riječ divan je, kako smo vidjeli, prisutna stoljećima, pa i na rukopisima nekih naših pjesnika stoji naslov *Divan* tako da je sasvim jasno da ta djela pripadaju divanskoj književnosti. Stoga, bez obzira na nepostojanje termina "divanska književnost" prije XX stoljeća, ne možemo govoriti da nije postojala ta književnost. Da i ne postoji naslov *Divan* na mnogim rukopisnim zbirkama, mi bismo ih po sadržini mogli uvrstiti u tu vrstu književnosti koja to jeste po svojim formalnim i sadržajnim karakteristikama. Kada Čavušoglu stavlja pod znak pitanja zašto Gibb nije svoju *Historiju turske književnosti* nazvao Historija divanske književnosti, odgovor je jasan: stoga što ona to i nije. Gibb je, naime, isto kao i Hammer, u historiju turske (osmanske) poezije uvrstio i druge turske pjesnike koji se ne mogu uklopiti u ograničeni okvir divanske poezije, pa stoga naziv njegova djela odgovara sadržini djela.

Pošto i forma, a ne samo sadržaj, ima veoma važnu ulogu u određivanju divanske poezije, moramo vidjeti koje su njene formalne karakteristike. Pored nabrojanih pjesničkih formi koje je

[2] Ağah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, III Basım, İstanbul, 1980, str. 639.

sadržavao jedan divan, treba imati na umu da je svaka pjesma divanske književnosti morala biti spjevana po metričkim mjerilima arapske metrike, koja je prihvaćena i nešto razrađena i od strane Perzijanaca i Turaka. Zbog velike važnosti metrike u stvaranju divanske poezije, ona je sama bila značajna nauka, koju su i neki naši učenjaci, poput Mahmuda sina Halilova – Damada iz Mostara (XVII st.) proučavali, objašnjavali, komentirali i na kraju predavali svojim učenicima. Po većini filologa osmanskog perioda, nauka o poeziji obuhvata nauku o metru ('ilm al-'aruz) i nauku o rimi ('ilm al-kâfiye). U osnovi se svaki stih sastoji od riječi, a riječi od slogova koji imaju duge ili kratke vokale. Pravilno nizanje dugih i kratkih slogova proizvodi ravnotežu koja se mjeri određenim pjesničkim mjerilima. Osnivač arapske metrike, gramatičar Halil, utvrdio je 16 osnovnih metara, od kojih svaki ima i svoje skraćene i proširene varijante.

Turci su po primanju islama, ulaskom u krug islamske civilizacije, stoljećima čuvali svoje stare književne tradicije. Posjedovali su vrlo razvijenu narodnu poeziju, koja se oslanjala na nacionalnu metriku, formiranu prije više stoljeća. Kao ilustrativan primjer turske narodne metrike X-XI stoljeća može nam poslužiti spomenuto djelo *Divanu'l-lugati 't-türk*. I po primanju islama, Turci su uporedo sa metrikom primljenom od Perzijanaca njegovali i dalje pjesmu pjevanu u narodnoj metrici tzv. *hedže veznu* (hece vezni). Bilježnice derviša u našim krajevima također sadržavaju pjesme naših mistika spjevane na način starih turskih slogovnih pjesama.

Ulaskom u islamsku kulturnu sferu i živeći u istoj sredini sa prosvijećenim Perzijancima, Turci su osjetili inferiornost svoje u odnosu na razvijenu perzijsku poeziju i, trudeći se da je dostignu, u početku su više prevodili klasične perzijske pjesnike nego što su sami stvarali originalnu poeziju. Njihov dotadašnji način pjevanja i metar podešen pravilima turskog jezika, koji se bazirao samo na broju slogova, s obzirom da u pravim turskim riječima nema dugih vokala, ustupio je mjesto razvijenijoj vrsti poezije koja je primana zajedno sa bogatim pjesničkim vokabularom sastavljenim od arapskih i perzijskih riječi. Za pjesnike koji su turski jezik podvrgli modelima klasične perzijske književnosti ova promjena je smatrana velikim uspjehom. Međutim, na ovaj način turski jezik je gubio svoj vlastiti genij, svoju prirođenu harmoniju, te je poprimio izgled lijepog, ali vještačkog jezika. Struja jednostavnog turskog jezika koju su propagirali pjesnici Mahremi i Nazmi nije imala sljedbenika.[3]

Već u XI stoljeću Jusuf Has Hadžib je napisao djelo u 7000

[3] Fuad Köprülü, *Historija turske književnosti*. Preveli F. Nametak i F. Cviko, *Islamska misao*, Sarajevo 1987, str. 31.

distiha koristeći se arapskim metrom *mutekarib*, jednim od 16 osnovnih metrova arapske metrike. U najranijoj fazi prilagođavanja turske književnosti arapskoj i perzijskoj, dosta često se mogla susresti pjesma tzv. *mulemme*. To je takva vrsta pjesme u kojoj se smjenjuju arapski, perzijski i turski stihovi spjevani po istom metru i rimi, u kojoj autor nastoji da oponašanjem stiha na arapskom i perzijskom jeziku stvori i turski stih po istim formalno-stilskim i estetskim mjerilima. Slična će se pojava zbiti i kod nas. Nekoliko pjesnika XVI i XVII stoljeća pjevali su višejezične mulemme dodajući arapskim, perzijskim i turskim stihovima i stih na maternjem jeziku, koji su uvijek nazivali bosanskim ili bošnjačkim.

Primanje utjecaja, naravno, išlo je i drugim putevima, npr. prepisivanjem djela poznatih perzijskih klasika, kao i učenjem njihovih djela napamet. Tako je vrstan kaligraf, ali i originalan i nadahnut pjesnik Zijaija Mostarac, prepisivač nekih perzijskih pjesničkih djela, učeći terminologiju, stil i metar perzijskih klasika, sačuvao neka djela, kao *Sunbulistan* Šejha Šudžaa, od mogućeg propadanja.[4]

GLAVNE PJESNIČKE VRSTE DIVANSKE POEZIJE

Kako će u središnjem dijelu ove studije često biti spominjani termini kojima se označavaju vrste pjesama u divanskoj poeziji kojima su se služili naši pjesnici čija se djela ovdje razmatraju, potrebno je dati makar šture informacije o tim vrstama i oblicima.

Divan je uglavnom počinjao jednim ili više *munadžata*, oda Bogu, u kojima pjesnik pored zahvale Bogu govori i o općeljudskim vrijednostima, svome mjestu i ulozi u svijetu, te o poetskoj orijentaciji. Obično se tu pjesnik ili hvali ili kudi, a najčešće i jedno i drugo. Dok, recimo, govori o svojoj pjesničkoj sposobnosti, usput izjavljuje da je i pored svega nemoćan da dovoljno uvjerljivo i dostojno izrazi zahvalnost Bogu i da od Njega traži pomoć. Munadžat je obično pjevan u formi mesnevije ili kaside, a rjeđe u formi gazela. Ako je pjesma upućena Bogu isključivo govorila o Božijem jedinstvu, onda je nazivamo *tevhid* ili *tehlil*.

I munadžat, odnosno njegove varijante tevhid i tehlil, formalno gledano, sastojao se od bejtova (bayit, ar. bayt – šator, soba, kuća), u poeziji distih, koji je osnovna pjesnička jedinica divanske poezije. Bez pravilnog bejta, što podrazumijeva simetričan broj jednako

[4] Djelo je, naime, sačuvano, koliko se sada zna, samo u rukopisnoj zbirci Bratislavske univerzitetske biblioteke (iz kolekcije Safvet-bega Bašagića) i u Gazi Husrev-begovoj biblioteci gdje se nalazi još jedan primjerak toga djela, također iz Mostara, prepisan iz Zijaijinog prijepisa.

naglašenih slogova u oba polustiha (misra – krilo vrata od šatora ili kuće), nema pjesme. Uz to, već je naprijed spomenuto da je nužno da bejit ima pravilan arapsko-perzijski metar (aruz) pa su time zadovoljene formalne strane jedne pjesme.

Bejt (bejit) je osnova pjesme i u sadržajnom smislu, jer on predstavlja zaokruženu misaonu cjelinu koja se ne prenosi na drugi stih. Stoga ne izgleda čudno da su prepisivači pjesničkih zbirki, prepisujući pjesme pojedinih klasičnih pjesnika, izostavljali poneki bejt, pa ipak su se pjesme doimale kao potpune i završene. Ako pak bejt predstavlja sasvim zaokruženu cjelinu, poruku, misao, i ispjevan je sam za sebe bez konteksta sa drugim bejtovima, on se tada pojavljuje kao samostalna pjesnička vrsta i naziva se *mufred.* Počevši od epigrafskih natpisa do mufreda u divanima naših pjesnika, ne možemo spomenuti gotovo nijedno pjesničko ime naše divanske književnosti koje nema zbirku mufreda. Sam bejit je sastavljen iz prvog polustiha koji se zove *sadr* i drugog koji se zove *adžuz* (acuz) – polustih može imati metar, ali ne i rimu, što je neprikosnoveni uslov postojanja stiha u divanskoj poeziji.

Najzastupljenija forma divanske književnosti je *gazel.* Sastoji se od najmanje pet bejtova, a obično ih ne sadrži više od petnaest. Gazel je, kao nijedna pjesnička forma divanske književnosti, namijenjen za iskazivanje određenih tema, a to su ljubav, ljepota, životna radost, vino, rijetko patnja ili bol. Dosta rijetko, gotovo izuzetno, forma gazela je korištena i za ne-lirske sadržaje. Stoga je najčešće korištena forma divanske poezije u kojoj su pjesnici izražavali vlastite osjećaje ili doživljaje. Strogo propisana forma gazela zahtijevala je rimovanje aa ba ca... Gazel sa jedinstvenom rimom kroz sve stihove zove se *jekaheng.* Prvi stih gazela je *matla,* a najljepši stih se zove *bejtulgazel.* Pjesnikovo ime je sadržano u *husni maktau,* pretposljednjem stihu, pa se ovaj stih zove još i *mahlas bejti* (stih u kome se nalazi mahlas – pseudonim pjesnikov). U poeziji na turskom jeziku pravilo je, naime, da se autor pjesme koristi pseudonimom (mahlasom). Tako se događa da za neke pjesnike nemamo drugih podataka osim njihova mahlasa. Kako se dešava da razni pjesnici uzimaju isti mahlas, ponekad smo u nedoumici da tačno odredimo pravog autora. Kod nas imamo dva Mejlija, dva Fevzija itd., a u okviru čitavog Osmanskog carstva na desetine pjesnika imaju iste mahlase, a katkada im se pjesme nalaze u istoj rukopisnoj zbirci pa ih je vrlo teško decidno pripisati upravo onom autoru kome pripadaju. Koliko je mahlas važan u identifikaciji pjesnika, vidjećemo tek onda kada se suočimo s činjenicom da o mnogim pjesnicima i nemamo drugih podataka (imena, očevog imena, podataka o godini rođenja ili smrti, mjestu rođenja i dr.). U slučaju da se poezija koju čitamo nalazi zapisana u rukopisnim zbirkama – *medžmuama,* što je još uvijek najčešći slučaj, s obzirom

na mali broj do sada štampanih književnih izvora, pa ako u tim bilježnicama nailazimo na pjesme bez naslova (gotovo redovno) i drugih podataka, jedino po čemu možemo identificirati autora pjesme je mahlas; da njega nema, pjesme, najčešće gazeli, zbog identičnosti forme i sličnosti tema i motiva mogle bi biti pripisane jednom autoru, iako je u gotovo svakoj medžmui zastupljeno na desetine, pa i stotine pjesnika.

Ako se pak radi o zbirci samo jednog autora – njegovu divanu – onda su gazeli skupljeni u jedan odjeljak divana – *Gazelijjat*, koji kod mnogih divanskih pjesnika zaprema najveći dio divana, a kod izvjesnih, kao kod Nihadije Karamusića (umro 1587), na primjer, i nema drugih pjesama u divanu osim gazela.

Jedna od karakteristika gazela je što svaki stih predstavlja cjelinu, nije dozvoljen nikakav anžambman (prekoračenje). Na taj način je u gazelu moguće izostaviti pojedine stihove, a da se ne opazi neka manjkavost. Tako se i dešavalo da u prijepisima pojedinih gazela prepisivači izostave po koji stih, a da se osnovna pjesnikova poruka ne izgubi. U rukopisnim kodeksima prepisivači katkad naslovljavaju gazel perzijskim terminom *gufte*, što znači riječ, pjesnička riječ. Iako pjesme najčešće, kako smo rekli, nemaju naslova, u izvjesnim pjesničkim zbirkama nailazimo na naslove poput *Gufte-i Ziyai* (Zijaijina pjesma), *Gufte-i Meyli* (Mejlijina pjesma) i sl.

Varijanta gazela, više po sadržini nego po formi, je *mustezad*. Dok se bejtovi gazela sastoje od dva metrički potpuno ista polustiha, u mustezadu je prvi polustih duži i obično ima četiri stope, a drugi je kraći, sadrži dvije stope. Kraći polustih se zove *zijade* (ziyade – dodatak, višak). Više naših pjesnika je pjevalo mustezade, među ostalim i Ahmed Jazidžić iz Sarajeva (kraj XVI i početak XVII stoljeća).

Gazelu najsličnija pjesnička forma divanske poezije je *nazm*, *manzum*, ili *manzume*. Arapska riječ *nazm* znači nizati, poredati, nizati biser na konac. Kao književni termin, znači poredati riječi u stih koji ima metar i rimu. Nazm, manzum ili manzume se po formi vrlo malo razlikuje od gazela. Naime, u toj pjesmi nedostaje često pjesnički pseudonim. Ova vrsta pjesme ne drži se strogo ni kvantitativnog okvira gazela (5-15 stihova), nego često doseže i znatno veći broj stihova. Tematski, nazm, manzum ili manzume ne moraju biti isto što i gazel. Često je to pjesma slobodne poruke.

Nezaobilazna forma u divanskoj književnosti je i *kasida*. Ova vrsta pjesme je preuzeta iz stare predislamske arapske poezije, gdje je bila najpopularnija pjesnička vrsta koja je odgovarala vremenu, miljeu i potrebama za poeziju starih arapskih plemena. U to vrijeme održavala su se pjesnička nadmetanja u kojima je pjesnik najljepše kaside bio ovjenčan i slavljen, a njegova kasida obješena na zid

Ka'be (Ćabe) i stoga prozvana *mu'allaqa* (obješena). U klasičnoj perzijskoj književnosti, posredstvom koje je preuzeta u osmansku tursku književnost, a preko ove i u književnost na turskom jeziku i alhamijado književnosti u Bosni i Hercegovini, kasida je pretrpjela određenu transformaciju, ali je zadržala glavne značajke te pjesničke vrste. Naime, i kaside su, kao i ostale pjesme, osmanski pjesnici pjevali oponašajući svoje iranske uzore, pjevajući paralele na njihove pjesme. Takve nazire su imale za cilj pjevanje što sličnijih pjesama njihovim uzorima (npr. Fuzuli, jedan od najznačajnijih turskih pjesnika uopće i utemeljitelja divanske poezije je pjevao nazire /paralele/ na pjesme čuvenog perzijskog pjesnika Hakanije), ali je kasnije, u osmanskoj divanskoj književnosti, kasida ipak dobila i neke osobene note.

U arapskom jeziku riječ *kasida* znači "ono što se ima za cilj, što vodi cilju". Sadrži najmanje 30 bejtova, ali nisu rijetke kaside i sa više stotina bejtova. Najčešće počinju opisom proljeća, ljeta, jeseni, ramazana, bajrama ili se u njenom početku hvali neki sultan, vezir ili valija (namjesnik). Po tim svojim počecima ili po pretežnom sadržaju, mnoge se kaside nazivaju *baharije* (proljetna pjesma), *idije* (bajramska pjesma), *ramazanije* (ramazanska pjesma), *šitaije* (pjesme o zimi) i sl., kao što se isto tako često nazivaju po završnim glasovima stihova, kao na pr. *mimijje* (mimiyya), kasida čiji se stihovi završavaju na glas m, *raijje*, *vavijje*, *taijja* itd. (tj. pjesme čiji se stihovi završavaju na r, v, t).

Zanimljive su s tog aspekta *nevruzija*, kaside spjevane povodom perzijske Nove godine, koja inače pada na prvi dan proljeća (nevruz ili sultan-i nevruz). Poznato je da je *Nevruz* – početak proljeća – perzijski praznik, pa se i tu ogleda utjecaj perzijskih tradicija na osmanske.[5]

Kasida je pjesma koja se pjevala s određenim ciljem, što joj i samo ime govori; često je njen autor tražio namještenje, ili kakvu

[5] Sam nastanak nevruza vezan je i za slijedeću legendu. Kad se Zoroaster odvojio od brahmanske vjere i bio protjeran iz Indije, došao je u Iran i tu širio indijske tradicije. Te tradicije su sadržane u *Zend Avesti*. U jednoj od starih legendi govori se i o Džem-šidu ili kako se u Indiji govorilo Džama šidu, što znači vladar-sunce (džem – vladar i šid – sunce). Kad je Džem-šid izgradio i uredio svijet, pojavila se jedna aždaha po imenu Azi Dehaka koja je uništavala ljude. Džem-šid je poslao anđela po imenu Seridun koji je uništio tu aždahu i spasio ljude. Ova legenda je prisutna u kazivanjima o Džem-šidu i Dahhaku i pričama o Feridunu, što je perzijski izgovor od Seridun. U nekim arapskim legendama Dahhak je čovjek koji na ramenima nosi dvije zmije.
Džem-šidov praznik je proljeće jer je to vrijeme kada se sunce (šid) ponovo rađa. Taj praznik je iz iranske mitologije prešao i kod Arapa i Turaka i opjevan je u nevruzijama u kojima kod nekih pjesnika ima aluzija i na ovu staru iransku legendu.)

drugu uslugu od onoga kome posvećuje pjesmu. Čuvene su kaside te vrste koje je spjevao Sabit Užičanin (um. 1712). Nisu rijetke kaside posvećene nekom događaju koje na kraju sadrže i tarih (datum) toga događaja kome su posvećene. Ovu vrstu kasida sa tarihom možemo nazvati prigodnicom, kako smo to uobičajili i za kraći tarih. Kako su kaside imale osnovni cilj da nekoga hvale, one su od nekih pjesnika i najranijih kritičara smatrane i manje dostojnim oblikom poetskog izražavanja. Nerijetko kasida sadrži odjeljak u kome pjesnik hvali sam sebe, odnosno svoje pjesničke sposobnosti. Taj poseban dio kaside se naziva *fahrija*. Dio kaside gdje pjesnik hvali onoga kome posvećuje pjesmu zove se *medhija*. Katkada i čitava kasida ima karakter fahrije ili medhije pa se tako i naziva, npr. *Medhija pjesnika Sabita veziru Mehmed-paši.*

Obično se kasida završava dijelom koji se zove du'a (dova, molitva), u kome se moli za zdravlje, dug život, sreću i bogatstvo onoga kome se posvećuje.

Izvjesni pjesnici su smatrali da je samo vjerovjesnik Muhamed dostojan kaside pa su tu pjesničku vrstu izbjegavali. Ipak, kasidu treba prihvatiti kao umjetničko djelo, što ona i jeste bez obzira na njen krajnji cilj koji, kako smo vidjeli, može biti vrlo različit. U alhamijado literaturi kasidom su često nazivane pobožne i druge pjesme koje se u književnosti na turskom, arapskom i perzijskom jeziku zovu *ilahije* (ilahi).

U pogledu formalnih zahtjeva, kasida se, kao i gazel, isto rimuje, a koristi se i metrovima koji su najčešći i u gazelu.

Problem koji su pjesnici kaside imali, za razliku od pjesnika gazela, je u tome što u kasidi koja često sadrži i preko sto distiha nije lahko pridržavati se rime, a ne ponavljati riječi. Veliki pjesnici su izbjegavali ponavljanje istih riječi u rimi stihova, a kad su ipak i tome pribjegavali, trudili su se da između stihova koji se završavaju istom riječju ubace 15-20 stihova sa istom rimom, a različitim završetkom.

Zlatno doba kaside je u periodu uspona i razvoja Osmanskog carstva, procvata kulture i književnosti u njemu, tj. u XVI i početkom XVII stoljeća. Tada su živjeli i stvarali najveći pjesnici kaside Necâti-bey, Zâtı, Ishak Čelebi, Hayâli, Fuzûli, Ulvi i Nef'i. Mnogi smatraju Nef'ija utemeljiteljem kaside u osmanskoj turskoj književnosti. Njegove pjesme te vrste uistinu nadmašuju sve kaside u divanskoj književnosti. On sastavne dijelove kaside: uvod, pohvalnicu (fahrija) i epilog tako skladno povezuje da se to doima kao jedinstvena cjelina. Posebno su upečatljive njegove kaside u kojima opjevava rat. U tim pjesmama, pisanim živim jezikom i bujnom maštom, riječi služe oživljavanju događaja pred čitaocima. Nije čudo stoga da se nešto kasnije, koncem XVII i početkom XVIII

stoljeća, sa nekoliko kasida antologijske vrijednosti oglasio i naš Sabit Užičanin, ugledajući se upravo i jedino u Nef'ija.

Dosta raširena pjesnička vrsta, koliko u divanskoj poeziji toliko i izvan nje, je *mesnevija*. Kako je po tematici mogla obuhvatiti teme koje su najčešće i predmet divanske poezije, znatan broj divana sadrži i poneku mesneviju. U divanu su mesnevije obično dužine kaside, dakle rijetko prelaze dužinu od 100 bejtova. Izvan divana, kao samostalne pjesme, mesnevije su često čitave knjige. Cijela jedna historija ili komentar, rasprava ili pouka opisana je ponekad u mesnevi-stihovima vrlo opširno i iscrpno.

Po tematici, mesnevije su najčešće *vjerske pjesme* koje se opet dijele na prijevode sure iz Kur'ana, hadisa, ilmihala, mevluda, hidžret-nama, miradžija, spjevova o smrti Muhamedovoj, opisi Muhamedova izgleda, priče iz njegova života, tesavufske poeme – one koje tretiraju mističku filozofiju, moralističko-didaktičke i druge. Jedna posebna grupa mesnevija obrađuje avanture poznatih junaka iz islamske povijesti, kao što su Battal-nama, poeme o carevima – šah-name i sl.

Najzad, posebno zanimljivu grupu čine mesnevije s ljubavnom tematikom, u koje spadaju brojne poeme o Jusufu i Zulejhi, Lejli i Medžnunu, Husrevu i Širini, Ferhadu i Širini, Džemšidu i Huršidu i dr. U ovu grupu mesnevija kao posebno interesantna i umjetnički vrijedna spada ne tako opširna, ali umjetnički izvanredna Sabitova mesnevija *Edhem ü Huma*.

Mesnevija (ar. maṯnawī) je pjesma čije se dvije polovice bejta, tj. polustihovi, rimuju. Rimovanje među bejtovima ne postoji. Zbog toga što je postojalo samo unutarnje, a ne i vanjsko rimovanje, ova vrsta pjesme je bila vrlo popularna i primjenjivana je posebno onda kada je trebalo stihovima obraditi neku opširniju temu.

Mada sam naziv mesnevije potječe iz arapskog jezika, pravi začetnici ove vrste pjesme su Perzijanci. Upravo stoga što su na perzijskom jeziku spjevane nekolike izuzetno vrijedne mesnevije koje su pjevane i evocirane, perzijska mesnevija će trajno ostati kao uzor u osmanskoj divanskoj poeziji. Time možemo protumačiti popularnost i trajanje ove pjesničke vrste do kraja prošlog stoljeća. Naime, treba se prisjetiti da je još Feriduddin Attar, perzijski klasik (1119?-1193?) spjevao svoja čuvena djela *Husrev-nāmu*, *Esrārnāmu*, *Manṭiqu 't-ṭayr*, *Pend-nāmu* i druge u ovoj formi, da je čuveni Nizami (1150-1213) također u ovoj formi spjevao *Husrev ü Šīrīn*, *Mahzenu 'l-esrār*, *Leylā vü Macnun*, *Iskendernāme* i dr. i uzdigao ovu pjesničku vrstu na još viši nivo. Spomenimo i Sadija, Emir Husrev Dihlevija, Mula Ǧamija i druge koji su dali doprinos ne samo razvoju ove pjesničke vrste i perzijske poezije, nego i književnosti i kulturi uopće.

Ipak, najpoznatija je mesnevija ona koju je spjevao Mevlana Ǧalāluddīn Rūmī (Dželaludin Rumi) (1207-1273), čuveni pjesnik, mistik i filozof, koji je najveći dio života proveo u Konji (Turska) i tu umro.

Sljedbenici njegovog čuvenog djela koje nosi naslov *Mesnevi manevi* (Duhovna mesnevija), napajajući se njegovim neprolaznim djelom, uzimajući ga u stvari kao osnovu svoga učenja, osnovali su mistički pravac *mevlevije*, koji će kroz stoljeća okupljati veliki broj osmanskih pjesnika. Slijedeći *Mesneviju* Dželaludina Rumija, veliki broj naših pjesnika prihvatiće njegovo mevlevijsko učenje, ali i oglasiće se u ovoj pjesničkoj vrsti, od kojih će neki samo preuzeti formu izražavanja, a drugi će se direktno nadahnjivati njenim sadržajem. Još u XVI stoljeću je Derviš-paša Bajezidagić (umro 1603) pjevao paralelu – naziru *Mesneviji* Dželaludina Rumija, a i svoje djelo *Murad-nāme*, također je spjevao u toj formi. Čuveni mistik Abdulah Bošnjak (umro 1644) komentirao je 360 distiha Rumijeve *Mesnevije* svojim stihovima na turskom jeziku, također u mesnevi stihovima, tako da ta njegova stihovana knjiga – komentar sadrži oko 400 rukopisnih strana. S obzirom da je to komentar, samo se po sebi razumije da je ovo njegovo djelo i po formi i ideji veoma blisko djelu kojim je inspirirano.

Mesnevija Varvarije Ali-paše nema ništa od lirskog načina izražavanja, ona je samo jedno autobiografsko kazivanje ukalupljeno u formu mesnevi-stihova. Poznate su priče Sabita Užičanina, spjevane u formi mesnevije, i to je ono najvrednije nastalo kod nas u toj formi. U mesnevi-formi Sabit je spjevao *Zafernāmu* (Poemu o pobjedi), *Edhemu ü Huma* (pjesmu o ljubavi dvoje mladih), *Berbernāmu* (spjev o berberinu), *Derenāmu*, *Amr ü Leys* i dr. Najznačajnija, *Zafernama*, spjevana u 426 bejta, je posvećena Selimu Giraju, krimskom hanu, u kome slavi njegove pobjede u borbama sa Rusima, a također je poznata i *Edhem ü Huma*, ljubavna priča o dvoje mladih iz različitih staleža. Sabita vrlo često historičari književnosti nazivaju pjesnikom mesnevija.

Mesnevije su, inače, često služile i kao formalni okvir ljubavne priče, kazivanja o gradovima i životu u njima. Naročito je često korištena forma mesnevije za didaktička djela. Kako su ta djela formirana iz više poglavlja, međunaslovi između poglavlja najčešće su pisani na perzijskom jeziku, što također rječito govori o perzijskom utjecaju u prihvatanju ove pjesničke vrste, ali i kulturnom i književnom utjecaju općenito.

Mesnevije koje sadrže nekoliko stotina pa i hiljada stihova imaju svoju određenu strukturu. Na prvom mjestu dolazi u stih pretočena formula *bismila* i zahvala Bogu. Na drugom mjestu je *tevhid*, to jest veličanje Božijeg jedinstva. Ovaj odjeljak sadrže sve duge po-

eme (kaside, manzuma, mesnevija i dr.). Pored isticanja Božijeg jedinstva u stihovima, tu se također vrlo često opijevaju Božjih 99 imena (*esmâ-i husna* – lijepa Božja imena). Na trećem mjestu je oda Bogu – *munadžat*, što je također vrlo često, kako smo rekli, i zasebna pjesma u okviru divana. U mesneviji je to obavezan dio samo ukoliko se ona javlja kao duža poema, izvan divana. Ovo se isto odnosi i na na't, kao dio pjesme, a kako smo vidjeli, na't može biti i posebna pjesnička vrsta. Na't inače služi za pohvalu Muhamedu. Ponekad mesnevija sadrži i odjeljak *mudžizat* gdje se posebno pjeva o čudesima vezanim za poslanika Muhameda. Tu se opisuju neobični znaci i događaji koji su se uočili još prije njegova rođenja i u vrijeme rađanja, njegova neobičnost u vrijeme djetinjstva, o tome kako je datula koju je posadio odmah počela davati rod, kako mu je pečeno janje čije su meso otrovali neprijatelji reklo "Ne jedi me" i sl. Sve ono što se veže za neobične događaje, koji su istina znatno rjeđi nego što je to slučaj kod drugih poslanika, bilo je privlačna tema i u literaturi, a za njegovo poetsko transponiranje kao najzgodniji medij korištena je pjesnička forma mesnevije, koju su i nekolicina naših pjesnika divana vrlo uspješno koristili za izražavanje spomenutih tema.

Dalje slijedi poglavlje mesnevija u kojoj se opisuju i hvale četvorica prvih halifa: Ebu Bekir, Omer, Osman i Alija koje se najčešće naziva *medh-i čehar jar*, zatim poglavlje gdje se hvali sultan toga vremena, pa poglavlje pohvale ostalih velikodostojnika Carstva da bi se najzad došlo do najvažnijeg poglavlja *sebeb-i telif* (ili sebeb-i tahrir, sebeb-i tertib, sebeb-i terceme) gdje se obrazlaže uzrok pisanja teme. Slijedeće, najvažnije i završno poglavlje je sama tema.

U divanskoj poeziji su njegovane i neke posebne pjesničke vrste čiji je način pisanja bio povezivanje stihova u strofe (bend) koje su imale svoje strogo propisane forme. Osnova svake takve pjesme je opet bejit, ali i najmanja strofa (bend) sadrži barem dva bejta. Najjednostavnije od svih vrsta su one koje imaju samo po jednu strofu, a to su rubaije i tujugi.

Rubaija (ar. rubā'ī) – znači četvorostruk, učetvoren, a ova vrsta pjesama je nazvana tako stoga što sadrži četiri polustiha (misrā). Kako su Iranci u pjesmi ipak gledali niz bejtova, i bejit im je bio osnovna pjesnička mjera, to su oni ovu pjesničku vrstu doživljavali kao dva distiha pa su je tako i nazivali dû-beyt – dva bejta (distiha). Ova vrsta pjesama je u tursku divansku književnost došla preko Iranaca, ali je za nju ipak prihvaćen arapski naziv.

Pravila rimovanja ove popularne pjesničke vrste je aa ba, iako se susreće i nepravilno rimovanje: ab ab. Kako se radi o pjesmi od svega četiri polustiha, nije ih bilo teško ni sva četiri rimovati pa se tako nerijetko susreću rubaije sa potpunom rimom aaaa, a zovu se *rubai-musarra* ili *terane*. Kod naših pjesnika na turskom

jeziku rubaija je popularna uglavnom od XVII stoljeća. Tako u *Divanu* Sabita Užičanina nalazimo 24 rubaije, dok u pjesnika XIX stoljeća Fadil-paše Šerifovića i Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića broj rubaija je znatno veći.

Iako čisto turska pjesnička forma, *tujug* nije nikada dosegao popularnost rubaija pa se vrlo rijetko nalazi i u zbirkama bošnjačkih pjesnika na turskom jeziku. Tujug je kao i rubaija četvorostih, ali s obzirom da je samosvojni oblik turske poezije on se razlikuje po metru jer je uglavnom jedanaesterac, kao što su većim dijelom i *mânije*, četvorostisi u turskoj narodnoj poeziji. Rima mu može biti ista kao i u rubaije: aaba ili ab ab.

Forma sa više strofa u divanskoj poeziji zove se *musammat*. Musammat se dijeli na više drugih formi, s obzirom na broj strofa i stihova u strofi kao i njihovog unutrašnjeg rasporeda. Podvrste musammata imaju vrlo raznoliku tematiku. Musammat je arapska riječ, a u osmanskom turskom jeziku znači niz, niska, ogrlica, te stoga označava nisku međusobno povezanih strofa.

Najčešće vrste musammata u kojima se ogledala većina osmanskih pjesnika divanske poezije, a od naših pjesnika Derviš Žagrić iz Mostara, Sabit Užičanin, Alija Šehović, Hasan Kaimija i drugi, su *musellesi*, *murebbei*, *terbii*, *muhammesi*, *tahmisi*, *museddesi*, *tesdisi*, *terdžii bendovi* i *terkibi bendovi*. Svi ovi termini su izvedeni od arapskih riječi i znače trostruk (mutelles), četvorostruk (murebbe' i terb'ī), peterostruk (muḫammes i taḫmīs), šestorostruk (museddes i tesdīs) itd., dok terdži-i bend i terkib'i bend imaju različita značenja, o čemu će biti riječi.

Muselles (trostruk, trojac, trostih) se tvori tako da svaka strofa ima tri polustiha sa istom rimom, s tim da treći polustih služi samo kao veza među stihovima i on se ponavlja kroz čitavu pjesmu.

Murebbe je pjesma sa strofama od četiri polustiha sa jedinstvenom rimom posljednjih stihova kroz čitavu pjesmu. Obično sadrži po 6-7 strofa. *Terbi*, za razliku od murebbea na koga podsjeća formom, tvori se tako da se na svaki stih (bejt) jednog gazela dodaju jedan stih (distih, bejt), te da se na taj način dolazi do strofa od po četiri polustiha.

Najrašireniji vrsta musamata su *tahmisi*; pjesme koje daju mogućnost autoru da izrazi svoje artističke sposobnosti. Naime, kako je u tahmisima osnovu predstavljao gazel jednog od pjesnika koga autor tahmisa želi oponašati ili komentirati, u svakoj strofi na dva originalna stiha dodavao je autor tahmisa svoja tri stiha; svaki peterac (tahmis) morao je pokazivati smisao utkivanja vlastitih misli u misli autora gazela. Kad je riječ o tehnici sastavljanja tahmisa, dakle, osnovno je jezikom, rimom, metrom i misaonom logičnošću uklopiti se u ove komponente pjesnika gazela koji se in-

terpretira ili proširuje ovim tahmisom. Međutim, mnogo je važniji stav autora u određivanju gazela koji će komentirati svojim tahmisom. To je element koji ukazuje na neposredno odavanje ukusa pjesnika tahmisa koji izborom gazela kojeg će razrađivati svojim stihovima pokazuje afinitet prema određenom pjesniku gazela. Divani nekih naših pjesnika ne sadrže tahmise ili ih imaju vrlo malo. To ne znači da su ti pjesnici originalniji zato što ne žele da stihovima nadopunjuju misli velikih pjesnika, jer su se i najveći divanski pjesnici potvrđivali sastavljajući tahmise.

Za razliku od tahmisa, *muhammes* je pjesma jednog autora. Formalno, strofe od po pet stihova se uopće ne razlikuju od strofa tahmisa; rima, metar i sve drugo je identično, jedino je razlika, kako je naglašeno, u autorstvu.

Sve ovo što je konstatirano za tahmis i muhames vrijedi i za *tesdis* i *museddes*, *tesbi'* i *musebbe'*, *tesmin* i *musemmen*, s tom razlikom što su tesdis i museddes pjesme sa strofama od po šest stihova, tesbi' i musebbe' pjesme sa strofama od po sedam stihova, a tesmin i musemmen pjesme sa strofama od po osam stihova.

U osmanskoj poeziji, pa i onoj koju su stvarali ljudi iz naših krajeva, nisu u velikoj mjeri zastupljene pjesme u formi *terkib-i benda* i *terdži-i benda* (tercî-i bend), ali poznatiji pjesnici imaju i poneku takvu pjesmu u svom divanu. Razlog treba tražiti u težini forme. Terkib-i bend je pjesnička forma u kojoj se ponavlja jedna strofa kao refren koji predstavlja vezu (bend) između strofa i čini pjesmu cjelovitom. Za razliku od ove pjesme, terdži-i bend je pjesma sastavljena od strofa povezanih jednim zajedničkim stihom koji se nalazi na kraju svake strofe. Pjesme ove forme su pjevali naši pjesnici Alija Šehović (1560-1646), Mehmed Fevzija (umro 1673), Sabit Užičanin (umro 1712), Fadil-paša Šerifović (1802-1888), Arif Hikmet-beg Rizvanbegović (1839-1903) i drugi.

Nezaobilazna pjesnička vrsta divana je i *kit'a*, pjesma od najmanje dva, a najviše dvanaest bejtova, mada kod nekih pjesnika, kao kod Nef'ija, na primjer, pjesme pod naslovom kit'a sadrže i više od trideset stihova. Najčešće kit'e su one od dva distiha (četiri stiha), i stoga ih slabiji poznavaoci teorije osmanske turske književnosti često pogrešno nazivaju rubaijama. Kraće uobičajenije kit'e nazivaju se tim imenom, dok one sa više bejtova imaju naziv *kit'a-i kebire* (velika kit'a). Najčešći oblik rimovanja kit'i je takav da su prvi i treći stih slobodni, a drugi i četvrti se rimuju. Tematski, kit'e predstavljaju jednu misao, dosjetku, satiru ili kratak opis događaja pa ih stoga možemo prevesti i kao epigram ili kuplet. U kit'ama se ne nalazi pjesnički mahlas, tako da im često ne možemo znati autora ukoliko ih pronađemo u nekoj rukopisnoj medžmui.

Trajna želja čovjeka da bilježi sve što se oko njega događa da

bi tako ono viđeno, doživljeno, sačuvao od zaborava, najslikovitije je izrečena sentencom iz starih vremena, a koju koristi i naš Mula Mustafa Ševkija Bašeskija, tj. da "sve što se pamti nestaje, a sve što se zapiše ostaje". I divanski pjesnici, koji su, kako ćemo vidjeti, više zaokupljeni transcendentalnim, a manje ovozemaljskim problemima, katkad zažele da kažu nešto što će trajno obilježiti postojanje ili nestajanje, ovdje na zemlji. Za taj način iskazivanja oni su se služili pjesničkom vrstom *tarih* (ar. ta'rīḫ). Ta vrsta pjesme je inače omiljena pjesnička vrsta orijetalnih književnosti, a malo je i naših pjesnika koji su odoljeli iskušenju pjevanja ponekog tariha.

U Bosni i Hercegovini je u okviru književnog stvaranja na turskom jeziku veoma plodna djelatnost i proznih kroničara, ljetopisaca, putopisaca, ali i pjesnika koji su, počevši od Derviš Jakub-paše Bošnjaka, koji je opisao tok Krbavske bitke (1493), pa do Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića i Muhameda Enverije Kadića (ovaj posljednji i u prozi) stihovima trajno obilježili događanja i umiranja. Tarihom se bilježilo sve: datum rođenja, ženidbe, smrti, kretanja na ratni pohod, odlaska na hadž, sklapanje mira, gradnja dvorca, džamije, česme, mosta i drugo što je autor smatrao važnim da zabilježi. Poznati bečki orijentalist Hammer kaže da se "Kronogram i povijest kod Arapa, Turaka i Perzijanaca označuju jednim terminom *tarih*. Tarih znači držanje podataka, a Istočnjak ne postavlja povijesti drugi zadatak. Da li će se to dogoditi putem kronika u prozi ili putem kronograma u stihovima, njemu je svejedno. Zato se u istočnjačkim povijestima najneobičniji događaji obilježavaju stihovima s brojkama, a posljednji stih izražava broj godine zbirom slova."

Sam datum (godina) koji se želi obilježiti izražava se stihom koji zbirom brojčanih vrijednosti slova daju godinu koja se obilježava. Za isticanje datuma postoji šest mogućnosti, šest vrsta kronograma.

Prva vrsta tariha je potpun tarih, tj. kad zbir vrijednosti svih slova daje broj koji nam je potreban da obilježimo godinu koju želimo. Taj tarih se naziva *tārīḫ-i tām*. Ako zbir slova daje veću ili manju vrijednost od potrebne pa toj vrijednosti treba dodavati ili oduzimati određeni broj koji autor naznači, taj se tarih naziva *tāmiyeli tārīḫ*.

Vrlo često je autor tariha htio da dokaže svoju artističku sposobnost time što je samo zbirom vrijednosti slova sa tačkama ili slova bez tačaka davao tarih. Tarih sačinjen zbirom vrijednosti slova sa tačkama zove se *tarih-i dževher* (tārīḫ-i cevher) ili *tarih-i guher*, a ukoliko je izražen zbirom vrijednosti slova bez tački zove se *tarih-i muhmel* (tārīḫ-i mühmel) ili *binokat tarih*. Ukoliko posljednji polustih izražava željeni datum dva puta, tj. daje dvostruki zbir od broja kojim se želi izraziti određena godina, onda se taj dvostruki

tarih zove *tarih-i duta.*

Šesta vrsta tariha je *lafzen ve manen tarihi*, tj. kad je u jednom stihu i riječima i zbirom slova iskazan tarih.[6]

Počevši od Zijaijinog tariha na Sinanbegovoj džamiji u Čajniču, zatim tariha na zadužbinama Gazi Husrev-bega, natpisa pjesnika Nihadije Karamusića na mostu Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i drugima, tarih kao pjesnička vrsta veoma je prisutan kod pjesnika divanske poezije kod nas, pa je našao svoje mjesto i u sklopu sabranih pjesama jednog divanskog pjesnika i samim tim uvršten u njegov divan.

Podaci koje pružaju pjesme sa stihovima (tarihi) su veoma dragocjeni. Oni predstavljaju ne samo autorovo subjektivno gledanje na suvremene događaje nego su često i jedini zapisi o nekom događaju. Naročito su važne pjesme koje pružaju historijske napise o našim ljudima i krajevima, prirodnim pojavama, gradnjama i dr.

[6] Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nazım*, I cilt. II Bölüm, İstanbul, 1967, str. 531-534.

NAJZNAČAJNIJI PJESNICI XVI I XVII STOLJEĆA

Divanska književnost je nastala u Anadoliji u XIV stoljeću. Razvojem i bogaćenjem Carstva stvorene su materijalne pretpostavke za bogatu i plodnu kulturnu aktivnost u okviru koje je književnost imala posebno značajno mjesto. Život na dvoru nije se mogao zamisliti bez prisustva pjesnika koji su duhovne vrijednosti islama, poruke derviških redova, stare mitove i legende, a u manjoj mjeri i svakodnevne događaje, manifestacije na dvoru, ratovanja, gradski život i slično opjevavali u svojim umjetničkim tvorevinama. Često su divanski pjesnici svojim stihovima, hvaleći sultana i njegove velikodostojnike, i sami pokušavali stići na dvor i učestvovati u dvorskom životu. U tome su neki značajniji ili bar umješniji i uspijevali.

Znatan dio pjesnika bio je iz redova uleme (kadije, muderisi, vaizi i dr.), iz redova birokratske strukture (sandžakbegovi, beglerbegovi), između vlasnika timara, ali je bilo i dosta derviša, zanatlija ili vojnih starješina. Najzad, i nekoliko sultana se sa većim ili manjim uspjehom ogledalo u poeziji, a najpoznatiji je kao pjesnik Sultan Sulejman Zakonodavac (u Evropi poznat kao Veličanstveni) koji je spjevao obiman divan pod pjesničkim pseudonimom – mahlasom Muhibbi.

Pjesnici divanske poezije porijeklom iz Bosne i Hercegovine su najvećim dijelom iz ulemanske organizacije. To su ljudi, u najvećem broju slučajeva, koji su odlazili na školovanje u Istanbul ili druge centre Carstva, tamo se školovali na turskom jeziku, studirali poeziju perzijskih klasika, pa se i sami osmjelili da se književno oglase na turskom i ponekad perzijskom ili arapskom jeziku.

Najveći broj ih je iz redova kadija i muderisa, ali ima ih nekoliko iz vojnih struktura kamo su otišli također nakon obrazovanja u visokim medresama Carstva ili u rodnoj Bosni i Hercegovini. Nekolicina naših divanskih pjesnika je iz reda derviških šejhova, i njihova poezija odražava njihova gledanja na život i svijet, ona je odraz filozofije tesavufa.

Među najistaknutije pjesnike – predstavnike uleme spadaju Sabit Užičanin (kadija), Muhamed Karamusić Nihadija (muderis),

Ahmed Hatem Bjelopoljak (kadija) i Muhamed Nerkesija (kadija i muderis).

Iz vojne strukture treba istaći Derviš-pašu Bajezidagića (namjesnik Bosne i vojskovođa), Vusulija (sandžak-beg) i dr., a iz reda derviških šejhova prije svih treba istaći Ahmeda Vahdetiju, Huseina Lamekaniju, Hasana Kaimiju, Hasana Zijaiju – Mostarca i Mehmeda Mejliju.

MUHAMED KARAMUSIĆ NIHADIJA

Prvi spomen o pjesniku Nihadiji ostavio je znameniti putopisac Evlija Čelebi. Prolazeći kroz Višegrad preko Sokolovićeve ćuprije na Drini, Evlija Čelebi spominje i natpis na mostu koji je spjevao pjesnik Nihadija. Natpis na mostu pružao je podatke kad se most počeo graditi i kada je gradnja završena, ali nikakvih podataka osim pjesničkog imena o autoru ovog natpisa nije bilo sve do 1837. godine. Tada je, zahvaljujući bečkom orijentalisti Josephu von Hammeru koji ga je unio u svoje poznato djelo o osmanskoj poeziji, postao šire poznat. Hammer je upozorio na njegov *Divan* koji se nalazi u državnoj biblioteci u Berlinu i iz njega preveo na njemački četiri gazela. Pola stoljeća iza Hammera i Wilhelm Pertsch (Perč) koji je sastavio *Katalog turskih rukopisa Berlinske biblioteke*, obradio je ovaj *Divan*, ali nije mogao kazati nešto više od svog prethodnika. Interesantno je da Bašagić nije ovog pjesnika uvrstio u djelo *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* jer nije znao da je Bošnjak. Tek je Mehmed Handžić pronašao podatke da je ovaj pjesnik iz Sarajeva, da je radio kao profesor i da je umro 1587. godine.[7] Puno ime ovog pjesnika je Muhamed Karamusić (Kara Musazade), a pored pjesničkog imena Nihadi (što znači staložen, umjeren) koristio je i nadimak Sarajlija (Sarayi).[8] Kako se zna da je bio profesor, pretpostavlja se da je pored školovanja u Sarajevu jedno vrijeme pohađao više škole u Carigradu. Uživao je glas učena čovjeka i plodna pjesnika na turskom jeziku pa mu je i veliki vezir Mehmed-paša Sokolović povjerio da napiše kronogram njegovu čuvenom zdanju.

Nihadija je spjevao i kronogram smrti Mehmed-paše Sokolovića

[7] M. Handžić, "Nihadi", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, dalje *GVIS*, III, Sarajevo, 1935, str. 534-537.

[8] Za ovaj njegov patronim i zanimanje našli smo potkrepu i u rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke, dalje GHB, R-3049, fol. 86b - 87a, gdje piše "Karamusazade muderris Muhamed-efendi eš-šehir bi Nihadi es-Sarayi". U ovom kodeksu je uvrštena i jedna njegova pjesma od 55 distiha, ali je tu ona zbog oštećenja rukopisa prekinuta, prema tome nije cjelovita.

koji se nalazi uklesan na vratima turbeta ovog velikog vezira na Ejubu u Istanbulu. Na vanjskom zidu turbeta je također pjesma u šest stihova u slavu podizanja česme koju su sagradili Sokolovićevi potomci. I ove stihove spjevao je Nihadija, što svjedoči o njegovoj bliskosti sa Sokolovićem i navodi na pretpostavku da se zasigurno, bar izvjesno vrijeme, nalazio u sviti Mehmed-paše Sokolovića, koji ga je cijenio i kao pjesnika i kao Bošnjaka.

Prvo izdanje kronograma o gradnji mosta na Drini izdano je u listu *Vatan* (Sarajevo) od 31. XII 1886. gdje je ime pjesnika transkribirano kao Badi. To pogrešno čitanje pjesnikova imena proteže se do izdanja ovog kronograma u prijevodu u *Bosanskim pogledima.*[9]

Nihadija je napisao i kompletan *Divan* kojim se do sada, osim Hammera, niko nije ozbiljnije bavio. Sačuvani primjerak *Divana* u Berlinu ne doima se kao dovršeno djelo, jer sadrži samo gazele, i to gazele sa rimom do slova "n". Međutim, smatramo da se radi o prijepisu koji nije dovršen, a zbog sređenosti *Divana* i urednog redanja gazela po alfabetu pretpostavljamo da je prepisivač ovog rukopisa imao već završeno djelo pred sobom, ali ga nije stigao do kraja prepisati. Na osnovu djelomičnog iščitavanja njegovih pjesama zaključujemo da mu je lirika suptilna, a izraz izbrušen te da se po umjetničkom dometu može mjeriti sa klasicima osmanske poezije.

Bogatstvo rječnika i umješnost korištenja epiteta iznijansiranih značenja ukazuju na to da je ovaj pjesnik pored neospornog talenta posjedovao i izgrađenu tehniku pisanja divanske poezije. Iz rukopisnog primjerka *Divana* koji se nalazi u Državnoj biblioteci u Berlinu[10] donosimo u prijevodu jedan gazel:

Ove noći do zore cvilio je slavuj,
iskren prijatelj društva "blizu najbližeg" postao je slavuj.
Dođe u društvo svijeće, poče oko nje kružiti,
vidje ovo stanje i gnjevno zacvili slavuj.
Ne budi barem nemoćan, nije li to uvjet odgoja?
Reče: Spoznaj svoju granicu, izmučen bijaše slavuj.
S ljubavnom riječju ću poletjeti, svoje postojanje zbrisati,
okupljen tim mislima bio je slavuj.
Glavu je uvukao u svoju hrku, zadovolji se jednim zalogajem.
Nihadijo, asketizmom je uspio slavuj.

(Preveo: F. Nametak)

Ovi stihovi, a u ovom je stilu spjevan i čitav nama poznati dio *Divana*, svjedoče da Nihadija nije bio van utjecaja mistike, što se

[9] III, Beč, 1962, br. 18-19; Izbor iz *Bosanskih pogleda*, London, 1986, str. 242.

[10] Berlin, Diez, A. oct, 94. Vid. Pertsch, Katalog Th, N° 403, str. 402.

vidi i po terminologiji u pjesmama i po metaforama tipičnim za pjesnike mističke inspiracije. To donekle potvrđuju i stihovi koje je preveo M. Handžić u svome radu o Nihadiji, mada oni za one koji nisu upućeni u tajne ove poezije ostavljaju dojam pjesnikove hedonističke zaokupljenosti:

Je li ono mladež u obrvi one koju vidiš, ili je petlja u luku
Il je crni gavran svio gnijezdo u svodu ljepote?
Ili je to ružičnjak u rajskoj bašči? Ili je na svježu livadu
Pao od ljubavi gorući slavuj pa zamuknuo?
Ili je to leptir koji je na plamen ljepote ljubavnice
Sebe bacio, pa izgorio i duša mu izašla...?

(Preveo: M. Handžić)

Kao ni ranije, ni ovdje Handžić nije naveo broj rukopisa iz kojeg je uzeo ove stihove. Ustanovili smo da se radi o kodeksu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (br. 3049, fol. 86b - 87a). Pjesma je, kako se vidi, lirskog karaktera, i mogla je stoga biti podvedena pod gazel, kako to čini Handžić. Međutim, u spomenutom rukopisu ona sadrži 55 bejtova, a zasigurno je nedovršena jer očigledno na tom mjestu kodeksa nedostaje list, pa smatramo da je u tom slučaju treba nazvati manzumom, što je uobičajeno za pjesme koje po sadržaju podsjećaju na gazele, a po formi nadmašuju uveliko broj stihova gazela. Uostalom, i da je završena, sa svojih 55 bejtova ne bi mogla biti okarakterizirana kao gazel. Ova pjesma inače formom i dužinom znatno odstupa od gazela iz njegova *Divana*, koji se nalazi u Berlinu. Od 104 gazela, koliko sadrži taj nepotpun *Divan*, većina ih je sa pet bejtova, tek poneki sadrži šest, sedam ili osam bejtova. Mnogi podaci o Nihadijinom životu, kao i o književnom stvaralaštvu izvan berlinskog primjerka *Divana* i epigrafskih natpisa sa Sokolovićeva mosta u Višegradu i njegova turbeta u Istanbulu kao i šturih, ali veoma vrijednih podataka iz rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, ostaće i dalje za nas tajna, ali i ono što se o Nihadiji zna omogućuje nam da ga ubrojimo u najznačajnije bošnjačke divanske pjesnike XVI i XVII stoljeća.

ZIJAIJA MOSTARAC

Nešto više podataka imamo o pjesniku Zijaiji Mostarcu, ali ne zahvaljujući zapisima njegovih savremenika, nego prije svega vrijednim autobiografskim podacima koje sadrže njegove pjesme. Iako je napisao kompletan *Divan*, o čemu postoje pouzdani podaci, prema našim sadašnjim saznanjima, sačuvano je svega desetak pjesama na turskom jeziku i jedna na perzijskom.* Potpisivao se Zijai (Svijetli) sin Alije Mostarca, a prepisivači njegovih pjesama dodavali su i

* Kad je ova studija bila u fazi štampanja, obavijestila me je kolegica

Čelebi, što znači učeni. Rođen je, kako se vidi iz imena, u Mostaru, u prvoj polovici XVI stoljeća, tu je proveo najveći dio života i umro pokošen kugom 1584/85. godine.[11]

Po svom pjesničkom opredjeljenju, Zijaija je lirik. Jedino pjesma *Slučaj Šejha Abdurezaka* (Kissa'i Šeyh Abdurrazak) u svom prologu je deskriptivno-epskog karaktera. Tu pjesnik izlaže kako nije naišao na razumijevanje u svom rodnom mjestu pa se otisnuo u bijeli svijet, gdje je propatio sve muke i tegobe. Poslije se ovaj tankoćutni pjesnik, vječni prognanik, vratio kući, gdje je naišao na darežljivog mecenu u Jahjaiji Mehmed-begu, hercegovačkom sandžak-begu, koji je i sam bio pjesnik, cijenio i oko sebe okupljao pjesnike i učenjake. Uz podršku takvog mecene stvarao je Zijaija svoje pjesme. U uvodu spomenute pjesme Zijaija spominje i svoja ranije napisana djela. Između ostalih, govori i o ljubavnoj priči napisanoj u stihu *Varkah-u Gülšah.* Sam sadržaj pjesme o Šejhu Abdurezaku je slijedeći: jedan u narodu omiljeni bogougodnik-asketa u snu se zaljubljuje u kćerku bizantijskog cara. Od tada mu slika te idealizirane žene ne da mira, luta svijetom i traži je, i kad ju je najzad naišao, žrtvovao je na njeno traženje svoju vjeru i dostojanstvo da bi pridobio njenu ljubav. Zasad su poznata dva rukopisa ove poeme: jedan je u Istanbulu, a drugi je u Londonu. I jedan i drugi počinju stihovima:

Otvorimo put u carstvo savršenstva
Recimo s ljubavlju – U ime Boga!

Nešto više se može reći o Zijaijinim pjesmama u rukopisnim kodeksima Orijentalnog instituta u Sarajevu.[12] Za razliku od pjesama spjevanih na turskom jeziku, u pjesmi na perzijskom jeziku, koja ima 27 bejtova, pjesnik uspoređuje svoja pjesnička dostignuća

---

Mubera Gürgengil iz Edrene da se u tamošnjoj biblioteci Selimiyyi nalazi kompletan Zijaijin *Divan* koji ona obrađuje kao doktorsku disertaciju.

[11] Iako je općeprihvaćeno da je Zijaija umro 992. (1584), (vid.: Šabanović, *Književnost...*, str. 74), u rukopisu OIS, 4288, fol. 8a stoji: "Tarih-i vefat-i Ziyai al-Mostari, sene 993". Ovaj rukopis potječe iz Mostara i moglo bi biti da je prepisivač znao pravi datum smrti Zijaije. Inače, 993. godine počinje 3. siječnja 1585, a završava 23. prosinca 1585. godine.

[12] Zijajine pjesme, koje su se do stradanja u požaru nalazile u rukopisu br. 4287 Orijentalnog instituta u Sarajevu, objavio je u originalu i prijevodu Džemal Ćehajić u radu: "Diya-i Hasan Čalabi al-Mostari", *POF*, XXII-XXIII. Sarajevo, 1976. str. 329-344. Pored ovoga, njegove pjesme su se nalazile i u rukopisima 1337, 936 i 3154. U rukopisu 1337. nalazila su se dva Zijaijina gazela, a u 936 se nalazila kasida od 38 bejtova o hercegovačkom skandžak-begu Isa-begu Sinanbegoviću, zatim kasida od 33 bejta čiju kraću verziju sadrži rad Dž. Ćehajića, dok je u rukopisu 3154 bio Zijaijin *Tedž-i bend.*

sa djelima klasika perzijske poezije Nizamija, Sadija i Husreva Dehlevija, koji su uzori i drugim našim pjesnicima, što upućuje na zaključak da je dio njegova *Divana* napisan na perzijskom jeziku. Poznavanje perzijskih klasika dokazuje i jedan Zijaijin prijepis djela *Sunbulistan* od Šudžauddina Guranija koji je kasnije bio u posjedu porodice Bašagić da bi se obreo u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi. Sigurno je Zijaija oponašao i ovog perzijskog pjesnika, kao što će to kasnije učiniti i njegov sugrađanin Fevzija Mostarac.[13] Ta Zijaijina pjesma ima polemičan ton, kao da se pjesnik dokazuje pred svojim protivnicima i ističe svoju pjesničku snagu, što je manir kod velikog broja pjesnika islamskih književnosti. U jednoj svojoj pjesmi na turskom jeziku, koja sadrži 30 bejtova, pjesnik analizira svoju dušu, sam sebi govori o svojim mahanama i vrlinama, služeći se tipičnim orijentalnim pjesničkim figurama; govori da je čovjek promjenljivo biće, sklon dobru i zlu. Rijetka je pojava u divanskoj poeziji na turskom jeziku da pjesnik sam tumači svoje stihove; alegorije često ostaju ili višeznačne ili nedokučive, neobjašnjive. Međutim, ovdje Zijaija sam u jednom stihu govori da je njegovo srce ruševna kuća i sl. Ostale pronađene pjesme su gazeli, ljubavne pjesme od po deset distiha. Predmet njegove nesretne ljubavi, kako se može shvatiti iz njegovih pjesama, je žena – čista i nedokučiva. Pjesnik je promatra sa odstojanja i divi joj se, ali se ne usuđuje da joj priđe jer nije dovoljno rječit da joj saopći svoju ljubav. Dok je, polemizirajući sa svojim protivnicima, sebe uspoređivao sa Sadijem i Nizamijem, sada, pred dragom (ili ako se stihovi tumače mistički: pred Bogom), on je nijem, nemoćan da izrazi svoje misli. Pjesma koja se nalazila u fondu Orijentalnog instituta u Sarajevu, u prijevodu glasi:

Riječ Zijaijina

U ružičnjaku svijeta nema ljepotice, pupoljka, usta,
Povukao sam se u tuzi, nemam ljepotice vitka stasa.
Od tuge za dragom stas mi se povio, starac postadoh!
Nemam mlade djevojke koja će mi zaliječiti staru bol
Umirao sam gledajući druge kako odlaze
Svojim draganama
Nemam snage da saopćim dragoj svoju bol!
Nikad se neću susreti sa ljepoticama
I zato jedini moj bol, bol je srca.

[13] Ovaj slučaj ujedno pokazuje kakvim su putem tekli utjecaji perzijskih klasika na osmanske pjesnike, pa i naše pjesnike na turskom jeziku. Mnogi od njih su kao i Zijaija prepisivali za sebe pjesme ili čitava djela perzijskih pjesnika.

Zijaijo, riječi su mi slatke, ali sam neznalica
Nemam rječitog jezika koji mi je naklonjen.

(Preveo: Dž. Ćehajić)

Nekoliko značajnih podataka o Zijaiji sačuvano je u Zborniku M.E. Kadića. Pored ostalog, Kadić iz jedne stare medžmue prenosi kronogram smrti koji je nepoznati pjesnik posvetio svome poznatijem kolegi.[14]

U posljednje vrijeme, zahvaljujući trudu Hivzije Hasandedića, pronađeno je nekoliko Zijaijinih pjesama u Arhivu Hercegovine.

Iz nekoliko pjesama uvrštenih u postojeće zbirke može se zaključiti da je Zijaija pokazao sposobnost pjevanja na turskom jeziku, ali, nažalost, kako nije pronađena njegova zbirka gazela (*Divan*), o kojima govori i sam pjesnik u prologu poeme o Šejhu Abdurezaku, pretpostavljamo da je ovaj fond pjesama s kojima sada raspolažemo tek deseti dio onoga što je Zijaija napisao.

Vjeran sljedbenik svoga oca u lirsko-mističnoj poeziji na turskom jeziku je i Ubejdi, koji je, sticajem okolnosti, ostao malo poznat mostarski pjesnik s kraja XVI i početka XVII stoljeća, mada su mu sastavljači medžmua iz Bosne i Hercegovine često uvrštavali pjesme u zbornike poezije, a među njima posljednji Muhamed Enverija Kadić je također uvrstio dva njegova gazela u svoj *Zbornik* historijske građe. Ubejdija spada u one pjesnike s našeg tla kojima još nije posvećena dužna pažnja, a da je riječ o zanimljivom pjesniku čije je djelo doprinosilo afirmaciji tadašnjeg pjesničkog kruga Mostara, uvjerili smo se i na osnovu samo djelomičnog uvida u nama poznatu književnu građu nastalu u XVI i XVII stoljeću u Mostaru.

VAHDETIJA AHMED BOŠNJAK

Prema Vahdetiji Ahmedu Bošnjaku historičari književnosti su do najnovijih vremena griješili. Kako je bio iz zabitog Dobruna kod Višegrada u Bosni, a uz to je proglašen derviškim heretikom, djela su mu pripisivana drugom Vahdetiju – malo poznatom pjesniku iz Dimotike (Grčka). Ahdi, koji ga je prvi spomenuo u svojoj tezkiri, tvrdio je da je Vahdetija – Bošnjak a isto su prenijeli i Riyazi i Hammer, a onda i naš Bašagić, koji je uz to dao podatak da je Vahdetija iz Dobruna kod Višegrada, za razliku od Ahdija koji spominje Novi Pazar kao njegovo rodno mjesto. Ipak, turski historičari književnosti Sadettin Nüzhet Ergün[15] i Abdulbaki

[14] Kadić, *Tarih-i Enveri*, dalje Zbornik, II, str. 342-343.

Gölpinarlı[16] napravili su oko njega zbrku pripisavši njegove pjesme pjesniku iz Dimotike. Istina, Ergün se u drugom izdanju spomenutog djela ispravio i istakao da "Bosnali (Bošnjak ili Bosanac) Vahdeti spada u istaknute pjesnike hurufijskog derviškog reda XVI stoljeća", ali ti njegovi podaci su ostali opet nepoznati autorima *Kataloga rukopisa turskih divana.*[17] No kako se vidi iz samih pjesama Vahdetije Bošnjaka koji je umro nešto poslije 1600. u Ergeliju kod Konje (Turska), a Vahdeti iz Dimotike je umro 1650, nikako nije sporno da je dosad najkompletnija zbirka pjesama Vahdetije – *Divan* koji je pronađen u biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu, djelo našeg Vahdetije iz Dobruna kod Višegrada.[18] Vrijeme nastanka *Divana* kao i pjesnikova mistička orijentacija ukazuju da je njihov autor naš pjesnik. Kasnije će i A. Gölpinarlı,[19] koristeći se Ahdijem, tvrditi da je Vahdetija iz Bosne i da njemu pripada *Divan* pronađen u Istanbulu, kao i pjesme u rukopisima u Bursi i Konji koje je sam proučavao izvodeći zaključak da je ovaj naš pjesnik mevlevija, a ne bektašija, kako se ranije mislilo.

Jedan rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu sadrži veći broj (preko 60) Vahdetijinih pjesama.[20] Biće da je to onaj isti rukopis na osnovu kojega je Handžić napisao vrlo dobar rad o ovom pjesniku, ali nije naveo kataloški broj rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Handžić ovdje, na osnovu spomenutog rukopisa, definitivno utvrđuje da je Vahdetija iz Dobruna, a raspravlja i o tome zašto je Vahdetiju pratio epitet mulhid – raskolnik i zaključuje da je to stoga što se Vahdetija okomio na ulemu koja ga je zbog toga izopćila. Kao prilog tome, Handžić donosi dvije pjesme u originalu i prijevodu iz spomenutog rukopisa u kojima je Vahdetija zaista oštar kritičar onih koji sebe nazivaju ulemom – učenjacima, a "ne shvataju Božije jedinstvo".[21]

Ako pitaš ko je za mene slijepac
Slušaj, evo kratko ću ti objasniti:

---

[15] Sadettin Nüzhet Ergün, *Bektaşi Şairleri ve Nefesleri.* İstanbul, 1944, str. 1390. i 392.

[16] Abdulbaki Gölpinarlı, *Alevi Bektaşi Nefesleri.* İstanbul, 1963, str. 117-119.

[17] *Istanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*, II, İstanbul, 1955, str. 525.

[18] Do sada se smatralo da je Vahdetija Bošnjak umro 1598. Međutim, nedavno je Slobodan Ilić otkrio neke njegove pjesme datirane poslije 1600. godine, tako da je potrebno njegov datum smrti pomjeriti u sami početak XVII stoljeća.

[19] A. Gölpinarlı, *Mevlana'dan sonra Mevlevilik*, Ankara, 1983.

[20] GHB, R-3049.

[21] Vahdeti, *GIVZ*, IV, 5-6, Sarajevo, 1936. str. 194-200.

To je ona vrsta neznalica koji se izdaju za ljude od nauke
I čije je ime "učeni" i "odlični".
Neka Bog udalji svakog čovjeka od one vrline i vještine
Koja čovjeku daje oholost, zavaravanje i licemjerstvo.

(Preveo: M. Handžić)

Šabanović[22] ga smatra heretikom i pretpostavlja da njegova heretička orijentacija (pripadao je hurufijama – onim misticima koji su posebnu važnost davali pismenima kao simbolima predskazivanja događaja) može imati podlogu u simbiozi bosanskog bogumilstva i islama, ali zbog nedostatka valjanijih biografskih podataka, to pitanje vjerojatno neće biti uskoro razriješeno. Na osnovu privrženosti Vahdetije šiizmu – alevizmu, zaključuje preuranjeno, kao i Ergün, da je naš pjesnik bektašija. Iz podataka koje donosi Gölpınarlı spominje se da je Vahdetija 1578-79. godine išao u Bagdad, zatim je posjetio grobove imama i preko Basre se zaputio u Hidžaz. Neke od svojih pjesama posvetio je upravo halifi Aliji i dvanaestorici imama, očigledno nadahnut bliskim kontaktom sa tim svetim mjestima. Kao suvremenik najvećih osmanskih divanskih pjesnika Bakija i Fuzulija, imao je priliku da se s njima i upozna jer je jedno vrijeme živio u Istanbulu, a posjetio je i Bagdad. Neki njegovi stihovi u kojima spominje Bakija govore da se s Bakijem poznavao i lično, žaleći se da mu Baki ne daje podršku. Osporavanje Vahdetijinih vrijednosti od strane historičara književnosti proisteklo je iz stava prema ovom pjesniku kao mistiku koji je pridavao izuzetan značaj slovima, ali vjerojatno još više, kako tvrdi Handžić, kao kritičaru uleme – svećenstva, a ne prema njegovoj poeziji. Otuda po svoj prilici i hladan stav Bakija prema Vahdetiji jer je i Baki, iako pjesnik, kao istanbulski kadija ipak i predstavnik ortodoksnog svećenstva. Iz nekih Vahdetijinih pjesama, kao one posvećene dvanaestorici imama ili hvalospjeva halifi Aliji, vidi se njegova okrenutost šiizmu. To navodi Šabanovića da ospori Handžićevu pretpostavku da je Vahdetija mevlevijski derviš jer tobože mevlevije pripadaju ortodoksnom islamu i ne naginju šiizmu, što nije sasvim tačno. Naprotiv, iz pjesama koje je analizirao Gölpınarlı, očito se vidi da je Vahdetija mevlevija, mada ta njegova pripadnost mevlevizmu ne isključuje mogućnost pripadanja i drugim tarikatima.

Svoje pjesničko ime Vahdetija (vahdet – jedinstvo) izveo je iz svoga stava prema *waḥdat al wuǧūdu* – nužnom jedinstvu bitka u čije postulate spada i misao da je "ljudski duh kaplja vode koja se spaja sa morem koje simbolizira božanski duh", odnosno praška koja na zemlju kad padne postane zemlja:

[22] Šabanović, *Književnost...*, str. 102-109.

Kad u more dospije kaplja, tad iščezne
Kaplja je doista voda, odvojena od vode.
Kad padne u vodu opet je voda
I ašikova ljubav je kaplja mora apsolutne ljepote
Kad stigne do voljenog nestane je.
Ako na svijeću leptir dođe, koji je u ljubavi za danom rob
Njegovo tijelo izgori i on sa svojim ljubljenim postane jedno.

(Prevod: M. Handžić)

Ovi stihovi objašnjavaju i bit same filozofije waḥdat al-wuǧūda, ali i pjesnikov stav prema toj ideji i pripadanje njoj. Vahdetijine pjesme, uz vanredno vladanje tehnikom divanske poezije, pokazuju i pjesnikovo poznavanje perzijskih klasika koji su na njega utjecali i u njegovoj šiitsko-alevijskoj orijentaciji i u pogledu formiranja leksike kojom se služio. Da je postojalo više rukopisa Vahdetijinih *Divana* uz rukopise koje spominje Gölpınarlı dokaz je i 48 stihova unesenih u Kadićev *Zbornik* iz "rukopisa koji predstavlja cjelokupan Vahdetijin *Divan*".[23] Pored spomenute zbirke u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, postoji još jedan rukopis u kome ima veći broj Vahdetijinih pjesama,[24] pjesme se nalaze u jednom kodeksu koji sadrže izbor nekoliko turskih i perzijskih pjesnika. U travničkoj medžmui[25] unesen je Vahdetijin tahmis na gazel Bakija, a isti tahmis uz još nekoliko pjesama nalazi se u rukopisu 2891 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

U novije vrijeme pojavljuje se i mišljenje da je i poznati naš pjesnik Mak Dizdar baštinio ponešto iz Vahdetijinih stihova. Ne znamo koliko je Dizdar mogao poznavati Vahdetijino još nedovoljno istraženo djelo, ali ne treba u potpunosti ni odbacivati mogućnost bilo kakvih tragova Vahdetije u Dizdarevoj poeziji, jer neke se sličnosti ipak pokazuju kao evidentne.[26] Dvije studije Slobodana Ilića u posljednje vrijeme prikazuju Vahdetiju kao izuzetnog mističkog pjesnika, autora kasida i gazela. Analizu stihova Ahmeda Vahdetije S. Ilić je radio na osnovu rukopisa 3049 iz Gazi Husrev-begove biblioteke i Vahdetijinog *Divana* koji se nalazi u Sulejmaniji

---

[23] Kadić, *Zbornik*, III, str. 86-87.

[24] GHB, R - 2921, str. 152-188.

[25] L. Gazić, "Travnička medžmua", *POF*, 28-29, Sarajevo, 1980. str. 173.

[26] Enes Duraković, *Govor i šutnja tajanstva – pjesničko djelo Maka Dizdara*, Sarajevo, 1979. str. 46-47.

biblioteci u Istanbulu.[27]

DERVIŠ-PAŠA BAJEZIDAGIĆ

Među najznačajnije bosanskohercegovačke pjesnike na turskom i perzijskom jeziku svakako spada Derviš-paša Bajezidagić. Spominju ga još suvremeni kroničari i pisci tezkira, među kojima naš Ibrahim Alajbegović Pečevija i Es-Seyyid Riza, ali do danas je najiscrpnije o njemu pisao Dr Safvet-beg Bašagić, koji je bio u posjedu nekih Bajezidagićevih rukopisnih djela iz kojih je donio veći broj stihova u originalu i prijevodu. Vrijedne podatke o njemu donose i M. Handžić,[28] H. Šabanović[29] i O. Mušić.[30]

Derviš Bajezidagić spada u red onih naših pjesnika čija će potpunija valorizacija tek doći skupljanjem i istraživanjem pjesama razasutih po medžmuama, ali ono što se već sada određeno može reći na osnovu dosadašnjih istraživanja je da je on pjesnik nespornog talenta i jedan od rijetkih pjesnika koji je pokazao punu sposobnost prilagođavanja duhu poezije perzijske klasike. Bez obzira što se inspirirao perzijskim klasicima, o čemu svjedoči njegova bogata biblioteka koja sadrži najprobranija djela te literature, on je, dijelom, pao i pod upliv novih valova perzijskih utjecaja koji su u XVI stoljeću tekli zajedno sa odjecima azerijske i čegatajske literature.

Bajezidagić je rođen u Mostaru polovicom XVI stoljeća u obrazovanoj porodici. Po stjecanju osnovne naobrazbe, odlazi u Istanbul gdje je primljen na dvor. Tu je, zahvaljujući talentu i marljivosti, brzo napredovao. Još dosta mlad, dobio je funkciju dogandžibaše na dvoru (carski meštar lova) o čemu pjeva:

Soko sreće stade na moju ruku
A moj posao postade nadzor nad sokolovima.
Nemoj misliti da je sunce što se na nebu rađa
To je soko moga dostojanstva razvio svoja krila...

(Prevod: S. Bašagić)

Bio je miljenik sultana Murata III pa se sve do njegove smrti

[27] Slobodan Ilić, "Hurufijski pesnik Vahdeti Bosnevi i njegov Divan", *POF*, 38, Sarajevo, 1989, str. 63-95; Isti, "Kaside Vahdetija", *Anali GHB*, XV-XVI, Sarajevo, 1990.

[28] M. Handžić, "Sarajevo u turskoj pjesmi", *GVIS*, XI, br. 11-12, Sarajevo 1943, str. 179

[29] H. Šabanović, *Književnost...*, str. 116-129

[30] O. Mušić, "Jedna turska pjesma o Sarajevu", *POF*, III-IV, Sarajevo, 1953, str. 575-588.

1595. nalazio u službi na dvoru. Poslije toga, smjenom sultana, Bajezidagić je izgubio službu na dvoru, ali je postavljen na službu u svoju Bosnu, imenovan je valijom Bosne. Iz toga perioda potječu njegove pjesme posvećene Sarajevu i Mostaru. Pjesmu o Mostaru preveli su Safvet-beg Bašagić i Omer Mušić, a pjesmu o Sarajevu "našao je u jednoj rukopisnoj medžmui Kadića" Mehmed Handžić, ali nije uočio da joj je autor Bajezidagić. To je tek otkrio Omer Mušić.[31]

Pohvalnica gradu Sarajevu

Ako želiš, srce, vidjeti sliku raja
potrudi se da vidiš Sarajevo, odmah idi.
Ovaj lijepi grad je Ćaba, kojoj streme zaljubljeni
To su rekli oni koji su do svojih želja stigli.
Njegov prijatni zrak i voda daju život i krijepe dušu
Tekuća mu voda nije ništa drugo nego rajski Selsebil
Svaki kutak njegov vrvi ljepoticama
Okitio se hurijama i mladićima poput raja.
Da je zbilja ravan raju kao svjedok tomu zar ti nije dosta
što tamošnja kahva poput rajskog Kevsera poklanja ljepoticama dušu.
Most na Bend-baši izgleda kao "pravi put"
Kojim u raj ulazi tko preko njega pređe i u šetnju ode.
Hvala Bogu, i meni Dervišu suđeno je bilo da to razgledam
Očito sam vidio i saznao, da je to slika raja i rajskih ljudi.

(Preveo: M. Handžić)

Jednu zimu je Bajezidagić bez posla proveo u Mostaru, a onda je ponovo postavljen namjesnikom Bosne. U tom svojstvu je pozvan da sudjeluje u odbrani Budima, gdje je poginuo 1603. godine.

Po obavještenjima koja nam daje Fevzija Mostarac u svome *Bulbulistanu*, Bajezidagić je napisao po jedan divan na turskom i perzijskom jeziku. Također je, po podacima ovog njegova sugrađanina koga smatramo i začetnikom kritike i prvim antologičarem u oblasti ove književnosti, donesenim u djelu *Bulbulistan*, Bajezidagić napisao naziru – paralelu čuvenoj poemi *Mesnevi* Dželaludina Rumija u dva toma. Mada, kako se vidi, veoma plodan pjesnik, Bajezidagić nije poznat po svim ovim djelima o kojima govore njegovi suvremenici ili nešto pozniji biografi. Od sačuvanih pjesama, značajna mu je duga poema *Muradnama* – djelo posvećeno Muradu III, a inspirirano djelom perzijskog pjesnika Bennaija. Uvodni stihovi ove pjesme imaju nekoliko autobiografskih nota:

[31] Isto.

U carsku blizinu Derviš dođe
atom se suncu približio.
Na ovom svijetu dolikuje caru
da s dervišom druguje.
Nema ovakvog cara, dobročinitelja
vanjština mu je carska, a život derviški...

(Preveo: S. Bašagić)

U rukopisnim medžmuama danas pronalazimo poneku Derviš-pašinu pjesmu prepisanu iz njegova *Divana.* Najčešće se nailazi na njegov čuveni "Gazel o sudbini" koji je, po pripovijedanju Ibrahima Pečevije, Bajezidagić spjevao uoči pogibije pod Budimom. Gazel počinje:

Neka tisuć pancijera od čelika na se meće
Smrtnik neće odbit strijelu s kobnog luka kobne sreće.

Za svoga boravka u Mostaru, kad je Derviš-paša nadgledao gradnju svojih brojnih zadužbina u mahali Pašinovini ili Derviš-pašinoj mahali, spjevao je čuvenu pjesmu Mostaru koja u rukopisu Orijentalnog instituta ima naslov:

"Gazel koji je spjevao o Mostaru, sretan u životu, a junak na smrti, Mostarac Derviš-paša, prezimivši u Mostaru, nakon što je smijenjen s Bosne 1010. godine (1601/02)".

Iz uspjelog Bašagićevog prepjeva donosimo nekoliko strofa:

Ko bi mogao opjevati redom
Sve ljepote divnoga Mostara.
Zar se čudiš, srce, što ga ljubim
Sa ljubavlju sinovskoga žara?

O, ne ima na ovom svijetu
Ako nema sred bajnoga raja,
Bistre vode i svježega zraka
Što čovjeka sa zdravljem opaja!

S dvije kule velika ćuprija
Pružila se preko rijeke čarne
I sa svojim veličajnim lukom
Pričinja se poput duge šarne.

Tu je gnijezdo slavnijeh junaka
I na peru i na bojnom maču
Ko od vazda i sada iz njega
S dana na dan velikani skaču...

(Preveo: S. Bašagić)

Svoju ljubav prema rodnom gradu Bajezidagić nije ovjekovječio samo stihovima; on je svom gradu zavještao nekoliko vrijednih objekata kao džamiju, medresu, mekteb. Za priručnu biblioteku uz džamiju ostavio je dosta izvanredno vrijednih rukopisa kao što su: *Mesnevi* Dželaludina Rumija, Hafizov *Divan*, Sadijev *Gulistan*, *Komentar Sadijeva Gulistana* od našeg Ahmeda Sudije, *Komentar Mesnevije* u šest svezaka, *Komentar Andalusijeve Metrike* od Mostarca Mahmuda sina Halilova i druge. Time se iskazao ne samo kao pjesnik nego i kao ljubitelj lijepe knjige i čovjek široke kulture koji misli na budućnost svoga grada.

Iz vakufname Derviš-paše Bajezidagića, u kojoj je posebna odredba da se muderisu koji tumači Rumijevu *Mesneviju* isplaćuje dnevno 10 dirhema, kao i iz nekih njegovih pjesama, vidi se da je pripadao derviškom redu mevlevija. Međutim, stihovi, barem oni do kojih smo mogli doći, nisu u većoj mjeri prožeti tesavufom. Štaviše, iz jedne Derviš-pašine ljubavne pjesme, koju je zapisao Fevzija Mostarac u *Bulbulistanu*, vidi se da je predmet njegove ljubavi žena, ljepotica. Iako je pravilo orijentalnih pjesnika bilo da se pjeva o metafizičkom, a ne o realnom, barem kad se radi o poeziji viših krugova, ovdje su izostali uobičajeni simboli mistike; ne možemo se oteti dojmu da se upravo radi o određenoj ljepotici kojoj se pjesnik obraća stihovima:

Ako ona ljepotica čempresova stasa počasti nam kuću
dolaskom svojim,
U čast njene ljepote žrtvovaću sve ovoga i budućeg svijeta.
Žeđ ljubavi u srcu žednoga ugasiti se neće,
Ako na dušak popije vode svih sedam mora...

(Preveo: S. Bašagić)

Ova pjesma, koja ima 5 bejtova, u stvari je nazira jednom Hafizovom gazelu i još jedan pouzdan dokaz za tezu da su se naši pjesnici katkad direktno nadahnjivali perzijskim klasicima, a ne samo da su posredno, preko Turaka, upoznavali njihovu poeziju. Uostalom, Derviš-pašin profesor u Carigradu je bio naš Ahmed Sudija Bošnjak, jedan od najboljih poznavalaca perzijskih klasika.

Za razliku od starijeg suvremenika Mostarca Zijaije, Derviš-paša Bajezidagić je rodoljubivi pjesnik koji opjevava svoj rodni grad Mostar, opjevava Sarajevo, ali u filozofski osmišljenim stihovima meditira o sudbini, o smrti, o ljepoti i kobi življenja.

Derviš-paša je pjevao jednostavne i lijepe stihove. Kako je dobro poznavao perzijske klasike, i njegovi stihovi su puni perzijskih fraza usvojenih od poznatih uzora, kao što se to vidjelo na citiranom primjeru. To opet ne znači da nije bio u određenoj mjeri i samosvojan, ali ta samosvojnost ni kod jednog pjesnika divanske

poezije nije smjela ići dotle da bi se on predstavio kao potpuno nov, da daje nešto što pjesničkim kanonima nije usvojeno.

Od pjesama Derviš-paše Bajezidagića koje je Muhamed Enverija Kadić unio u svoj Zbornik dosad je ostala nezapažena izvrsna elegija koju je spjevao povodom smrti majke.

MEDŽAZIJA MOSTARAC

U krugu pjesnika koji su stasali oko Derviš-paše Bajezidagića, jedan od istaknutijih njegovih sljedbenika je Medžazija Šanija Mostarac. Suvremenik Derviš-paše, živio je u drugoj polovici XVI stoljeća i umro sedam godina iza svoga uzora (1610). Sigurno je bio plodan pjesnik na turskom jeziku kad ga spominju autori tezkira, među kojima i neizbježni Kaf-zade Feyzi, koji je poznavao i zabilježio stvaralaštvo mnogih naših pjesnika, a bio je i lični prijatelj Nerkesijin. Upravo Kaf-zade Feyzi spominje da je Medžazija rodom iz Mostara i da je umro u rodnom gradu 1610. godine. U rukopisnim kodeksima je do sada pronađen mali broj njegovih pjesama; neke od njih, kao opis mostarskog mosta, objavljivane su u originalu i prijevodu, čak su prevođene i na njemački jezik.

Pjesničko ime Medžazi (metaforički), po Bašagiću mu odgovara jer se "obično služi nerazumljivim metaforama". Mora se reći da začuđuje da Bašagić nije imao razumijevanja za ovog suptilnog lirika. Mnogo bolje ovog pjesnika ocjenjuje Omer Mušić, a A. Isaković zaključuje da "današnjem čitaocu ne treba mnogo da se uvjeri kako je Bašagić bio nepravedan prema Medžaziji, vrlo izuzetnoj, originalnoj pjesničkoj ličnosti s kraja XVI vijeka, koja onako impresionistički nezadrživa – ne samo da nije bila shvaćena u svome vremenu, nego nije ni tri stotine godina kasnije". Kao ilustraciju ovog zaključka, Isaković se poziva na Mušićev prijevod Medžazijine pjesme o mostarskom mostu:[32]

Zašto se stas mostarskog mosta pogrbio?
Možda se i on zaljubio u dragu kamenog srca.
Što je most jednook (s jednim lukom) je li mana?
Što bi bilo kad bi imao dva oka? Jer zaljubljeni na svijetu
uvijek imaju jedno oko.
Ne bi mu suze iz očiju dan-noć tekle
Međutim, rastanak – ako ga ima – snašao ga je.
Budući da mu je glava na nebu, a noga na zemlji
Nije čudo što mu je jedan kraj na istoku, a drugi na
zapadu.

[32] Vidjeti: Alija Isaković, *Biserje*, "Stvarnost", Zagreb 1972, str. 223.

Svaki mramor njegov dao je zemljinoj površini sjaj
Jednom njegovom oku (svodu) dao je sjaj nebeski mliječni put.

Kad bi mrav vidio ovaj most, pomislio bi
Da su ga divovi pravili po naredbi Sulejmana.

Pored pjesme "Opis mostarskog mosta", najpoznatija mu je pjesma o Sarajevu, koju je spjevao ugledajući se na Derviša Žagrića Mostarca i Derviš-pašu Bajezidagića, dokazujući tako kako je neki nevidljivi fluid strujao među mostarskim pjesnicima toga doba, koji su sačinjavali neosporno jednu pjesničku školu. U tu školu spada i mostarski pjesnik Adlija Čelebija koji u jednoj pjesmi u kojoj opisuje ugledno mostarsko društvo pjeva o svom savremeniku Medžaziji:

A Medžazi, što može stih do savršenstva dovesti,
Da li će poeziju najvećeg Selmana premašiti?

Ovom pjesničkom krugu, pored spomenutih Derviš-paše Bajezidagića, Derviša Mostarca Žagrića, Medžazije Šanije i Adlije Čelebije, pripadaju Sulejman Mevlevija, Ubejdija, sin ranije spomenutog Zijaije, pročelnika mostarskog pjesništva na turskom jeziku, Sabuhija Dervišpašić, sin Derviš-paše Bajezidagića, Senaija Mostarac, Munirija Mostarac, te još nekoliko manje poznatih pjesnika od kojih nam se sačuvalo tek po nekoliko stihova.

MUHAMED NERKESIJA

Muhamed Nerkesija Sarajlija je poznat kao pjesnik Sarajeva, pjesnik koji je 1601. godine opjevao atmosferu Sarajeva, grada koji se po njemu može mjeriti samo s rajem. On je poznat kao modernista svoga vremena u proznom stvaralaštvu, pa je kao pisac "ukrašene proze" najznačajniji pisac divanske prozne književnosti ne samo u okviru Bosne i Hercegovine nego i u čitavu Osmanskom carstvu.

Nerkesiju spominju i svi njegovi savremenici i kroničari koji su pisali kasnije. Bečki orijentalist Joseph von Hammer kaže za njega da "zaslužuje kao sastavljač pjesama i prozni pisac ime turskog Narcisa", aludirajući pri tome na njegovo ime tj. pjesnički mahlas (pseudonim) koji znači "sličan narcisu."[33]

Muhamed Nerkesija je rođen u Sarajevu kao sin Bošnjaka Nerkes (Nergis) Ahmed-efendije, koji je u vrijeme Muhamedova rođenja

[33] J. V. Hammer, *GOD*, III, str. 229-230.

bio kadija u Sarajevu. Bašagić navodi 1592. kao godinu Nerkesijinog rođenja, što je svakako pogrešno, jer sam Nerkesija u vrijeme kada je pisao svoje djelo *Mešakul ušak* (Jadi zaljubljenih), 1624. godine, piše da ima preko 40 godina, što navodi na zaključak da je rođen najkasnije 1584. godine, a u vrijeme kada je umro, 1634. godine, navodi se da je imao preko 50 godina. Po podacima iz jedne medžmue,[34] vidi se da je još 1010 (1601/02) godine bio u Sarajevu, što znači da se tu i obrazovao. Kasnije je, ne zna se tačno koje godine, došao u Istanbul i stupio u službu tadašnjeg kazaskera Kafzade Fejzi-efendije kao pripravnik. U isto vrijeme kod Kaf-zade Fejzija je pohađao i predavanja iz kaligrafije. Poznato je iz kasnije Nerkesijine aktivnosti da je i on postao vrlo sposoban kaligraf. Prema piscima tezkira Šejhiju i Uššakiju, što je prihvatio i Bašagić, Nerkesija je jedno vrijeme radio kao profesor, i to u nekoj visoko rangiranoj medresi sa dnevnom plaćom od 40 akči. Kasnije je prešao u sudski stalež. Najprije je bio kadija u Gabeli na Neretvi između 1611. i 1614. godine. Potom je jedno vrijeme boravio u Čajniču, ne zna se u kom svojstvu, ali se upravo te godine, 1614. javlja iz Čajniča pismom svom učitelju, Kaf-zade Fejziju, moleći ga da mu pomogne da dobije neki novi posao. Ovaj ga je najprije pozvao sebi u Solun gdje je obavljao dužnost kadije. Tu je Nerkesija bio Fejzijev naib. Kasnije je imenovan kadijom Mostara (poslije 1620/21) iz kog se vremena sačuvalo više dokumenata o njegovom tamošnjem prisustvu. Iza toga bio je imenovan kadijom Novog Pazara, gdje je saznao za smrt svoga učitelja i prijatelja Kaf-zade Fejzija, gdje nastaje i njegova čuvena tužbalica posvećena tom prijatelju. Nakon što je 1626-1628. obavljao dužnost kadije u Elbasanu u Albaniji, na šta se žalio u pismima prijateljima, vraća se u Istanbul, a onda dobija posao kadije u Banjaluci, koja je tada bila sjedište bosanskog ejaleta, što znači da je Nerkesija imao rang bosanskog mule.

Najzad, Nerkesija je svojim pismima i proznim djelima kao vrhunskim književnim ostvarenjima privukao pažnju dvora, pa je na poziv rumelijskog kazaskera Abdulah-efendije došao u Istanbul da se kao službeni kroničar priključi carskoj vojsci koja se spremala na pohod u Revan. Na putu za Revan, nedaleko od Istanbula, u Gebzi, pao je s konja 28. 3. 1635. Umro je i ukopan u tom mjestu.

Za svoga dosta kratkog života Nerkesija je napisao više djela. Među njima prvo treba spomenuti *Vrt grana* (Nihalistan) – zbirka priča, podijeljena u pet grana (nihal). Prvi nihal (grana) sadrži priče o dobročinstvima i darežljivosti, drugi pripovijesti o ljubavnim zgodama, treći obuhvata pripovijesti o sudbini, četvrti je posvećen

[34] Vid. Omer Mušić, "Jedna turska pjesma iz XVII stoljeća o Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vlašću*, III-IV, Sarajevo, 1954, str. 583-587.

gostoljubivosti i peti sadrži pripovijesti o pokajanju.[35]

Drugo prozno djelo mu je *Eliksir sreće* (Iksir-i se'adet), što predstavlja proširen i prerađen prijevod (adaptaciju) odlomka Gazalijeva moralno-didaktičkog djela *Kemija sreće* (Kimiyayi se'adat). Potom je sastavio *Kanon duhovne zrelosti* (Kanun ar-rašad) – djelo koje predstavlja uvod u državničku mudrost i upravljanje državom.

Djelo *Nevolje zaljubljenih* (Mešak ul-uššak) je zbirka ljubavne poezije protkane prozom, a *Vojne Meslemine* (Gazavat-i Maslama) je proza koja ima podlogu u historijskim zbivanjima (opsada Carigrada od strane Arapa) i predstavlja preradbu Ibn Arebijeva djela o istoj temi, napisanog na arapskom jeziku.

Ovih pet djela predstavljaju petoknjižje, *Hamsu*, koja se smatra jednim zaokruženim opusom, a obično se prepisuje u jednom kodeksu ili se štampa u jednoj knjizi. Nekoliko izvanrednih rukopisnih primjeraka Nerkesijine *Hamse* posjeduje Sulejmanija biblioteka u Istanbulu (jedna iz zbirke rukopisa Abdulhamida I, rađena za njegove potrebe). Inače, ovo djelo je više puta štampano u Istanbulu i Bulaku.[36]

Za svoga boravka u Banjaluci, Nerkesija je 1629. napisao svoju poznatu monografiju o ranijem bosanskom, a tadašnjem budimskom beglerbegu, Murteza-paši Bošnjaku.[37]

Iz njegove *Hamse*, djelo "Nevolje zaljubljenih" se smatra najoriginalnijim i pravim odrazom njegova stila i pjesničke imaginacije. Djelo započinje stihovima, a nastavlja se prozom:

Dnevnik brige što predgovor resi
Lice brige što nakit otvara,
Uvod knjige što slika bijede
I verige udara od čara.
Izraz slike u mejhani misli
Što uzorak jasnim pokazuje;
Svirač društva gdje se zulum čini
Pjevač što bol glasom izrazuje.
Izmučeni Nerkesija i tužni,
koji trpi od Medžnuna više,
O ljubavi i o mukama njenim
Evo kako počima da piše:

---

[35] Fragment *Nihalistana* preveden je u radu: Fehim Nametak, "Muhamed Nerkesija Sarajlija: u povodu 400-godišnjice rođenja. Odlomak iz Petoknjižja (Hamse)", *GVIS* (Sarajevo), XLVII, 2 (1984) 225-235.

[36] Rukopisni primjerci Nerkesijine *Hamse* u Sulejmaniji biblioteci u Istanbulu nalaze se pod brojevima: Hamidiye, N° 1078. *Hamsa* je štampana u Bulaku (Kairo), 1255 (1839/40) i u Istanbulu 1285 (1868/69).

[37] Ovo djelo je na bosanski preveo Salih Trako. Vid.: *POF*, X-XI, Sarajevo, 1960-61, str. 179-192.

U sretna vremena, kad je bila veličanstvena palača u vječnoj tajni opkoljena vratarima, koji su čuvali djela svemoći, to jest kad su anđeli, koji nose blagoslov apsolutne volje, na zapovijed svrstali duše po različitim slikama, opredijelili su svakoj mjesto. U tom odabranom skupu duša, koje su okusile nebeskog ploda, što 'no čovjeku oduzima užitak pa se opile slatkijem pićem i vječnim darom, svaka je drugovala sa svojom bližnjom i na taj način se malo pomalo sprijateljile. Takav zbor odabranih duša probudio je međusobne iskrene simpatije i za se uresio predvorje pijući od iskona muke. Da okite sofru punu svakog dobra, koju je Stvoritelj postavio sa posuđem, draguljima ukrašenim, otišle su u zelene i bujne livade, da svaka (duša) po svojoj darovitosti odabere i zasadi trofandu ljubavi. Napokon, kad su u svijetu duša dražest i ljepota prošle kroz ruke telala ljubavi, po višoj zapovijedi: "On ih ljubi i one ljube njega" jasno se pokaza skrivena tajna: "I stvorih svijet da me spozna". Na to zabludjele, neznatne duše i siromašni zaljubljenici ulože sav kapital volje i savršenu ljepotu i zažele:

Pijanac biti od iskona te mejhane, pune sjete –
I budala neizlječiv u ludnici sudbe klete.

Taj dan na pazaru ljubavi žara, što svijet rasvjetljavaju, roba, koja se dušama sviđa i jade uzburkava, džaba se dijelila...[38]

Od naročite je važnosti za nas *Opis savršenog vezira* (Al-wasf al-kamil...) u kome je prikazana biografija Bošnjaka Murteza-paše. U tom djelu Nerkesija o sebi kaže da je banjalučkim kadijom postao sticajem prilika – u nedostatku sposobnijih ljudi. U Bosni je tada, po Nerkesiji, bio mir i blagostanje, a to je dobrim dijelom zasluga i Murteza-paše. Murteza-paša je učinio da se "kapljicama pravde unište vjerske novotarije, nepravda i nasilje, da se uklone štete, trnje nepravde i pokvarenosti i da se utrnu požari nasilja i nevaljalstva". Nerkesija ističe Murteza-pašu kao uzor budućim pokoljenjima i time izravno podučava kakav treba biti upravitelj provincije, odnosno direktno daje savjete o upravljanju državom. Murteza-paša je uzet kao povod da bi na njemu Nerkesija iznio svoje ideje o ovoj problematici i time dao svoj doprinos znanosti koja se bavi uređenjem društva i upravljanjem državom. Iznoseći zadatak svoga djela, kaže da je našao potrebnim da napravi drugu strukturu djela od dotad uobičajene, tj. on dijeli djelo na uvod i pet opisa (wasf), a ne na glave i poglavlja po starom sistemu.

Ne manje važno je i njegovo djelo *Munšeat* koje predstavlja zbirku pisama uglednim ličnostima, koje je zbog svoga stila postalo uzor u epistolarnoj književnosti na turskom jeziku. Stoga i ne čudi

[38] S. Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 62-63.

veći broj sačuvanih rukopisnih primjeraka ovog djela, pa i u našim zbirkama u Orijentalnom institutu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U jednom takvom rukopisu[39] nalaze se pisma Nerkesije upućena Kaf-zade Fejziju iz Sarajeva; Jahja-efendiji, rumelijskom kazaskeru, pisano u Čajniču; Kemal-efendiji, rumelijskom kazaskeru i druga.

Što se tiče njegove poezije po kojoj je također poznat kao vrstan divanski pjesnik, Nerkesija je ostavio dobar broj lirskih pjesama koje se mogu mjeriti s najljepšim pjesmama kako klasičnog tako i postklasičnog perioda osmanske književnosti. One po svom sadržaju i načinu pjevanja ne zaostaju ni za mnogo kasnijim ostvarenjima u poeziji turskog jezika. U lirskim pjesmama, pogotovo ljubavnim, Nerkesija je lahak i razumljiv, ali je i u njima njegov bujni jezički izraz najveća vrijednost. To je i razlog što njegove pjesme nalazimo prepisane u brojnim medžmuama.[40] Gazeli su mu tečni i lahki, i u njima se, kako kaže Bašagić, "dobro osjeća svježi miris sarajevskih ljubičica". Poput Derviš-paše Bajezidagića i Sabita Užičanina, i kod Nerkesije se uočava utjecaj slavenskih elemenata u poeziji, ali iznad svega i na prvom mjestu je pjesnikova imaginacija:

Nek u loptu zatvorenu
Metnu jednog malog mrava,
Pa je onda zavaljaju
Preko polja i dubrava.

U tom vječnom prevrtanju
Samrt mu je žiće pravo
A gle, ja sam mrav bijedni,
A ta lopta nebo plavo...[41]

Ovi stihovi koji simboliziraju sudbinsku promjenjivost sreće i koji nas podsjećaju na Nerkesijinog dubrovačkog suvremenika Gundulića, ilustriraju u stvari duševno raspoloženje samog pjesnika koji o sebi govori na isti način kao u predgovoru djelu *Opis savršenog vezira*. A u pjesmi koja slijedi osjeća se sjeta zbog neostvarene ljubavi i životnih radosti:

---

[39] GHB, 1260.

[40] Npr.: u Orijentalnom institutu rukopisi: br. 8, 487, 1337, i mnogi drugi. Također je veliki broj rukopisa Nerkesijinih pjesama u kodeksima Gazi Husrev-begove biblioteke, npr.: br. 1260, 2112, 3047, 3392, 4346, 6056 itd. U rukopisu br. 8. Orijentalnog instituta nalazila se zbirka Nerkesijinih pisama, upućenih iz Gabele, Čajniča i Mostara. Brojne pjesme i zbirka pisama *Munšeat* nalaze se i u rukopisnim zbirkama Turske, npr.: u Antalye muzesi, Akseki Mehmed-paša Kütüphanesi, br. 2990.

[41] Bašagić, *Bošnjaci...*, 62-63.

O nebesa, gdje je smilovanje?
Dokle će još progonstvo trajati?
Zar nikada samrtnik ne može
Svoje svjetske grijehe okajati?

Moje žiće ko bujica prođe
Kako da se sada zatalasa?
Gorke suze već su presahnule
Od ljubavi meni nema spasa!

Zar nikada o sastanku neće
Pirit' zefir u mog srca gaju?
Zar će uvijek noć rastanka kriti
Mene u svom crnom zagrljaju?

Kol'ko puta sam u pjesmi, prozi
Ocrtao šta mi srce peče.
A te iskre, a ti plamenovi
Moje tajne boli ne liječe.

O ne zbori o molbi i strahu
O sastanku i rastanku s dragom!
Za verigam takovijeh misli
Nerkesije nemoj ići tragom.[42]

Nerkesija ima i vedrijih, raspjevanih stihova o ljubavi i vinu. Među njegovim pjesmama u rukopisima naših biblioteka ili onima koje su preveli Bašagić i Handžić, najljepša je Nerkesijina kasida spjevana u slavu Sarajeva i Sarajlija, iz koje možemo razabrati dah ondašnjeg sarajevskog života:

Tuga me mori zbog rastanka sa Sarajevom
a ranu mi pravi napuštanje prijatelja sarajevskih.

Čini se čovjeku da u njemu živjeti dugo može
jer na hiljadu mjesta u Sarajevu česme vode života žubore.

U halvatima okupljeni su sijedi starci i mladići
zima je oštra u Šeher-Sarajevu.

Ali kad dođe proljeće i behar procvate
pravi raj postane perivoj ružičnjaka sarajevskih.

Do neba se uzdiže graja vinopija

[42] Bašagić, isto.

Cijeli svijet ispuni vriska sarajevskih bekrija.

Kad to vrijeme dođe, ljepotice u šetnju iziđu
sa zasjelim prijateljima okiti se svaka strana Sarajeva.

Na osamu s pićem u jedan zakutak bašče
U omiljenom društvu okupe se sarajevske bekrije.

U kutu, iz očiju zaljubljenih
ljevaju suze i jecaj se čuje.

Rajske ljepotice upoznao nisam, treba ih vidjeti,
ali na ovom svijetu cijenjene su ljepotice Sarajeva.

Poklanjamo pobožnjacima rajske hurije
Nisu li nam dovoljne sarajevske ljepotice,

Kako se njih okaniti mogu, zaboga!
Kad me u prolazu iz busije strijeljaju sarajevske oči čarne!

Nekad plakati možeš, a nekad se opet veseliti
tužni Nerkesijo, ovako ti je u Sarajevu.

Ljepotice kao mjesec razvesele dušu tužnome,
a ljubavnice u Sarajevu nekad u plač čovjeka natjeraju.

Iako ima velik broj učenih i znanih ljudi dosta je i
tvrdoglavaca u Sarajevu.
Nesretno je i govoriti o takvim kao što su poznate tvrdice
sarajevske.

Bićemo sretni ako smo u društvu takvog
koji je magnet sarajevskih pjesnika.

Ahmed Čelebija, srž i smisao sarajevskih plemića
Uvod u zbirci uglednika Sarajeva.

Pomoću njegove darežljivosti živ je ovaj časni šeher
Tako mi Boga, on je duša Sarajeva.

Nerkesija je poznat i po medhijama i kasidama sa tarihom, a njegova medhija vrhovnom vjerskom poglavaru, šejhul-islamu Azmi-efendiji, uzor je u osmanskoj književnosti u ovoj raširenoj pjesničkoj vrsti.

Najzad, treba spomenuti da je ovaj naš poznati pjesnik i pisac

autor i jedne stilizirane vakufname – zakladnice čiji je legator Perviz, sin Abdulazizov, u Banjaluci. Iz datuma na vakufnami se vidi da je u to vrijeme (27. ramazana 1039 – 10. V 1630) Nerkesija bio kadija u Banjaluci, a iz datuma na njegovu žigu saznajemo godinu stupanja na kadijsku službu (1030/1621).[43]

Sam uvodni dio zavještajnice korišten je kao uzor za stil te vrste spisa, pa je prepisivan u brojne kodekse pod naslovom *Dibağa-i vakuf-name*. Jedan takav rukopis sačuvan je u GHB u Sarajevu (br. 1260).

Iz Nerkesijinog epigramatskog djelovanja Kadić bilježi nekoliko njegovih tariha, među kojima su naročito značajni: kronogram podizanju mosta kod Careve džamije u Sarajevu (1623), kasidu posvećenu smrti Ajni Dedeta i Šemsi Dedeta (dvojice derviških šejhova iz Sarajeva) i pjesmu o Sarajevu. Kadić donosi i veći izbor Nerkesijinih stihova, te njegovu biografiju.[44] Također je Sejfudin Kemura uvrstio u svoju medžmuu izbor pjesama i biografiju Muhameda Nerkesije, a prepisao je i čitavo njegovo djelo *Opis savršenog vezira* (Al-wasf al-kamil...), što dokazuje da Nerkesija nije privlačio pažnju samo svojih suvremenika nego su ga čitali obrazovani ljudi sve do našeg stoljeća na turskom jeziku, a od Bašagićevih i Handžićevih prijevoda i na našem jeziku.[45] Nerkesija je ostavio traga u književnom životu Sarajeva. Nekolicina manje poznatih pjesnika, među kojima i Nerkesijin mecena koga spominje u svojoj pjesmi o Sarajevu, Ahmed Čelebija, zatim Ahmed Malkoč i Tiflija Čelebija, ugledajući se na Nerkesiju, također su na svoj način u stihovima ostavili uspomenu na Sarajevo svog vremena.

HUSEIN LAMEKANIJA

Husein Lamekanija spada u pjesnike okrenute do kraja mističnom promišljanju svijeta. U svojim djelima *Vahdetname* i *Divan* pjesnik Husein Lamekanija (Bezmjesni), ili kako se još potpisivao Lazemani (Bezvremenski – umro 1625), stremio je jedinstvu sveopćeg bitka i propovijedao samoodricanje i predavanje Bogu. Ne zna se je li rođen u Bosni ili u Pešti, kao potomak Bošnjaka. U jednom rukopisu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, stoji

[43] Franz Babinger, "Ein türkischen Stiftungsbrief der Nerkesi von Jahre 1029 (1620)." *Mitteilungen zur Osmanische Geschichte*, I, str. 151-166. Wien, 1922. Babinger je pogrešno pročitao godinu, iz čega je proizašla greška u preračunavanju te godine, što je ispravio O. Mušić u radu: "Jedna turska pjesma o Sarajevu", *POF*, III-IV, Sarajevo, 1953, str. 574.

[44] Kadić, *Zbornik*, III, drugi dio, str. 20-26.

[45] Medžmua Sejfudina Kemure, GHB, R-6056.

podatak da je Rumi, tj. sa Balkana.[46]

Po svršetku školovanja, opredijelio se za derviški red bajramija. Služio je dugo kao šejh bajramske tekije u Istanbulu. Dosljedan svome pjesničkom imenu, razvijao je poetiku transcendentalnoga, tj. nastojao je da ukaže na put spoznaje blaženstva, put razmišljanja i čišćenja srca. Stihovi kojima ovdje ilustriramo njegovo stvaralaštvo su srž filozofije čiji je začetnik Ibn Arebi, a po kojoj su čovjek i cijela priroda koja ga okružuje sadržani u Vrhovnom biću. To su stihovi koji su isto tako karakteristični i za pjesnike poput Vahdetije, Abdurahman Sirije, čak i Muse Ćazima Ćatića (1878-1915). Čovjek bez Boga, bez Njegova zakona – prestao bi postojati jer je Bog apsolutum, a sve ostalo je "prah i dah prolaznosti što svemir razara". Mogu se ovi stihovi tumačiti i upitanošću čovjeka o ljudskoj sudbini u sveopćoj egzistenciji – to su naprosto općeljudska pitanja koja opsjedaju svakog mislećeg čovjeka. Druga je stvar što se ta pitanja ovdje konkretno izražavaju posredstvom predstave o određenom Bogu. Pred svim ovim pitanjima koja su duboko ljudska, vječna, kao odgovor se nameće rješenje utoka u Bogu u mističkom značenju:

Kad si Ti sve, kad je sve zakon
Šta je ovaj svijet:
Suncokreta cvijet il' mjehurov let?
Tragao sam dugo i učio mnogo
Al' ne nađoh ništa osim Tebe.
Šta je briga, šta li strah?
Dokle ide misao koja nemir stvara?
Sve je prah, sve je dah,
Prolaznosti što svemir razara.
U varljivosti ovoj, pitam ja,
Čovjeku gdje je mjesto?
"Bez Njega, bez zakona" čitam ja
"I čovjek bi postojati prest'o".[47]

(Preveo: S. Balić)

Kako se vidi iz njegovih stihova, Lamekanija nastoji približiti ljudima ideju upoznavanja sama sebe kao prolaznog, ništavnog bića, što je jedan od ključeva približavanja Vrhovnom biću. Takvo spoznavanje sebe, s druge strane, vodi ideji o mističkoj ljubavi i nastojanju da čovjek zbriše sve što postoji, da zbriše oba svijeta i sve gleda kao odraz Boga. Taj stadij u mistici se zove "mekamul-fena",

[46] GHB, R-3049, fol. 40 b. Ovdje stoji: "Vođa derviša, gospodin Husamudin, poznat kao Lamekani, rodom Rumi, a bajramija opredjeljenjem".

[47] Balić, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, str. 91.

to je termin koji označava stupanj vlastitog nestajanja i stapanja u Bogu. Primjer takvog pjesnikovog gledanja je i slijedeći gazel.

Mi smo potpuno pijani od očiju naše ljubavnice
zaljubljeni smo u njene solufe.
Poput onog solufa na njenom licu
Mi izludjeli od ljubavi mira nemamo.
Poput njena oka uvijek smo pijani
I kao svemir uvijek smo u okretanju
Zanešeni smo i u vrtoglavici kao svemir
zaljubljeni smo kao vrijeme.
Oprali smo ruke od oba svijeta
Pogledaj samo kakvi smo ljudi.
O Ti, koji pojiš vječnim pićem
Dodaj i nama jednu čašu, jer smo ranjena srca.
Do ljubavi da stignemo kao Lamekani
I ako smo, prijatelju, kao atom sitni.

(Preveo: M. Handžić)

Ovo je pravi primjer pjesme pjesnika – mistika; takve se pjesme gotovo uvijek mogu dvojako doživjeti. I ova se može doimati kao profana ljubavna pjesma, u kojoj se pjesnik obraća svojoj dragoj osobi. Istovremeno, mistik će ovu pjesmu doživjeti kao odu Bogu i izraz duboke, nepodijeljene ljubavi prema Njemu, tako da ona specifična poetika, kako kaže Muhsin Rizvić,[48] u cjelosti pomjera našu konvencionalnu recepciju na stranu mističko-simboličkog i alegorijskog doživljaja.

Divan Lamekanije je tek odnedavno poznat, ali nije preveden i proučen,[49] a odlomci *Vahdetname* nalaze se u jednom rukopisnom kodeksu u Vatikanskoj biblioteci. U Top-kapi muzeju u Istanbulu čuva se jedna pjesnikova satirična pjesma – replika na prigovore Munirije Beograđanina upućene starješinama derviša u Istanbulu među kojima je bio Lamekanija. Međutim, jednu oveću zbirku Lamekanijinih pjesama posjedovao je Mehmed Handžić.[50] Iz te zbirke je preveo pet Lamekanijinih pjesama i jednu koju je pjesnik Muhiti posvetio Lamekaniji.[51] Ona sadrži upravo najveći broj

[48] Muhsin Rizvić. "Stvaralački doživljaji i čitalačka recepcija u književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima", *Književna istorija* X, Beograd, 1977. str. 10.

[49] Original *Divana* se nalazi u Sulejmaniji biblioteci u Istanbulu, a fotokopije posjeduje Orijentalni institut u Sarajevu.

[50] Mehmed Handžić, "Husejn Lamekani", *Kalendar Narodne uzdanice*, X, Sarajevo, 1942. str. 148-161.

[51] GHB, R-3049.

Lamekanijinih i Vahdetijinih pjesama, kao i pjesme drugih naših pjesnika.[52]

Pored ovoga, i rukopis 1080 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sadrži 13 Lamekanijinih pjesama na kraju kodeksa koji sadrži Bakijev *Divan.*

HASAN KAIMIJA

Među bosanskim divanskim pjesnicima jedno ime posebno privlači pažnju, ne samo po osobenosti njegove poezije, nego i po kontroverznosti podataka o njegovu životu, o kome se upravo isprepliću šturi historijski fakti i bogata usmena tradicija. Radi se o harizmatskoj osobi Hasanu Kaimiji. Ovaj pjesnik, tribun sarajevskih siromašnih masa, privukao je pažnju još svojih savremenika, pisaca turskih tezkira Šejhija[53] i Safaija,[54] preko bečkog orijentaliste Hammera,[55] do naših Bašagića,[56] Handžića,[57] Šabanovića,[58] Hadžijahića,[59] do J. Šamić.[60] Kaimija spada u red književnika poput Vahdetije i Lamekanije, a po načinu pjevanja i životnih opredjeljenja bitno se razlikuje od jednog Mezakije ili Sabita.

Koliko je Kaimija smatran svetom osobom najbolje govori pjesma koju mu je posvetio njegov prijatelj, pjesnik Mula Muhtari. Interesantno je da se u većini primjeraka Kaimijina *Divana* nalazi i ova pjesma, kao i Kaimijin odgovor u stihu svome uvaženom kolegi Mula Muhtariji. Citiraćemo ovdje Mula Muhtarijine stihove:

Šah derviša pokrajine Jemena
Zaljubljenik poslanika Muhammeda
Bješe Uvejs al Karni

---

[52] Tu su zastupljeni Abdulkerim Dede, Kadija Čelebija Tuzlak, Nihadija Karamusić, Nerkesija, Hušuija Novopazarac, Nišandžija Hukmija Mostarac, Bosnevija, Edaija Sinan Čelebija Sarajlija, Valija Novopazarac. Dajući najveći prostor istomišljenicima kao što su Vahdetija i Lamekanija, autor ove medžmue otkriva i svoju mističku orijentaciju.

[53] Şeyhi, *Vekâyi ül fuẓalā*, Üniversite Kütüphanesi, TY 81, str. 650.

[54] Safayi, *Tezkiretu 'š-šu'ara*, Üniversite Ktb. TY, 3215, str. 239.

[55] J. von Hammer, *GOD*, 1-4, Pesth, 1836-1838.

[56] Bašagić, *Bošnjaci...*, 98-100.

[57] Handžić, *Al-gawhar...*, str. 75.

[58] Šabanović, *Književnost...*, str. 353-357.

[59] Hadžijahić, Muhamed, *Hasan Kaimija i njegovo turbe na Kuli u Zvorniku*, Zvornik, 1966. str. 8

[60] Jasna Šamić, *Divan de Kaimi, vie et oeuvre d'un poète bosniaque du XVII siècle*, Paris, 1986, pp. 280.

Za života, ogrtač mu je sličio ćefinu
Poslije, grob mu bijaše nalik tuge domu
Ima li u Bosni njemu ravan?
Jedini mu sličan, to je derviš Hasan
Sam proniknu mnoge istine tajne
Uz to još prepun ljubavi bajne
Dobročinitelj ga darova vrlim zanosom
Oni bremeniti ljubavlju istinitom
Izrekoše mu tarih: "O dobra namjero!"

(Preveli: S. Trako i L. Hadžiosmanović)

Ovaj tarih koji je Mula Muhtarija izrekao Kaimiji predstavlja datum njihova druženja, kada su jedan drugom posvećivali stihove. Ono što se o Kaimiji može pouzdano reći je da mu je ime Hasan, a pjesnički mahlas (pseudonim) Kaimi (u slavenskoj varijanti izgovara se Kaimija), da je rođen u Sarajevu, da je bio imam Ilijaspašinog džemata u Sarajevu, šejh kadirijske (Hadži-Sinanove) tekije u Sarajevu, da je umro u Zvorniku, te ono što je za nas i najvažnije, da je autor dvije pjesničke zbirke od kojih se jedna spominje isključivo pod nazivom *Divan*, a da su obje ove zbirke prepisane u velikom broju rukopisa.[61]

Hasan Kaimija je rođen u Sarajevu u prvoj polovici XVII stoljeća, gdje je stekao osnovno obrazovanje, a potom odlazi u Sofiju, gdje je pred Šejhom Muslihudinom iz Užica stekao potpunije obrazovanje i pristupio halvetijskom tarikatu. O njegovom bavljenju ovim tarikaktom u Sarajevu nema sigurnih podataka, ali je zato poznato da je nedugo po povratku u Sarajevo bio šejh Silahdar Mustafa-pašine tekije (poznate kao Hadži-Sinanova tekija), koja je, barem u posljednjih dvjesto godina, pripadala kadirijskom tarikatu. No da je i u njegovo vrijeme najvjerojatnije pripadala kadirijama zaključujemo po tome što je on sam kao šejh pripadao tom tarikatu, o čemu postoje pisani dokumenti.[62]

Jedna hipotetična predaja o Kaimiji govori kako je on u buni sarajevske sirotinje 1683. godine bio predvodnik, ali ovo se zasad potkrepljuje jedino tom činjenicom što je Kaimija protjeran iz Sarajeva i što je bio prisiljen ostatak života provesti u Zvorniku. I tu je on, kao i u Sarajevu, pribavio oreol posvećene osobe, oko čije su se tekije okupljali derviši, a sam Kaimija im se odužívao predvodeći ih u zikru (derviškom obredu) i pišući im pjesme na

[61] Vid. J. Šamić, *Divan de Kaimi...*, str. 209.

[62] Na rukopisu Kaimijinog *Divana*, koji se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Kairu, br. 6798, stoji – Hasan-efendi Kaimi, al-Kadiri, as-Sarayi. Kaimija je velik broj pjesama posvetio osnivaču kadirijskog reda Šejhu Abdulkadiru Gajlaniju.

turskom i našem jeziku. Pjesme koje sadržavaju proročanstva, skupljene u zbirku *Varidat* (predskazanja, proročanstva) prepisivane su još u XIX stoljeću, a njegovo skromno stvaralaštvo na našem jeziku pamtili su derviši i prenosili s koljena na koljeno do naših dana. Osim toga, znatan broj njegovih pjesama iz *Divana*, koje imaju čisto mističku konotaciju, i danas su uvrštene u repertoar derviških seansi, u Bosni i Hercegovini, bez obzira kom derviškom redu pripadali.

Veliku popularnost su doživjele njegove pjesme o Kandijskom ratu, od kojih je jedna spjevana i na našem jeziku. Za razliku od većine divanskih pjesnika koji su pjevali kitnjastim stilom i brušenim jezikom, dokazujući da vladaju arapskom i perzijskom leksikom i estetskim mjerilima divanske literature, Kaimijin jezik je prost i razumljiv, a ponegdje čak i pučki. Događa se da u stihu, ne našavši i odgovarajući izraz na turskom jeziku, koji mu je potreban radi metra ili rime, upotrijebi našu riječ.

Mada je glavno Kaimijino djelo *Divan*, pjesnik ipak pripada više žanru *tekijske poezije* jer su mu pjesme tesavufske ode Bogu i kadirijskom osnivaču Abdulkadiru Gejlaniju. U uvodnoj kasidi *Divana* pjesnik hvali svoga učitelja koji ga je uputio u tajne misticizma. Kaže za njega da pravi distinkciju u šerijatu, da razlučuje suštinsku istinu, zatim da "čovjeka ne treba gledati po spoljašnjosti, ona je nevažna i ko se na nju oslanja gori na sedam ognjeva..." "Prolazan čovjek vidi svoju suštinu u Istini (Bogu) i tada je on faktor u Apsolutumu..." "... Oni koji jedanput dođu na svijet s apsolutnom Istinom postaju stvarni (istinski); bez utapanja u apsolutum oni su nestvarni..."

SULEJMAN MEZAKIJA

Derviš Sulejman Mezakija predstavlja oličenje mevlevijskog panteističkog pogleda na svijet jednog plodnog mevlevijskog šejha i ujedno jednog od najznačajnijih naših pjesnika na turskom jeziku u XVII stoljeću. Osebujnu ličnost Derviša Sulejmana Mezakije (umro 1676) najbolje je okarakterizirao Bašagić riječima: "To vam je jedna lirsko-bekrijska pojava, koja s vremenom prelazi u mistiku, dok se sasvim ne pretopi u mevlevijski panteizam".[63] Mezakija je rođen u Čajniču. Neki historici pretpostavljaju da je u ranoj mladosti odveden u carski saraj i tu odgojen. Na dvoru je školovan u raznim znanostima i književnosti. Ostavio je dvorski život i služio neko vrijeme kao spahija dok nije došao u svitu Mehmed-paše Ćuprilića.

[63] Bašagić, *Bošnjaci...*, 94-97.

Po smrti ovog, bio je sekretar Ahmed-paše Ćuprilića koji je smatran njegovim mecenom. Umro je u Mevlevijskoj tekiji na Galati u Istanbulu, gdje je i proživio posljednje godine života, u novembru 1676. godine, a sahranjen u groblju Hamušan.[64] Bavio se i kemijom, ali je u ovoj disciplini postigao uspjeh tek kad je upoznao Munedžimbaši (Müneccimbaşı) Ahmed Dedeta. Međutim, Mezakija je poznat kao vanredan divanski pjesnik. Tako M. Tahir smatra da spada u prvorazredne pjesnike divanske poezije koji imaju svoj divan,[65] pa ipak Bašagić ne misli da su mu historičari osmanske poezije posvetili dužnu pažnju. Danas se već mnogo više pažnje posvećuje Mezakiji jer je njegova poezija zbog svoje višeznačnosti bliska i današnjoj čitalačkoj publici.

Mezakija ima sređen (mürettep) divan. Stihovi spjevani u ranijoj fazi njegova stvaralaštva odišu poletom i životnom radošću, ali se, pored profanog, mogu doživljavati i mistički pa izražavaju ljubav prema Vrhovnom biću i ekstazu odanosti:

Hajde da se svi skupimo
Ko jarani u mejhani
Što imamo, da to damo
Pa i biće za sve piće.

Zašto stoji krčmarica?
Redom čaše neka nudi!
U veselo društvo evo –
Veseli su došli ljudi.[66]

Kao ilustraciju kasnijeg, sve jasnijeg okretanja mevlevijskom panteizmu, Bašagić citira i ove Mezakijine stihove:

Srce, kad si već se odlučilo
Vodič biti na ljubavnoj stazi
Ako hoćeš pravi put da znadeš
Ti po džadi mevlevijskoj gazi.

Po dva primjerka Mezakijina *Divana* nalaze se u istanbulskim i kairskim bibliotekama,[67] ali mu se pjesme nalaze prepisane i u brojnim medžmuama, što sve svjedoči o njegovoj popularnosti još za

[64] Can Kerametli, *Galata Mevlevihanesi Divan Edebiyati Müzesi*, İstanbul, 1977. str. 86. Ovdje su donesene i dvije Mezakijine pjesme.

[65] Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II izd., İstanbul, 1972, sv. II, str. 229.

[66] Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 96.

[67] Biblioteka Revan (Istanbul), br. 786, prepisan, 1723. sadrži pjesme pretežno lirskog karaktera; besmele bejt, na't, 18 kasida, 341 gazel, 1 museddes, 1 kit'a, 11 mufreda; drugi primjerak je u biblioteci Sulejmaniji

života. Uostalom, dok je još Mezakija bio živ, u Čajniču je boravio Evlija Čelebi, o čemu piše s velikim pijetetom u svome *Putopisu.*[68] Također su ga spomenuli u svojim djelima Fındıklı Mehmed-aga, Safai, Gufti, Yumni, Asim, Esrar Dede, Belig, Mehmed Tahir, a od naših pisaca Bašagić, Handžić, Balić i Šabanović. Sve ovo govori da se Mezakija ne može ovako površno predstaviti i upućuje na zaključak da se o njemu ne može kompetentno govoriti bez šireg, monografskog predstavljanja njegove poezije. Njegovu smrt opjevali su brojni pjesnici – njegovi suvremenici, među kojima se ističe naš Sabit Užičanin. Evo kako glasi Sabitov kronogram smrti u prepjevu Bašagića:

Mezaki-beg dugo peharnik je bio
U ovoj znanstveno-zabavnoj mejhani;
Kad je spoznajom višom uvidio,
Da se niko vječno na zemlji ne bani,
Punu čašu popi, pa na noge skoči,
Da ide do društva gdje se vino toči
Za puta mu vrijeme jednu plosku nali –
Do vječnoga društva ispraznit se neće.
Peharnik sudbine Sabit na to reče:
– Smrtnu čašu vina Mezaki-beg sali.

Treba istaći da Mezakija nije samo poznat po svome *Divanu.* Nekoliko njegovih epskih pjesama također privlači pažnju. Kako je u sviti Ahmed-paše Ćuprilića učestvovao u brojnim pohodima, opjevao je vojevanja protiv Ugarske i pohod na Kretu.[69] Jedna Mezakijina pjesma u obliku kaside sa srokom na *ya*, koja govori o osvojenju Kamienieca u Poljskoj za vrijeme Ćuprilićeva vezirstva, sadrži dosta zajedničkih motiva sa jednom narodnom pjesmom na istu temu.[70] Jedini primjerak ove pjesme čuva se u jednom kodeksu u Nacionalnoj biblioteci u Parizu (Blochet, Suppl. 1278). Mevlevijski derviški red, kome su pripadali Derviš-paša Bajezidagić, njegov sin Sabuhija, Mezakija, Sukkerija Zekerija iz Sarajeva, Fevzija Mostarac i drugi naši pjesnici, oslanjao se na privlačne stvari kao

(odjeljak Fatih). U Državnoj biblioteci u Kairu, br. 8697, Mezakijin *Divan* sadrži mističku poeziju i nekoliko kronograma Mezakije o vojnama Ahmed-paše Ćuprilića. Na kraju *Divana* je 15 pečata bivših vlasnika. Drugi primjerak je fragmentarno sačuvan, a nalazi se u Univerzitetskoj biblioteci u Kairu br. 6775.

68 E. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama,* Preveo H. Šabanović, Sarajevo, 1979, str. 403.

69 Šabanović, *Književnost...,* 324.

70 S. Balić, *Kultura Bošnjaka,* str. 97.

što su muzika, ples i poezija. Nalazio je uvijek pristalice u gradskim krugovima koji su bili skloni perzijskoj kulturi. Još jedan uzrok dugotrajnog djelovanja mevlevizma i njegovog zračenja na književnost je i u nemiješanju mevlevijskih šejhova, među kojima je bio i Mezakija, u političke probleme društva, zbog čega su ih vlasti ostavljale na miru pa čak i favorizovale.

Mezakija je u ovom krugu pjesnika bio svakako najistaknutija ličnost jer se kao mevlevijski šejh tekije na Galati u Istanbulu, našavši u njoj smiraj nakon nemirnog života, potpuno predao ideji mevlevizma i gotovo sve što je spjevao imalo je snažan pečat djela Mevlana Dželaludina Rumija.

SUKKERI ZEKERIJJA

Mezakijin sljedbenik i učenik, čovjek koji je stasao pod uplivom ovog velikog pjesnika je Sukkeri Zekerijja iz Sarajeva (umro 1686). Sukkeri se spominje u izvorima kao Zekeriyya-efendi,[71] Sukkeri Zekeriyya-efendi,[72] Zekeriyya Sukkeri[73] i Zekeriyya el-Bosnevi.[74]

Sin je Abdullaha, što ukazuje na mogućnost da mu je otac bio kršćanin, a možda je i sam Zekeriyya Sukkeri rođen kao kršćanin. Stihove mu bilježi u svoju Medžmuu još Mehmed Mejlija Guranija, sarajevski pjesnik XVIII stoljeća, a zatim u svoj poznati *Zbornik* Muhamed Enverija Kadić, ali mu pogrešno bilježi ime – Sukteri, što ne nalazimo u bilo kojem drugom vrelu, počevši od *Kataloga rukopiska muzeja Mevlana* u Konji, gdje je sačuvan jedini poznati primjerak njegova *Divana*, pa do Bašagića, Handžića, Šabanovića i najzad Erdoğana Erola koji je izdao njegov *Divan* i popratio ga ozbiljnom studijom o životu i književnom radu ovog našeg pjesnika.[75] Uz pomoć Mezakije, Sukkeri je stigao i na dvor u svitu Ahmed-paše Ćuprilića, gdje je kasnije postao i dvorski tajnik i gdje je ostao do smrti. Sada se na osnovu analize njegovih pjesama – kronograma, može sa sigurnošću utvrditi da je Sukkeri došao u Istanbul 1671., tj. 15 godina pred smrt, što znači da je veći dio života i svog pjesničkog rada proveo u Bosni i da je tu nastao i najveći dio njegova *Divana*. Tu je nastala i njegova pjesma u kojoj žali za stradanjem Sarajeva

[71] Ismail Belig, *Nuhbetul-asar li-zeyli zubdetil-es ar.* Rukopis: Üniversite Ktb. TY, N° 1182, s. 49; Şeyhi Mehmed, *Vakayiul-fuzala.* Üniversite Ktb. TY, N° 81, sv. L, str. 754.

[72] Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, İstanbul, 1311, III, str. 52.

[73] Mustekim-zade Suleyman, *Tuhfe-i Hattatin*, İstanbul, 1928, II, str. 205.

[74] *Meceletu n-nisab*, Süleymaniyye, Halet-ef. N° 628, s. 256.

[75] Dr Erdoğan Erol, *Sükkeri-Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı.* Ankara, 1994.

u požaru 1662. godine koja počinje stihom:

Huzur-i kalb ile asude-hal iken herkes
Irişdi Bosna Sarayına hişm u kahr-i llah...

"Dok svi bijahu mirna srca i stanja spokojna
Ljutnja i srdžba Božja spopade Sarajevo..."

Također je, dok je još bio u Sarajevu, spjevao pjesmu dobrodošlicu novom bosanskom valiji, te opjevao smrt velikog vezira Bošnjaka Husrev-paše 1073/1662. godine. Prema stihovima pjesnika Fennija koji je spjevao tarih smrti Sukkerije, saznajemo da je Sukkeri slovio kao pjesnik "slatka jezika" što je ustvari prijevod njegova pjesničkog mahlasa (jer Sukkeri je izvedeno od arapske riječi sukker – šećer), da je bio mudar kao Ibn Sina (Avicena) i Lukman Mudri i da je najzad umro 1097 (1686). Mehmed Şeyhi će zabilježiti još i to da je umro od kuge.[76] Fennijevi stihovi o Sukkerijinoj smrti nalaze se u istom kodeksu sa Sukkerijinim *Divanom*, a izdao ih je i u latiničnoj transkripciji Erdoğan Erol, u navedenom djelu.[77]

Iz nevelikog *Divana*, za koji se nije znalo do pojave Gölpinarlijevog *Kataloga rukopisa muzeja Mevlana* u Konji, ili iz Kadićevog uvrštavanja Sukkerijinih stihova, ili pak iz neke medžmue u kojoj se nalaze Sukkerijine pjesme, gdje Sukkerijini stihovi nisu rijetkost, Bašagić je prepjevao deset Sukkerijinih stihova:

Sva su srca rastresena u zamkama ruse kose
Smiluj nam se, o lahore, češljevi nam spas ne nose.
U dobrote Božije piću, pjano srce sad uživa
Ev' ovako uživanje, čaša vina ne dariva...

U ovim stihovima Sukkerije vidljiv je utjecaj poznatog divanskog pjesnika Šejhulislam Jahja-a. Ako se zna da su Jahja-ovi gazeli sve do vremena Nedima, najpoznatijeg pjesnika divanske poezije XVIII stoljeća, bili uzor koji je trebalo dostizati, nije ni čudo što je Sukkeri bio više pod utjecajem ovog turskog pjesnika nego pod utjecajem Mezakije, koji je, čini se, ipak u svojoj poeziji pomalo inspiriran našim slavenskim duhom pa mu "stihovi, puni melodije, žubore i huče kao vrelo, što se pjenuša niz hercegovačke krševe".

Divan Sukkerijin se završava "Sakinamom" – pjesmom na perzijskom jeziku u 68 distiha – pjesmom koja se treba shvatiti proklamacijom Sukkerijog tesavvufskog opredjeljenja, u kojoj doziva sakija (vinotoču) da mu nalije piće ljubavi (tj. nadahnuće ljubavi

[76] Mehmed Şeyhi, *Vakayi ul-fuzala*. İstanbul, Üniversite Ktb. TY. N° 81 sv. I, str. 754.

[77] Erdoğan Erol, nav. djelo, str. 11.

prema Bogu). Ovom se pjesmom Sukkerija svrstava u red onih naših vrhunskih divanskih i mističkih pjesnika poput Derviš-paše Bajezidagića, Mezakije, Ahmeda Hatema, Nabije Tuzlaka i drugih koji su u svojim divanima, pored pjesama na osmanskom turskom jeziku, spjevali i poneku pjesmu na perzijskom jeziku.

SABIT ALAUDDIN UŽIČANIN

Bez obzira što će Sabit Alauddin Užičanin biti najčešće citirani stvaralac divanske poezije iz Bosne u njenom klasičnom periodu, njegov zanimljivi životni put zahtijeva da se i biografski temeljitije predstavi. Sabit je imao mukotrpan životni put, teško se probijao do značajnijih društvenih priznanja što bi mu garantiralo miran život i nesmetano stvaralaštvo. Pa ipak je on naš najveći pjesnik na turskom jeziku koji je živio koncem XVII i početkom XVIII stoljeća, i naš najveći pjesnik za čitavo vrijeme osmanske vlasti. Privukao je pažnju tadašnjih književnih krugova osobenim pjesničkim stilom, čija je osnovna karakteristika ostajanje po strani od totalnog imitiranja perzijskih klasika i odražavanje lokalnog života jednim novim lokalnim jezikom. Po tome je on jedan je od najoriginalnijih pjesnika u čitavom periodu osmanske vlasti kod nas. Pravo mu je ime bilo Alaudin Ali, rođen je u Užicu koje je tada pripadalo bosanskom ejaletu pa Sabita češće nazivaju Sabit Bosnevi nego Sabit Užičevi.[78] Češki orijentalist Jan Rypka, koji je napisao doktorsku disertaciju o Sabitu, pretpostavlja da je pjesnik rođen oko 1650. godine.[79] Pjesnik je potjecao iz bogate i školovane sredine pa nije jedini iz svoje porodice čije se ime pronijelo širom Carstva.[80] Sabit se najprije školovao kod Halil-efendije,[81] jednog od poznatih profesora njegovog kraja, zatim je na dalje školovanje otišao u Carigrad, gdje se nalazio do 1675. godine. Ubrzo je došlo do izražaja Sabitovo istinsko sazrijevanje i otkrivanje njegovih pjesničkih sposobnosti koje

[78] Nedavno je objavljena knjiga Turguta Karadžana (Turgut Karacan) o Sabitu pod naslovom *Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan*, Sivas, 1991. I u literaturi o Sabitu koju navodi Karacan, vidimo da je Sabit još od svojih suvremenika nazivan Bosnalı Sabit.

[79] Jan Rypka, *Beiträge zur Biographie. Charakteristik und Interpretation des turkischen Dichters Sabit*, Praha, 1924.

[80] Rođaci su mu bili Vusletija Ali-beg Pašić (umro 1700), kadija, namjesnik i poznati pjesnik, kao i Mahir Abdulah Bošnjak (umro, 1711), također poznat kao muderis, kadija i pjesnik. Vid.: *İslam Ansiklopedisi* X, İstanbul, 1966, str. 10-14.

[81] Više o Halil-efendiji koji je bio pisac na arapskom jeziku vid. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, II, str. 564-565.

su se naslućivale još u ranoj mladosti. Pjesnik je tražio mecenu i, trudeći se da stekne naklonost raznim kasidama koje je nudio, uspio je da ga pod svoje okrilje prihvati komandant mornarice Seydizade Mehmed-paša. U jednoj kasidi pjesnik objašnjava da duguje Mehmed-paši što je bio u mogućnosti da u njegovoj sviti bude viđen i da se upozna sa važnim ličnostima.

Na preporuku Mehmed-paše, postaje pripravnik vrhovnog vjerskog poglavara, šejhulislama, Čataldžali Ali-efendije, a uskoro biva unaprijeđen u muderisa sa plaćom od 40 akči dnevno. Nakon razrješenja s ove dužnosti, postaje kadija, ali zakratko. Biva otpušten i ponovo moli položaj od vrhovnog vojnog suca, rumelijskog kazaskera, Ankaravi Mehmed-efendije. Iz jedne mesnevije koju je posvetio krimskom hanu Selimu Giraju kad je ovaj došao u Edrenu (Adrianopolis), kojom mu čestita pobjedu kod Prekopa, saznajemo da je vrijeme od sredine 1687. godine proveo na pripravničkom položaju u Edreni i da je bio daleko od porodice. Sabit u spomenutoj mesneviji spjevanoj u ime Selima Giraja, a pod naslovom *Zafername* (Knjiga o pobjedi), moli od njega mjesto kadije u Kefi (Teodosija) na Krimu. Ovaj mu udovoljava molbi i postavlja ga na položaj kadije, ali mu ni ovo službovanje nije dugo potrajalo. Međutim, za nas je važnija činjenica kakav je umjetnički domet ove njegove pjesme nego podatak da mu je ta pjesma omogućila privremeno službovanje na Krimu, iako je prvo, to jest pjesnička vrijednost djela, omogućila drugo. Gotovo svi historičari osmanske književnosti smatraju ovo Sabitovo ostvarenje ne samo njegovim remek-djelom nego najznačajnijim djelom te vrste čitave epohe. U tome spjevu se susreće slikovito opisivanje prirode i rata izrazima po prvi put upotrijebljenim u divanskoj književnosti. Dolazi do punog izražaja bujna mašta i pjesnikov zanos. U pojedinim stihovima ova se poema čini dosta sličnom našim epskim pjesmama, kada iz nje "izbija nešto resko, odrešito i objektivno, nešto plebejsko..."[82] Evo opisa zime iz te poeme:

Kao sablja dimiskija zima ciča
Nasta; bura šibat' poče poput biča.
Pod nebom se uhvatiše oblaci za kosu,
Dok s lica mu cio bijes na zemlju se prosu.
Bistro vrelo kao da je noge utopilo,
Ni briga ga, što se nebo snijegom pokrilo.
Svijet posta div bijeli, što 'no silno bruji
A na njega iz oblaka stup od leda struji.
Zimovištem leže lađe – sve ih muči sjeta;

[82] Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine*, I, Sarajevo, 1973, str. 24.

Ko po snijegu da su b'jela jedra razapeta.
Po hauzim[83] *valjaju se od snijega grude,*
Ko cv'jetovi od ljiljana sred čiste posude.
E bi reko: da nebesa svoje rublje peru
U moru ga ispiraju pa po zemlji steru...[84]

(Preveo: S. Bašagić)

U produžetku *Zafername* Sabit opisuje koliko je bila brojnija ruska vojska od vojske hana Selima Giraja. Da ne bi malodušnost zahvatila vojsku, Selim Giraj naredi imamu da ohrabri vojsku svojom besjedom. Imam održi govor izrečen Sabitovim riječima:

Kad ajete iz Kur'ana o boju razjasni,
Onda reče vojnicima ovaj govor krasni:
"Vitezovi, počujte me, da vam kažem jasno
Na crnu ste zemlju došli da pomrete časno.
Nit je ovaj svijet vječan ni naklonost neba,
Il gazija ili šehit svakom biti treba.
Kad ćemo još dočekati 'vaki bajram jedan?
Ko pogine biće šehit, ko ostane sretan.
Čujte braćo, znamenit je dan današnji za nas,
Junački je ovo bajram, slavni pir je danas.
Gazije će časno ime u narodu steći,
A šehiti u rajske će đulistane preći."
Kad u vojsci vriska nasta, strese se od zora
Na površju zemaljskome devet slavnih gora.
Ta krvava suza kamen u rubin pretvara
I crvene šekaike po poljima stvara.

(Preveo: S. Bašagić)

Nakon kratkog vremena od samo nekoliko mjeseci, Sabit opet ostaje bez posla i opet piše kasidu, ovaj put Pašmakči-zade Ahmed-efendiji, a ovaj ga postavlja kadijom u Janjini (Grčka). Ovdje je Sabit izgubio većinu porodice koja je pobijena od grčkih ustanika, a da bi spasio preostalu kćer i goli život, tražio je premještaj. Imenovan je kadijom Tekirdaga (u Trakiji, evropska Turska) i tamošnjim profesorom niže medrese. U Tekirdagu je Sabit proveo osam godina, i osjećajući da u provinciji biva pomalo zaboravljen, piše pjesme sultanu i velikodostojnicima u Istanbulu. Ovdje je napisao i najveći dio svog *Divana.* Pod njegovim nadzorom u tom gradu razvijao se i kasnije poznati pjesnik Šehri. Kako se žalio na dužinu boravka i na malograđansku sredinu, postavljen je za mullu Sarajeva u junu 1700. godine.

[83] Hauz – bazen; ovdje: zaljev.

[84] Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 136.

U *Divanu* Sabita nalazimo dvije tužbalice spjevane povodom smrti svoja dva sina. Sin Ismail mu se ugušio u rijeci Tundži 1103/1691-2, a sin Ibrahim je umro 1115. godine (1703-04).

U Sarajevu je Sabit stvorio svoj kulturni krug koji se oko njega okupljao. Za vrijeme službovanja u Sarajevu ostavio je nekoliko dokumenata o svom boravku, kao i jednu pjesmu u čast dolaska bosanskog namjesnika Halil-paše. U to doba su prilike u Sarajevu i Bosni bile konfuzne, prihodi kadije mali pa mu je jedina satisfakcija bila što je u ovoj sredini u centru pažnje kao pjesnik i intelektualac. Postoje mišljenja da je za kratko vrijeme svog boravka u Sarajevu, kao kulturno superiorna ličnost, vršio izravan utjecaj, i to baš putem svog književnog stvaralaštva, prije svih na Mehmeda Rešida, ali i na još neke manje poznate pjesnike. To se ogleda prije svega u djelu *Miradžija* ovog potonjeg pjesnika, koja neodoljivo podsjeća na Sabitovu tvorevinu pod istim naslovom, iako je *Miradžija* Mehmeda Rešida nešto duža i u nekim detaljima dosljednija islamskim izvorima o ovoj temi.

Koliko je Sabit već tada bio poznat i cijenjen u obrazovanim krugovima, govori podatak da je prilikom njegova dolaska u Sarajevo defterdar-katib, glavni sekretar namjesnika Mehmed-efendija spjevao kronogram u njegovu čast, a pjesnik Mehmed Rešid mu je spjevao medhiju u 70 stihova. I u Sarajevu je Sabit utjecao na formiranje pojedinih pjesnika i na njihov način pjevanja. Među njima je u to vrijeme bio najpoznatiji baš Mehmed Rešid.

Da je Bosna imala svoj dvor, Sabit bi bio izvrstan dvorski pjesnik. Ovako, u Istanbulu je postojao pjesnički klan koji mu nije dopuštao da postane dvorski pjesnik i da živi od poezije. Poznato je, naime, da su se u Bosni najkrupniji stvaraoci na orijentalnim jezicima javljali u vrijeme ekspanzije osmanskog feudalizma i širenja islama. Kasnije su uslovi za ovo stvaralaštvo slabili, pa se većina naših ljudi pokušala dokazati u Istanbulu, ako su tamo uspijevali naći podršku, jer u Sabitovo vrijeme Sarajevo, koje je spalio i opljačkao Eugen Savojski, zaista nije pružalo nikakve mogućnosti za kulturne i naučne djelatnosti.

Objektivne okolnosti i nemiran duh pjesnika rezultirali su time da se pjesnik ni u Sarajevu nije dugo zadržao. Naime, kako je grad još prije njegova dolaska popalila austrijska vojska predvođena Eugenom Savojskim, Sabitovi prihodi kao kadije bili su toliko mali da nije mogao izdržavati porodicu pa je na vlastitu molbu, ne dočekavši kraj kadijskog mandata od dvije godine, ponovo razriješen ove dužnosti. U Sabitovom *Divanu* postoje dvije pjesme koje je on uputio Mehmed-paši iz Sarajeva gdje se žali na loše stanje u gradu i svoje osobno stanje.

Tada je za Sabita počeo period nezaposlenosti pun materijalnih problema. Opet piše kaside i jedan arzuhal – predstavku u stihu

od devet bejtova koji je u divanskoj književnosti ostao jedinstven primjer pjesme kojom autor opisuje vlastito stanje. U junu 1705, nakon tri godine nezaposlenosti, postavljen je mulom Dijarbekira. S ovog položaja, što je bila njegova posljednja služba, razriješen je u martu 1709. godine, Sabit se vraća u Istanbul, gdje ostaje bez posla sve do smrti. Posjed mu je ranije oduzet. Već u poodmaklim godinama, pjesnik se obraća Ahmedu III i velikom veziru Baltadži Mehmed-paši, pjesmama koje je spjevao u njihovu čast, nastojeći da ih obavijesti o materijalnim teškoćama u kojima se nalazi. U pjesmama napisanim u tim godinama Sabit izražava da pjesnik u tome vremenu u kome živi on ne uživa nikakvu pažnju i da čovjek umjetnosti ne može za sebe osigurati ni golu egzistenciju. U jednoj pjesmi se ironično osvrće na privilegiran položaj pjesnika Nabija, čiju originalnost on inače cijeni, pa kaže da je uzalud u Istanbulu prodavati čohu koja nema halepski muhur jer neće imati proću, aludirajući time na halepsko porijeklo dvorskog pjesnika Nabija. Zbog svog nemirnog i pomalo buntovnog duha i osobite naravi, Sabit nije uspio doći na dvor, gdje su u službi bili slabiji pjesnici nego što je on. Kažu da mu je prepreka za to bila i u tome što je bio šutljiv. Sam za sebe je jednom prilikom rekao:

"Ja ne znam lijepo pričati, ali Bogu hvala, moje pero po malo govori, da ni ono ne zna pričati, ja bih pukao."

Ne dočekavši sjajni period vlasti Ahmeda III, za vrijeme vezira Damad Ibrahim-paše, velikog mecene umjetnika u doba procvata poezije, poznatog u historiji književnosti kao "*lale devri*", Sabit je umro od dizenterije 5. septembra 1712. godine. Mezar mu se nalazi u Istanbulu u kvartu Topkapi.[85]

Kao najveći uzor većine pjesnika koji su došli poslije njega, pa i njegovog nešto mlađeg suvremenika Nabija, Sabit je živio u vrijeme u kojem je uz Nabija vladao turskom poezijom, snažno se ističući među stotinama pjesnika. Ono što je Sabitu osiguralo slavu i mjesto u divanskoj književnosti je činjenica da je stvorio sebi osoben stil, koji je istina u početku osporavan, na taj način što je na dotada neviđen način u poeziju utkao turske i slavenske poslovice i predanja. Upotrebljavao je naročite izraze i termine, koristeći se pri tome govornim turskim jezikom. Sam je u jednom stihu istakao da istanbulski govor treba učiti od Nabija. Upotrebom narodnog govornog jezika Sabit je osvježio jezik divanske književnosti koji je težio ekskluzivnosti, i davao mu jednu karakteristiku snažnim povezivanjem s lokalnim životom. Tako, bez obzira što cijeni Nabija i njegovu poeziju, Sabit preporučuje i drugima da unesu više origi-

[85] Po Bursali Mehmed Tahiru, *Osmanlı Müellifleri*, II, Istanbul, 1338, s. 118 i dalje, Sabit je sahranjen na Maltepi, odmah do mezara Sarı Abdullaha, komentatora Mesnevije.

nalnosti u svoje pjesme:

Napjeve stare baci na stranu
i pjevaj pjesmu dosad nepjevanu!

Mada ima mišljenja da je Sabitova poezija jednostavna, malo je pjesnika uspjelo da piše paralele na njegove stihove. Koliko je nama poznato, od naših pjesnika jedino je Fadil-paša Šerifović spjevao dva tahmisa na njegove gazele. Također ni sam Sabit nije spjevao mnogo tahmisa. Ima ih svega tri, a od toga su dva spjevana na gazele našeg Sulejmana Mezakije iz Čajniča. Međutim, pogrešno bi bilo vrednovati njegov doprinos poeziji samo time da je ona izraz pojednostavljivanja jezika, iako je činjenica da se on sasvim u ograničenoj mjeri koristi vokabularom arapskog i perzijskog jezika, a u turskom bira riječi neuobičajene u turskoj poeziji.[86] Svojim osebujnim jezikom privlačio je posebnu pažnju i divljenje. Zato je kod nekih svojih suvremenika ostao neshvaćen. O tome govori i Bašagić u svome osvrtu na disertaciju Jana Rypke, gdje oštro napada i Rypku i njegova uzora prof. Ferida koji, tumačeći pojedine stihove našeg pjesnika, zauzimaju puritanski stav i zgražaju se nad svakim slobodnijim izrazom koji izlazi iz okvira konvencionalne etike i estetike.[87] Ako se pak njegovi stihovi analiziraju tematski i motivski, vidjećemo da su kod njega zastupljene teme od onih kur'anskih preko tema iz života poslanika Muhameda do mističkih, ljubavnih i onih koje govore o svakodnevnom životu i vrijednosti poezije. Sovjetski historičar A. D. Novičev smatra, pak, da Sabit nije dovoljno proučen. Razlog vidi i u tome što se u njegovim djelima ogleda socijalna nejednakost i uvođenje u literaturu likova iz kruga zanatlija.[88] Međutim, mora se istaći da ni neki orijentalisti XX stoljeća, kao dvojica sovjetskih turkologa Babajev i Gurbuzov,[89] ne razumiju Sabitove stihove pa pišu, na primjer, da Sabit u pjesmi *Miradžija* (Uzlet u nebo) prvi put u muslimanskoj literaturi s humorističkim tonovima pjeva o uzletu Muhameda u sedam nebeskih sfera. Ovdje ne želimo opovrći ovakvo mišljenje citiranjem cijele pjesme jer ona ima preko 200 stihova. Međutim, naše viđenje i opća ocjena u historiji književnosti o toj pjesmi je drugačija.

---

[86] Prof. dr. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, str. 136 i 373.

[87] Mirza Safvet (Bašagić), Dr. Jan Rypka, Beitrage zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des turkischen Dichters Sabit, *Gajret*, X, br. 7, str. 109-111; br. 10, str. 158-159; br. 13, str. 207-208; br. 15-16, str. 250-251, Sarajevo, 1926.

[88] A.D. Novičev, *Istoria Turcii*, Leningrad, 1963. str. 248.

[89] *Kratkaja literaturnaja enciklopedija*, VII, Moskva, 1972, str. 671.

Radi ilustracije, poslužićemo se samo jednim ulomkom ove poeme, u prepjevu Ešrefa Kovačevića,[90] koja izgleda nije sasvim shvaćena i ozbiljnije proučena:

Ono gore nisu zvijezde, to je bezbroj leptirica:
U visokoj kubbi neba oblijeću mjesec s lica.
Efrasijab[91] *crne noći sa zvijezdama pleše, pjeva*
Jer je eto savladao danje carstvo Kejhusreva.[92]
To je lađa plavog mora sa oklopom od čelika
Upalila svjetionik mjesečeva svjetlog lika.
To je noćca rasporila oklop tame iz svog gnijezda
Pa se zato jasno vide svjetla bezbroj svjetlih zv'jezda.
Nije ono rumenilo predvečerja žarkih krila
Nego skuti boje krvi: noć je mjesec porodila...

(Preveo: E. Kovačević)

Ovih pet bejtova, u kojima se opisuje nebo u noći uzleta Muhamedova, što je bila tema mnogih pjesnika na Orijentu, nama prije pokazuje bogatu pjesničku maštu i savršen izbor riječi kojima se pretače željena misao, nego što su odraz vulgarnosti ili humora. Istina je, doduše, da je Sabit ponekad žrtvovao metar ne želeći da odstupi od pravog izraza koji je želio upotrijebiti.[93]

U nekim drugim njegovim djelima humor, a naročito satira, imaju značajnu funkciju. Često Sabit pjeva na šaljiv način o sebi samom, kao u pjesmi koju je spjevao dok je bio mulla u Konji. Sabit ne izražava svoju osobenost kao osjećajan pjesnik ljubavi, malo je kod njega lirskih stihova, ukratko, to nije njegova osobenost, ali kad pjeva o ljubavi vidi se da je njegov stav hedonistički. Više uspjeha postiže pišući opširne pjesme iz domena kaside, terdži-i benda i mesnevije u kojima se odražava životna realnost, pa i jedna materijalistička klima. Među kasidama su mu najznačajnije *Miradžija*,

[90] Ešref Kovačević, *Sabit Užičanin i njegova Mi'radžija*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 23.

[91] Efrasijab – perzijsko ime legendarnog turanskog junaka opjevanog u *Šahnami* i drugim klasičnim perzijskim djelima. Simbolizira mrak, tminu, zlo.

[92] Kejhusrev sin Sijavahša, legendarni iranski vladar iz dinastije Kejanida, koji je u borbama s Turcima zadobio Efrasijabovu kćer za ženu. Simbol je svjetlosti i dobra.

[93] *Miradžija* se nalazi u većem broju rukopisnih *Divana* Sabita, ali i u pojedinim medžmuama. Jedan njezin prijepis, br. 2649 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, posebno je interesantan stoga što se u ovom kodeksu nalazi i jedna poslanica Sabitova učitelja iz rodnog kraja, Halila Bošnjaka. Postoje i dva prijevoda *Miradžije* na naš jezik. Jedan je od M. Handžića *GIVZ*, VIII, 1940. i posebno, a drugi od Ešrefa Kovačevića, objavljen 1990. godine.

Ramazanija i *Zafernama*, i one se ubrajaju u vrhunska ostvarenja svoga vremena, ali ni danas njihova umjetnička vrijednost nije potamnjela. Sabitova vrijednost i izuzetnost u odnosu na druge pjesnike je u sposobnosti da u pjesmama odrazi suvremeni život. S ovog stanovišta su naročito vrijedni primjeri navedenih pjesama *Zafername* i *Ramazanije*, te pjesma o sklapanju karlovačkog mira 1699. godine:

Svijeće gore u vijencima munara
I objavljuju svečan čas darovan mirom,
Prijateljstvo i vjernost su u čuncima dovedeni ovamo
U dvorac srca struji voda života.
Koplja sada služe kao koci za ražanj,
A kaciga je čaša koja kruži družinom.
Borba se vodi lukovima od obrva i strelicama oka
Mir je! U naručaj padaju jedno drugom zaljubljeni
Na poljupcu[94] *tek se sklada muzika.*[95]

(Preveo: S. Balić)

Pjesnikova kasida o džamiji Čorlulu Ali-paše sadržava najdetaljniji arhitektonski opis u divanskoj poeziji. Sa specifičnostima koje je sam Sabit unio u divansku književnost utro je put velikim osmanskim pjesnicima postklasičnog perioda koji su došli poslije njega. Kompletan Sabitov *Divan*, prema uvidu u sve postojeće rukopisne primjerke njegova djela, obuhvatao bi 648 pjesama. Međutim, ni u jednom prijepisu nema ovoliko pjesama jer je svaki prepisivač izostavljao poneku, odnosno pravio izbor po vlastitom ukusu. Pjesme su posvećene velikodostojnicima njegova vremena, od kojih je obično tražio da ga postave na mjesto kadije. *Divan* je sačuvan u velikom broju primjeraka i posjeduju ga i naše biblioteke u Sarajevu, a u Istanbulu je registrirano preko četrdeset rukopisnih primjeraka u javnim bibliotekama.[96] Nedavno je Sabitov *Divan* objavljen.[97]

Zafernama je epska pjesma, prigodnica od 426 stihova, koja opisuje ceremoniju susreta u Edreni krimskog hana Selima Giraja, koji je pozvan u boj protiv Austrije, sa Sulejmanom II, njegov razgovor sa osmanskim sultanom i njegovu pobjedu kod Prekopa protiv ruske i poljske vojske. Djelo je često pogrešno tumačeno, kao da se radi o opisu pohoda na Mađarsku. Na polju epske poezije

[94] Riječ *buselik* znači i poljubac, a i sinonim je za jednu glasovnu vrijednost na turskoj glazbenoj ljestvici.

[95] Balić, *Kultura Bošnjaka*, str. 86.

[96] Podatke o istanbulskim rukopisima Sabitova *Divana* vid.: J. Rypka, n.d. str. 27-44.

[97] Turgut Karacan, *Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan*. Sivas, 1991.

u klasičnoj književnosti na turskom jeziku, ovo djelo ima izuzetno mjesto po osobenom stilu i opisu scena, po načinu prikazivanja ratnih scena i po satiri.[98] Djelo je izdato dva puta na turskom jeziku, a kod nas postoje Bašagićevi prepjevi odlomaka ovog spjeva.[99] Alija Bejtić tvrdi da je analizom ove pjesme utvrdio da postoji snažan utjecaj naše epske pjesme na ovu Sabitovu poemu.[100]

Postoji nekoliko primjeraka njegova ljubavnog spjeva koji ni u jednoj biblioteci u kojoj je pronađen nije kompletan, što upućuje na to da nije dovršen. Naslov mu je *Edhem ü Humâ*. Rukopisi ovog spjeva nalaze se u bibliotekama Istanbula i Vatikana. U katalozima nekih biblioteka ovo djelo se pripisuje drugim autorima zbog toga što nije u prepisima naznačeno da se radi o Sabitovoj poemi, a pod istim naslovom pisali su poeme i drugi pjesnici. U ovom spjevu se govori o ljubavi zidara Edhema prema carskoj kćeri Humi. Ljubav je potpuno beznadežna zbog socijalnih razlika koje dijele zaljubljene. Edhem je predodređen da radi, moli i pati. I ova pjesma je karakteristična po Sabitovim simpatijama prema srednjem staležu gdje se on saživljava i suosjeća sa sudbinom zidara Edhema i kao da želi da podijeli njegovu tešku nevolju. Ovdje doživljavamo Sabita ne samo kao suptilnog pjesnika nego i humanog čovjeka, plemenitih socijalnih opredjeljenja.

Osim *Divana* i poema koje smo već spomenuli, historičari osmanske književnosti i istraživači naše baštine na turskom jeziku kao zasebna djela spominju i *Knjigu o brijaču* (Berbername) i *Priču o hodži smutljivcu* (Derename ili Hikaye-i Hoca Fesad), djela u kojima se pripovijeda o šalama i nestašlucima zanatlijske mladeži, ali ova dva djela nalaze se u sklopu nekih primjeraka *Divana* pa ih ne moramo ni uzimati kao zasebna.[101]

Izvan *Divana* je još djelo o tradiciji (hadisu) koje je pisano djelomično u stihu, a djelomično u prozi i neposredno pred pjesnikovu smrt posvećeno Ahmedu III.

Sabitova poezija sada, dva i po stoljeća nakon njegove smrti, doživljava svoj novi život. U svim studijama i antologijama u kojima se tretira divanska poezija njegovi stihovi su nezaobilazni kad

[98] Npr. rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci: br. 1096, 2012, 2891, 3244, 3391, 4138; rukopis Orijentalnog instituta br. 4322 i mnogi drugi. O rukopisima Sabitovih djela u Parizu vid. A. Ljubović, "Djela jugoslavenskih autora u zbirkama orijentalnih rukopisa u Parizu", *Život*, XXXII, br. 1-2.

[99] Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 136.

[100] A. Bejtić, "Pjesnik Sabit Alaudin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula", *Anali GHB*, II-III, Sarajevo 1974. str. 3-20.

[101] U rukopisu broj 1096 Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu nalaze se djela: *Berbername-i Sabit*, *Hikaye-i Hoca Fesad*, *Miraciyye* i 8 Sabitovih gazela. Prepisao pjesnik Yenişehirli Avni 1168/1754-55. godine.

se želi ilustrirati to stvaralaštvo.[102]

ASIM JUSUF ČELEBI BOŠNJAK

Plodan, i nadasve zanimljiv divanski pjesnik, Asim Jusuf Čelebi Bošnjak, suvremenik je Sabita Užičanina, mnogo poznatijeg njegova sunarodnjaka pod čijim je snažnim utjecajem i pjevao. Interesantno je i da su umrli neposredno jedan poslije drugog. Naime, Asim Jusuf Čelebija Bošnjak je umro u Sarajevu 1710. godine. Asim Jusuf Čelebija Bošnjak je, kako tvrdi njegov suvremenik Šejhi, u djelu *Vekayi al-fudala*, rođen u Bosni, tu se školovao, a kasnije i sam radio kao nastavnik i pisar u sarajevskoj sudnici.

Djelo po kome je dosada najpoznatiji je njegova poema *Miradžije* – spjev o uzdizanju Muhameda u nebo i, kako smo već naprijed napisali, on je jedan od četiri naša autora koji je svoje djelo posvetio toj temi. No, Asim Jusuf Čelebija je napisao kompletan *Divan*, čija se dva rukopisna primjerka čuvaju u Istanbulu.[103]

Ovaj prvi rukopisni primjerak, prepisan iz autorovog autografa, sadrži oko 400 pjesama (od toga 356 gazela), što ga karakterizira prvenstveno kao lirskog pjesnika.

---

[102] Npr. Faruk Timurtaş, *Tarih içinde Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1981. str. 226-227; Abdulkadir Karahan, *Eski Türk Edebiyatı Incelemeleri*, İstanbul, 1980, str. 23, 44, 204, 210-211; Jan Rypka, *Ramazaniyye von Sabit*; Isti, "Edhem ü Huma", *Arhiv Orientalni*, I, Praha, 1929, str. 147-190; Petrev Naili Boratav, "Les proverbes", *Filologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1965, str. 447-448, i naročito A. S. Levend, *Divan Edebiati*, III basım, Istanbul, 1980, na više od sto strana donosi kao primjere Sabitove stihove. Jedino kod nas, u Sabitovoj užoj domovini, izuzev *Miradžije*, nemamo prevedeno nijedno cjelovito njegovo djelo.

[103] Univerzitetska biblioteka (Üniversite Kütüphanesi), TY, 70/2 i Biblioteka arheološkog muzeja, br. 271.

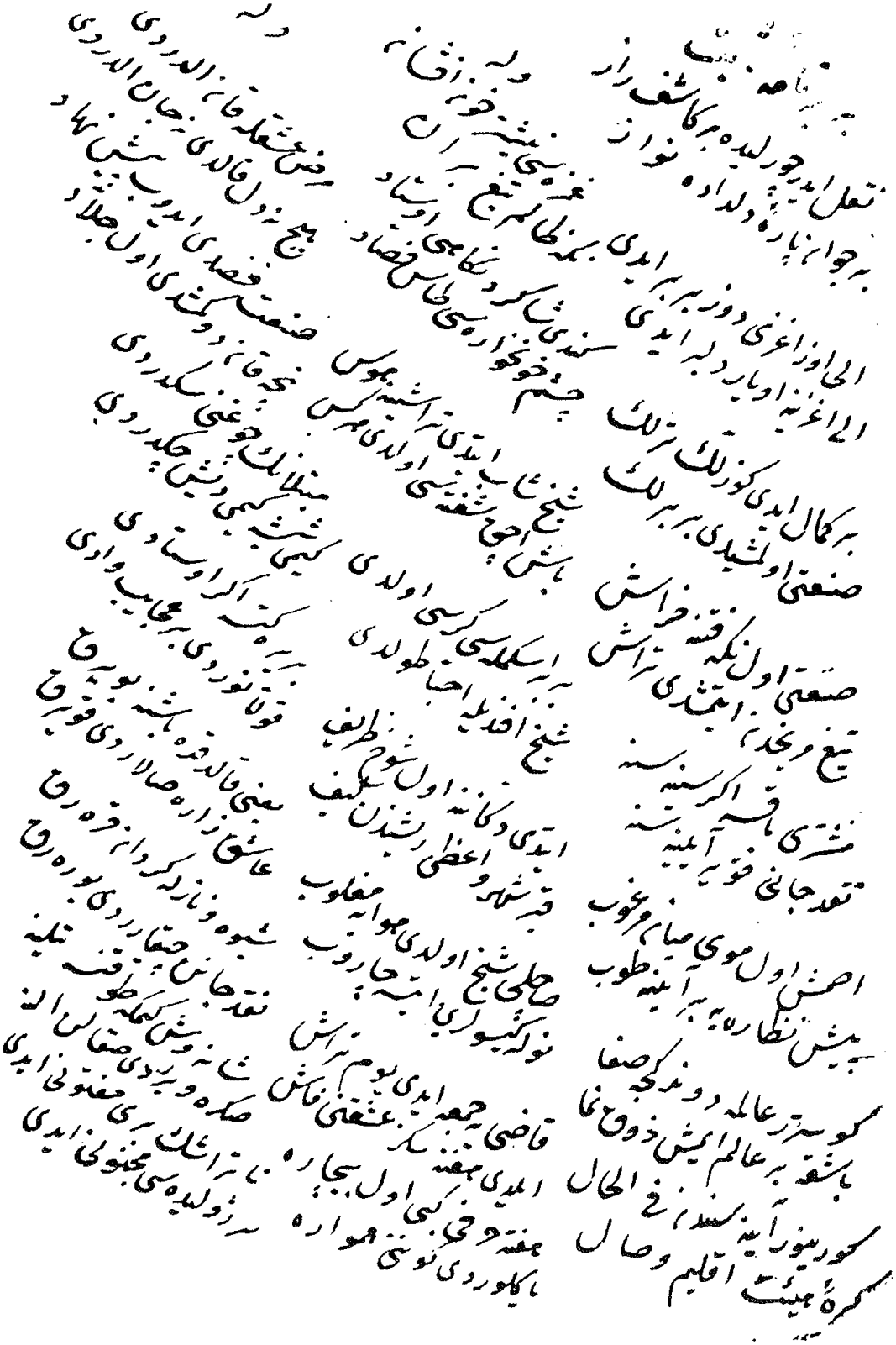

Sabit Užičanin, *Divan*, GHB, br. 1096.

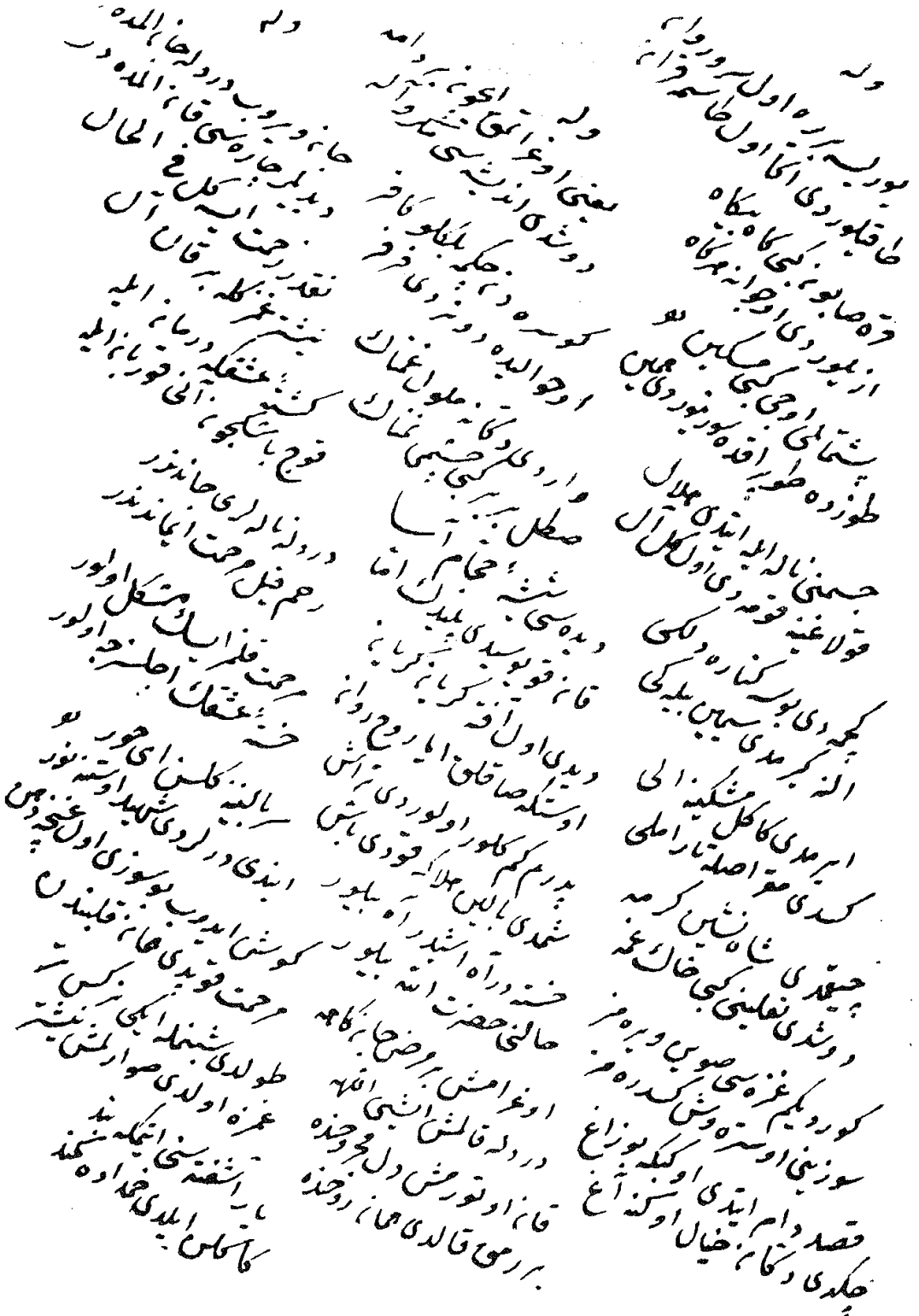

Sabit Užičanin, *Divan*, GHB, br. 1096.

Divanska poezija XVIII i XIX stoljeća

Mehmed Mejlija Guranija

Pjesnik koji nema prema našim današnjim saznanjima kompletan divan, ali svakako po svojoj vokaciji spada u pjesnike divanske poezije jer je pjevao u onim pjesničkim vrstama karakterističnim za divanske pjesnike, je Mehmed Mejlija Guranija. I ako izuzmemo Ahmeda Hatema Bjelopoljaka, on nema ozbiljna konkurenta među bošnjačkim pjesnicima XVIII stoljeća. Rođen je u Sarajevu 1713. godine, i ako izuzmemo njegove posljednje dane, čitav život je proživio u Sarajevu kao osebujan pjesnik prije svega, ali i kao mevlevijski derviš, kaligraf i po Bašeskijinom svjedočenju i slikar. Upravo je čuveni ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija, njegov suvremenik, ostavio i najstariji zapis o ovom našem vrlom pjesniku, zapis koji je suvremen jer je pisan još za života Mejlijinog. U jednom kroki predstavljanju učenih ljudi Sarajeva u zabilješci iz 1780. godine, Bašeskija o Mejliji piše slijedeće: "Guranija, čiji je pjesnički pseudonim Mejli, kosati derviš u ćulahu, od ugledne porodice, učen i obrazovan, odličan pjesnik, tako da mu ravnog ne bijaše u čitavoj Bosni. I on je bio mještanin. Bijaše neženja, bijele brade, pametan, bistra pamćenja, odgojen i učen. Bio je slikar. Konačno, iako bijaše dobar poznavalac arapske gramatike i sintakse, nije se isticao kao poznavalac arapskog jezika. Krasno je pisao pismo talik."[104]

Nismo začuđeni ovim opisom Mejlije kao pjesnika jer u Bosni u to vrijeme njemu zaista nije bilo ravna. Druga je stvar, ako bismo uzeli u obzir Bošnjake koji su gotovo čitav život proveli u Carigradu, Edreni, Bursi, Jenišehiru i drugim centrima Osmanskog carstva jer je u isto vrijeme živio i djelovao jedan također veliki bošnjački pjesnik – Ahmed Hatem Bjelopoljak, koji je živeći i stvarajući u mjestima širom prostranog Osmanskog carstva ostao izvan Bašeskijinog vidokruga.

Puno ime pjesnika Mejlije, zapisano njegovom rukom na prvom

---

[104] Bašeskija, *Ljetopis*, II izdanje. Prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Priredio Fehim Nametak, Sarajevo, 1987.

listu u *Zborniku* poezije koji je sastavio i zapisao sam Mejlija je: Mehmed Mula Gurani ibn Ismail Bosnevi. Ova zbirka predstavlja Mejlijin autograf i ujedno dosad najbogatiju pronađenu zbirku Mejlijinih pjesama.[105] Školovao se u Sarajevu gdje je pored turskog naučio dobro arapski i perzijski jezik. Iako Bašeskija tvrdi da se nije isticao kao poznavalac arapskog jezika, to ne znači da ga nije poznavao. Uostalom, zar se za bilo kojeg pjesnika divanske poezije može kazati da nije bio vrstan poznavalac arapskog i perzijskog jezika, arapske metrike, Kur'ana i Hadisa uopće, jer je znanje tih jezika i tih islamskih disciplina, gotovo kao i znanje klasičnog osmanskog jezika bio uvjet da se pjeva u stihu divanske poezije. Možda je Bašeskija pod ovim mislio da Mejlija nije tečno govorio arapski, što ne bi bilo začuđujuće obzirom da je čitav život proveo u Sarajevu. Mejlijino znanje perzijskog nije uopće upitno, jer samo je izvrstan poznavalac perzijskog jezika mogao onako majstorski koristiti perzijske fraze i izraze kojima se inspirirao izravno na perzijskim klasicima. Uostalom, bilo je to vrijeme postklasične divanske poezije, kojemu je upravo karakteristika nadahnjivanje perzijskim uzorima, i to intenzivnije nego pjesnicima klasičnog perioda koji su također za svoja polazišta uzimali perzijske klasike Hafiza, Sadija, Džamija, Rumija, Attara i druge. Čitav život je Mejlija u Sarajevu pratio zbivanja, bilježio gradnje, rađanja i umiranja uglednih ljudi i njihovih članova obitelji i stihovima ih ispraćao na vječni počinak. Tako je na svoj način, kao Bašeskijin suvremenik, koji je u svojoj *Medžmui* (Ljetopisu) u prozi, lapidarnim stilom bilježio smrti Sarajlija, Mejlija to isto činio ljupkim, nadahnutim stihovima. Mejlija je, sklon bilježenju događaja u stihovima, u svojoj *Medžmui* imao za sebe pribilježene važnije datume iz povijesti Osmanskog carstva i povijesti Bosne, poput popisa muftija Carigrada sa datumima njihova postavljenja, prijepis pisama kontroverznog šejha i pjesnika Gaibije sultanu, odgovore na ta pisma i drugo.

Taj, kronogramski dio njegova stvaralaštva ostao je dobrim dijelom uklesan u kamenu, a znatan dio je i propao u posljednjih stotinjak godina u ratovima i općem devastiranju ukupnoga našeg kulturnog stvaralaštva, ali su mnogi njegovi epitafi sačuvani u zbornicima književne građe, prije svega u čuvenom *Zborniku* Muhameda Enverija Kadića i to u sveskama VI, VII, VIII, IX i X. Međutim, u Kadićevom *Zborniku*, kao i u brojnim medžmuama, naročito onoj koja predstavlja Mejlijin autograf, sačuvan je i veći broj njegovih lirskih pjesama nastalih u kasnijem periodu života, koje je u stilu divanskih pjesnika, nadahnutih perzijskim klasičnim pjesnicima, pod jakim utjecajem tesavufa (islamskog misticizma) stvarao i Mejlija. Ovi nadahnuti stihovi puni višeznačnosti daju nam mogućnost vi-

[105] Rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, br. 2012

šestruke recepcije i sasvim ih slobodno možemo shvatiti kao čulne hedonističke tvorevine, ali nas izrazi ružičnjak, svijeća, leptir, sunce, mjesec, obrva poput luka strijele i drugi klasični simboli mističke poezije upućuju na zaključak da je ipak riječ o "pravoj ljubavi" (hakiki išk), a to je kod mistika uvijek ljubav prema Bogu, za razliku od metaforičke ljubavi (medžazi išk) u kojoj je objekat ljubavi čovjek i ona je zato samo metafora istinske božanske ljubavi. Jedan primjer višeznačnosti takve poezije predstavlja i Mejlijina pjesma:

Naglo i potpuno ružičnjaci umiru za onoga ko ti se
primiče
Sred čežnje za tvojim stasom vitkost mu čempresa izmiče.
Vrh moga oka žari susret sa bjelinom sunca
A dno mu mrakom žudi za bljeskom tvoga lica.
Slast Kevsera[106] *spram poljupca tvoga izgleda bijedno*
Prestaje čeznuti za vodom srce bolno, žedno.
Kao leptirica što joj zbog svjetla noćna svijeća pali krila
Kružeć oko tvoga lica, ptica je mog srca sada sagorila.
Mejliju, svoga mrava, ljepotom si svojom očarala
I sad sam k'o rob vjerni što ne traži Solomonova muhura.

(Preveli: S. Trako i L. Hadžiosmanović)

Ovakvoj višestruko mogućoj recepciji doprinosi i činjenica što u turskom jeziku ne postoji gramatički rod, tako da je i Bog i dragi i draga i atributi koji idu uz te imenice i glagolski predikati uvijek u jednom rodu. Međutim, ustaljena mistička leksika ipak sužava mogućnost tumačenja ovih stihova i usmjerava ih na kolosjek, kako smo ranije rekli, mističkog poimanja ljubavi.

Obzirom da Mejlija nema sređen (mürettep) divan, ni pjesničke vrste koje su obično zastupljene u klasičnim divanima nisu u Mejlijinim zbirkama ravnomjerno zastupljene. Dok ima vrlo malo kasida, i to uglavnom prigodnog karaktera, dotle je kao i kod ostalih lirika gazel ona forma u kojoj Mejlija najlakše iznosi svoje emocije. Jedna, pak, pjesma Mejlijina ima više od ostalih autobiografsku notu. To je arzuhal u stihovima upućen bosanskom valiji Mehmed-paši 1768, s molbom da ga oslobodi pohoda na Crnu Goru. Već u godinama, a k tomu još skloniji derviškom kontempliranju nego li zveketu oružja, on pjeva:

Poput luka povijena stasa moli:
S popisa ga briši!
Naređenju se tvom pokorava,
Ali pomoć traži od milosti tvoje.
Svojoj milosti oprost pripiši,

[106] Jedan od rajskih izvora.

I svoga jadnog slugu pohoda liši.
Pripoji ga grupi dobroželitelja
Što mogu jedino da ti dovu čine.

(Preveli: S. Trako i L. Hadžiosmanović)

Ponovo će se Mejlija obraćati bosanskom veziru kada pred samu smrt odlazi u Travnik moliti pomoć za sarajevske derviše. Bilo je to, koliko se zna, jedino Mejlijino napuštanje rodnog grada ukoliko nije u mladosti išao u vojne pohode, o čemu nemamo pismenih informacija, a od pjesnika poput Mejlije, očekivati je da bi i te pohode obilježio barem nekim tarihom. Istini za volju, Mejlijini rukopisi se još uvijek pronalaze pa nije isključeno da se nađe i neka zbirka u kojoj ima i takvih svjedočenja koja bi bacila potpunije svjetlo na njegov život. Ovaj spomenuti odlazak u Travnik gdje je uoči Bajrama uručio kasidu Abdulah-paši Bošnjaku bio je i put u smrt, jer se tu u Travniku Mejlija razbolio i umro 1195/1781. godine. Ako je doživio taj Bajram o kome pjeva, Mejlija je umro najranije 20.9.1781. godine. Sahranjen je u Docu kod Travnika, a na sada već polomljenim nišanima nalazi se tarih – posmrtna pjesma našeg pjesnika Vehbije.

Poneseni originalnim pjesničkim djelom Mejlijinim, ne treba da zaboravimo njegov sakupljački, usuđujemo se reći hrestomatijski rad. Njegova *Medžmua* je upravo svojevrsna hrestomatija najpoznatijih pjesničkih ostvarenja klasika osmanske divanske poezije: Bakija i Fuzulija, ali i naših Sabita Užičanina, Nerkesije, Ubejdije Mostarca, Derviš-paše Bajezidagića, Zekerija Sukkerije, Hasib Ahmed-efendije i drugih. Koliko su ovakve zbirke stihova – hrestomatije – važne, može se ocijeniti već iz činjenice da mnogi od izvanredno značajnih pjesnika nemaju svoj zbornik poezije – divan, pa se njihovo stvaralaštvo proučava upravo iz ovakvih medžmua. To je slučaj sa Derviš-pašom Bajezidagićem, a i jedini primjerak rukopisnog *Divana* sarajevskog pjesnika Zekerija Sukkerije, sačuvan u Konji (Turska), tek je nedavno pronađen i registriran. Taj izbor poezije ne pokazuje samo Mejlijin ukus pri odbiru dragih pjesnika, koje je pjesnik uvrstio uz svoje pjesme. Izbor odaje i nešto više: on kazuje koji su to pjesnici i na neki način utjecali na formiranje samog Mejlije kao pjesnika.

U stihovima koji slijede moguće je tražiti utjecaje Sarajlije Zekerija Sukkerije, ali uvijek se u njima može prepoznati i topla lirska nota Mejlijina.

Mnogo krvi isplaka moje oko zbog rastanka s tobom
Ne skrivaj svoju mjesec-ljepotu, gospodarice pred sijedim robom.

Kad ugleda ružičnjak ljepote u čežnji ljubavnoj
Uzdah mu posta kameni stup s glavom nebu okrenutom.

Gologlav i uplakan zbog rastanka, život mi posta lutanje
Kao i Kajsu dom mi postade grob plača i patnje.
U zemljama ljepote postala si kraljica bez premca
Učini mi pravdu, o carice ljepotica!
Jer tvoj mač – pogled, osveti se bijednom Mejliji
Udari po mome tijelu, iskomada ga i uništi.

O Mejliji se ne može donijeti potpuniji zaključak ako se barem jednom pjesmom ne ilustrira njegov rad na tarihu – stihovanoj povijesti, odnosno kronogramima. Kako je Mejlija prije svega sarajevski pjesnik i kako je bilježio događaje u Sarajevu (ali i šire u Bosni), ovdje ćemo citirati njegovu pjesmu spjevanu u povodu smrti sarajevskog uglednika Ahmed-age Dženetića:

O žalosti, Dženetić Ahmed-aga
Ode sa ovog prolaznog svijeta
U krvavim suzama djecu i prijatelja ostavi
Čovjek gostoljubivi i darežljivi.
Takvog grad ne upozna, niti takav osta
Neka mu Uzvišeni ispuni grob mirom,
A Ponos ljudi bude zagovornikom.
Mejlija tarih o njegovoj smrti izreče:
"Neka je džennet boravište Dženetiću!"
Godine 1161 (1748-49).

(Preveli: S. Trako i L. Hadžiosmanović)

AHMED HATEM BJELOPOLJAK

Sve ono što se podrazumijeva pod pojmom divanskog pjesnika bio je Ahmed Hatem Bjelopoljak, sin također istaknutog pjesnika i pisca na turskom jeziku, Osmana Šehdije. Vrhunski obrazovan, službovao je kao kadija, jednako je uspješan u pjevanju stihova na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Njegov *Divan* je ne samo mnogo prepisivan, pa tako danas ima veći broj rukopisnih primjeraka ovog njegova djela,[107] nego je i izdan u Istanbulu, polovicom prošlog stoljeća, ali bez oznake godine.

Divan mu sadrži 271 pjesmu na turskom jeziku, 35 pjesama na perzijskom i 32 pjesme na arapskom jeziku. Publicirani *Divan*

[107] Šest primjeraka njegova *Divana* nalazi se u Univerzitetskoj biblioteci u Istanbulu: N° 381, 394/I, 1274, 2823, 2825, 2882; po jedan primjerak u Ali Emiri i Suleymanije Ktb., jedan primjerak se nalazi u British Museumu, OR 7119, a jedan je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, N° 2189. U British Museumu se nalazi i Hatemov komentar perzijsko-turskog rječnika *Tuhfe-i Šahidi*, N° OR 11043.

sadrži na početku pjesme na arapskom jeziku, zatim pjesme na perzijskom i na kraju one na turskom jeziku. Najveći broj pjesama u *Divanu* su gazeli, ali je znatan broj i kronograma. Većina ovih kronostiha je posvećena derviškim pročelnicima, ali i podizanju tekija, češmi i drugih javnih ustanova. Jedna duža pjesma o proljeću, – *Bahariyye*, posvećena je sultanu Mahmudu. Kao prozni pisac, Hatem je poznat kao komentator djela *Multqā al-abḥur* od Ibrahima Halebija; to je poznato djelo iz oblasti šerijatskog prava. Također je komentirao djelo Šahidija, te matematičko djelo *Al-lum'a* koje je napisao naš zemljak Husam Bošnjak. Ovo je još jedan dokaz koliko su naši ljudi pratili znanstvene i umjetničke rezultate svojih sunarodnjaka, komentirali ih, predavali na školama i sveučilištima i na taj način približavali ih narodu kojemu su namijenjeni. Hatem je bio cijenjen od naših kasnijih pjesnika, pa je tako Fadil-paša Šerifović spjevao tahmis na jedan njegov gazel. Uzme li se u obzir da je Fadil-paša spjevao tahmise na gazele Sabita Užičanina, Nedima i Galib-paše, vidi se da je Ahmeda Hatema smatrao pjesnikom toga renomea i značaja.

Kraj života je Hatem dočekao kao kadija u Jenišehiru (Larisa u Grčkoj), gdje je umro, kako biografi (tezkiredžije) kažu dosta mlad, godine 1754. godine. Otac mu, Osman Šehdija, podiže u Sarajevu knjižnicu koju je posvetio imenu svoga prerano umrlog sina i u tu knjižnicu nabavi preko 200 najprobranijih rukopisnih knjiga koje se sada nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i podsjećaju na našeg velikog pjesnika Ahmeda Hatema.

FADIL-PAŠA ŠERIFOVIĆ

U vrijeme kada se u Turskoj javljaju pisci i pjesnici školovani na Zapadu, čija djela su pod snažnim utjecajem francuske literature XIX stoljeća, kod nas se javlja jedan od najirazitijih predstavnika divanske poezije, Muhamed Fadil Šerifović ili kako se sam potpisivao Es-Sejjid Muhamed Fadil Bosnevi Mevlevi Šerifi-zade. Zanimljivo je da je glavno Šerifovićevo djelo, *Divan*, ostalo nepoznato i Hazimu Šabanoviću, kao i većini istraživača bošnjačke književne baštine do 80-tih godina, i na njega smo tek mi ukazali, najprije doktorskom disertacijom *Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne*,[108] a zatim i vlastitim izborom i prijevodom pjesama iz Šerifovićeva *Divana* u prepjevu Melike Salihbegović.[109]

[108] Fehim Nametak, *Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1980. pp. 282.

Možda razlog nedovoljnog interesiranja za ovo vrijedno pjesničko djelo leži u tomu što je Fadil-paša svoje djelo ostavio pokoljenjima u rukopisu u vrijeme punog procvata tiska čak i kod nas u Bosni, no od Fadil-pašinih djela tiskano je djelo *Šehri-evladi Mevlevije* (komentar mevlevijskog obreda) i nekoliko kronograma objavljenih sredinom stoljeća u listu *Bosna*, kako u originalu na turskom jeziku tako i u prijevodu na bosanski jezik.

Muhamed Fadil je rođen 1217. (1802/03) godine u Sarajevu u mahali Careve džamije. Sin je Mustafe Nurudin-efendije, bosanskog nekibul-ešrafa,[110] nakšibendijskog derviša i manje plodnog pjesnika, i Ćamile, kćeri Omer-age Fazlagića. U januaru 1827. godine Fadil je ostao bez oca koji je ubijen u protestu sarajevskih janjičara, pa je te godine on naslijedio oca na toj istaknutoj funkciji. Ova funkcija mu je osiguravala mjesto glavnog imama i hatiba u Carevoj džamiji, što je u to vrijeme bila potvrda velikog ugleda u društvu. Godine 1832. Fadil-paša je postavljen za sarajevskog kadiju, a godinu dana poslije, tj. 1833. postavljen je sarajevskim mutesellimom[111] sa mutesellimlucima Fojnice, Konjica i Prozora. Po tome je Šerifović bio imenovan beogradskim kadijom sa rangom mulle, ali je već 1250. (1834/35) u Sarajevu gdje ponovo postaje mutesselim Sarajeva, ovaj put uz mutesellimluk nad Gradačcom, Gračanicom, Maglajem i Derventom. Od tada prelazi u vojnički stalež gdje najprije dobiva čin trećeg stupnja (rutbe-i salise), ali je već 1836. promaknut u čin miralaja (pukovnika) rezervnog bosanskog konjaništva. Godine 1839. podiže svoje prve zadužbine, gradi u Gradačcu češmu i biblioteku, o čemu ostavlja spomen u stihu. U Sarajevu se zauzima za popravak najstarije, Isa-begove, mevlevijske tekije.

Godine 1840. imenovan je zapovjednikom rezervnog konjaništva (suvar-i redife) Zvorničkog i Hercegovačkog sandžaka što mu donosi titulu paša. Od 1843. do 1846. i od 1847. do 1850. ponovo je sarajevski mutesellim. U onom intervalu 1846-47. kada je mutesellimsko mjesto ustupio Mustafi-paši Babiću, Fadil-paša je u Carigradu, gdje pristupa u derviški red mevlevije. Ovaj svečani čin je obavio u mevlevijskoj tekiji – mevlevihani na Galati u Istanbulu,

---

109 *Fadil-paša Šerifović, Divan.* Uvod, prijevod, bilješke i rječnik sastavio Fehim Nametak, prepjev *Divana* Melika Salihbegović. Svjetlost, Sarajevo, 1981, 206 str.

110 Nekibul-ešraf je zastupnik interesa potomaka Muhameda a.s. u jednom mjestu, a da bi to bio i sam je morao imati isprave koje dokazuju krvnu vezu s Poslanikom.

111 O ovoj administrativnoj upravnoj funkciji koju je inače u Sarajevu posljednji obnašao Fadil-paša, više vidjeti u radu: H. Kreševljaković, "Mutesellimi i njihov djelokrug", *Radovi*, VII, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1957. str. 81-141.

u onoj istoj tekiji gdje su ranije služili naši Mezakija i Sukerija i u kojoj će on sam nekoliko godina kasnije uvakufiti (oporučiti) prvi primjerak rukopisa svoga *Divana* koji je po njegovoj narudžbi uradio kaligraf Muhamed Hašim b. Davud Arif. Njegovo vezanje za ovaj derviški red biće presudno u njegovom pjesničkom djelovanju: utjecaj filozofije Dželaludina Rumija, kome je posvetio najveći broj gazela biće prisutan na gotovo svakoj stranici njegova *Divana*. Po dolasku Omer-paše Latasa u Bosnu, Fadil-paša u početku dobija neke zadatke od povjerenja. Tako sa Fuad-efendijom i Ivanom Franom Jukićem čini delegaciju koja ide na pregovore Banu Jelačiću. Za uzvrat je Jelačić poslao u Travnik delegaciju sa Petrom Preradovićem i slikarom Karasom. No Latas nije odmah pokazao svoje pravo lice. On je u etapama uništavao bošnjačko plemstvo, ili ubojstvima ili slanjem u progonstvo. I Fadil-pašu je optužio da je učestvovao u ustanku u Posavini i deportirao ga na suđenje u Carigrad. Boravak u metropoli i posjete Konji služile su za sve veće nadahnjivanje duhom mevlevilika, o čemu je ostavio brojne tragove u pjesmama i levhama sa tesavvufskim porukama.

Po povratku u Sarajevo, Šerifović se sve više bavi ulaganjem svog ogromnog bogatstva u zadužbine: pored vlastitih konaka, gradi muvekithanu (zvjezdarnicu) kraj Careve džamije, popravlja Carevu džamiju, uz nju dograđuje medresu; porušio je staru trošnu džamiju Čobaniju i na njenom mjestu podigao novu.

U blizini je izgradio most Skenderiju. U kratkim boravcima u Istanbulu prisustvovao je štampanju svoga dvotomnog komentara mevlevijskog obreda (1866). Ostatak života do dolaska austrijske vlasti u Bosni (1878) proveo je dosta mirno. Dovršava svoj *Divan* i sastavlja vakufnamu kojom je ostavio ogroman imetak za zadužbine u Sarajevu. Posljednje dane života Fadil-paša je proživio u Istanbulu gdje je umro 1882. godine.

Kroz čitav život, bez obzira na funkcije koje je obnašao, Fadil-pašu je pratila pjesma. S pjesmom se oglasio i u povodu smrti oca, što je prva njegova datirana pjesma (1827), s pjesmom je, može se reći, otišao i u grob. U toku svoga života napisao je veliki broj pjesama, preko 6000 distiha ili 12000 stihova i sve je ove pjesme nanizao u divan, pravi klasični divan ili kako se to na turskom kaže *mürettep divan*, što znači "sređen divan", dakle zbirka pjesama poredana po svim uzusima divanske poezije.[112] Slobodni smo reći da je *Divan* Fadil-paše Šerifovića takvo djelo na kome bi se ova vrsta literarnog stvaralaštva, kome su značajan obol dali i bošnjački pjesnici, mogla proučavati kao na najboljem primjeru te poezije.

[112] Više vidjeti na početku knjige u poglavlju o vrstama i oblicima u divanskoj poeziji.

Divan Fadila-paše sadrži munadžate – pjesme zahvale Bogu, natove – hvalospjeve poslaniku Muhamedu, kaside posvećene sultanima i drugim velikodostojnicima, tahmise – pjesme u kojim se nije ogledao baš veliki broj pjesnika, potom tu je i impozantan broj gazela, ustvari najveći dio *Divana* upravo zapremaju gazeli.

Slijede kit'e i rubaije, zatim mufredi i najzad veliki broj tariha – kronograma u stihovima.

Mada je sam Fadil-paša bio vrstan kaligraf, što svjedoče levhe koje je sam i ispisao, ne posjedujemo *Divan* pisan njegovom rukom.

Najstariji prijepis *Divana* je onaj koji je Fadil-paša naručio od istanbulskog kaligrafa Muhameda Hašima b. Davud Arifa, koji je ovaj dovršio 12. šabana 1284 (9. prosinca 1867) godine.[113] Ovaj prekrasni primjerak *Divana* pisan pismom talik, uvakufio je Fadil-paša za mevlevihanu na Galati u Istanbulu u mjesecu ševalu 1296 (18.09. – 17.10.1879), dakle po njegovom posljednjem i definitivnom dolasku u Istanbul. Drugi, ne manje lijep primjerak *Divana*, prepisao je Muhamed Ševki Imamović, sarajevski kaligraf.[114] Dva primjerka rukopisa *Divana* koje je prepisao poznati sarajevski historik i epigramatik Muhamed Enverija Kadić dragocjeni su stoga što sadrže Kadićeve zabilješke na kraju rukopisa, koje nam približavaju autora i njegovo vrijeme. I u svoju *Kroniku Bosne* nazvanu *Tarih-i Enveri*, Kadić je uvrstio veliki broj Fadil-pašinih pjesama, posebno onih historiografskog karaktera popraćajući ih često vlastitim komentarima.[115]

Stihovi Fadil-paše Šerifovića govore izravno o njegovu poimanju umjetnosti, o zadaći koju poezija ima u društvu, o promjeni ukusa u poeziji, o tome da više ona poezija pjevana za derviše nema poklonika kao nekoć:

S vještinom poetskom danas se više ne živi
Više nema nikog ko bi sklon bio dervišu

Zalud su ljudi od pera izmjenili stih
uspjeh je kod onih koji alafranga pišu.[116]

---

[113] U vrijeme dok smo radili doktorsku disertaciju o Šerifoviću nismo imali priliku koristiti se ovim rukopisom koji se sada nalazi u biblioteci Suleymaniyye (odjeljak Halet-ef, N° 703) u Istanbulu.

[114] Ovaj rukopis je izgorio u požaru koji je zahvatio Orijentalni institut 17. maja 1992. godine.

[115] Ova dva rukopisa se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod br. R-92 i R-93.

[116] Svi citati Šerifovićevih stihova korišteni su prema izdanju: Fadil-paša Šerifović, *Divan*, Prijevod: Fehim Nametak, prepjev: Melika Salihbegović, Svjetlost, Sarajevo, 1981. g., a tursku transkripciju istih sti-

U istom stilu je i slijedeća pjesma, s tim što je njena poenta na kritici morala koji, po Šerifoviću, doživljava svoju očitu eroziju:

Srce i duša nisu mi za raspru o umijeću,
Govor mi nemoćan za savršeno izražavanje.
Spas je čovjeku u ovo doba slijep i gluh biti,
Istinu kad govorim, ne nalazim uvažavanje.

Najzad, da bismo upotpunili gornju misao, citiramo još jedan njegov katren koji je isto tako upečatljiv i čini naš komentar izlišnim:

Bitnoj spoznaji i istini vrijednost je pala
Ne vjera, zajednica, već srebro i zlato važe

Vrijednost je opala čak i životinjskoj vrsti
Ne trkaći konj, već mazga i magarac se traže.

Sam Fadil-paša cijeni svoje pjesničko umijeće, govoreći o svojoj originalnosti, o umješnosti korištenja i tehnički savršenih formi kakva je napr. forma musammat, on će izreći slijedeće stihove:

Iz područja svakog pjevat ja sam kadar, ja sam sviko
Mene Fadil oponaša – to ne može reći niko.

Po moru musammat zlatnim perom vukao sam veslo lađe
Isplovio sam i tim putem sam se usudio doći do kraja.

Rekli smo da je svoje gradnje ovjekovječio stihovima. Evo jednog primjera za to:

Obnavljajući Fatihov hram sagradih muvekithanu
koje u ovom gradu ranije ne bješe.

Dok je postavljao tačan sat, Fadil izreče dževher tarih:
lijepa li je nova muvekkithana sarajevska.

(1270/1853-54)

Koliko su tahmisi teška pjesnička vrsta najbolje svjedoči podatak da se na prste jedne ruke mogu nabrojati naši pjesnici koji su se ogledali u ovoj pjesničkoj vrsti. Dodavati vlastite stihove stihovima drugih pjesnika i da se pjesma doima kao suvisla cjelina to ne uspjeva svakome. No i tu je po našoj ocjeni Fadil-paša imao znatnog uspjeha. Citiraćemo tahmis koji je Fadil sročio dodajući

hova vidjeti u: Fehim Nametak, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo, 1980.

stihove stihovima Sabita Užičanina. U naslovu jednog od dva tahmisa Fadil naziva Sabita, jednom Užičavi (Užičanin), a drugi put Bosnevi (Bošnjak).

I

Ah! Za mene je neumjesna sva priča učiteljska
Lažno optuživanje njegovo mi je od suviška
Jecaj naja je za me klokot i čaša vinska
Gutljaj vina za me je sukus zlata alkemijska
I iz čaše svaki mjehur za mene je kruna carska.

II

Kao slavuj zaljubljeni što je spreman zaplakati
Trnje sa ranom u srcu srdačno ću dočekati
Pa ko leptir pomahnitalo srce počne kružiti
Plamna svijeća istinom put pravi osvjetljavati
To meni naj mjesta u mejhani pokazuje bliska.

III

Zanemario sam svoju dragu iskrenu i vjernu
Prijatelje ne hajući odabrao sam tuđinu
Putem ovim krenuvši spoznao se u pravom stanju
Svoj lijek okušao i ne poznajuć bolest stvarnu
Ako meni ima lijeka, to je ruka drugarska.

IV

Kada svijet te ogovara, može li mi srce trpit
Pa zar njih ni nedaće vremena ne mogu ušutit
Mrijuć za te srce mjesta za uzdahe neće tražit.
Pred hladnoćom tvojom ona rastanku će se pokoriti
Kukavnom meni ko dvorac jučer sad je peć hamamska.

V

Fadile, svoje dobro i loše stanje si spoznao
Prijatelja odanog od srca si odabrao
Najprije si ispravnost same tezulje provjerio
Mjerio harabat na svijetu, Sabite, prelijevao
I bolja od svega za tebe je ruka prijateljska.

Očita je mistička nota u ovom tahmisu, što je uostalom tema "zadata" Sabitovim stihovima (dva posljednja u svakoj strofi). No i u Fadil-pašinim originalnim gazelima tema je ista, s tim što je očigledna mevlevijska orijentacija pjesnikova gotovo u svakom gazelu. Gazel koji citiramo to izravno ne potvrđuje, ali se aluzija "ašika koji padaju u kruženju leptirskom", sasvim jasno nameće

kao poređenje mevlevijskom derviškom plesu – semau:

Neće li se vila ta pojaviti na zboru derviškom
Pa izložiti ljepotu i dobrotu pred ašikom.

Kad bi ta koketa digla uvojak sa lica lijepog
Zar ne bi mlađaku ličila pojava njena sa bljeskom.

I ruža uzima miris i boju sa njena lica
Kako da slavuj onda ne bude u plakanju gorkom.

Plamen lica njena čitav svijet je zapalio
Pa i ašici padaju u kruženju leptirskom.

Svi ašici svoju pamet za njom su izgubili
Ne nestaju li poput Kajsa u prostranstvu svjetskom.

Zašto bi, Fadil, u grudima otvarao ranu
Zar nisi utekao presvijetlom, skloništvu carskom.

Fadil-paša je mevlevija, ali on zna da je i Mevlana Dželaludinu Rumiju inspiracija Šems Tebrizi, čovjek koji je izvršio presudan utjecaj na njega. Uostalom, sam Mevlana pjeva:

Blagoslovljen neka je čas kada sjedosmo u palači ti i ja
Dva lika, dva lica, samo jedna duša, ti i ja

Boja žbunja i glasovi ptica besmrtnost oglasiće
U času kad u vrt stupismo, ti i ja

Oslobođeni sebe, ti i ja, bićemo sjedinjeni u zanosu
Radosni i bez suvišnih riječi, ti i ja

Na nebu, pticama će srce pucati od zavisti
Dok ćemo se tamo veselo smijati ti i ja

Velika čar, zgrčeni u istom gnijezdu ti i ja
U tom času jedan u Iraku, drugi u Horasanu, ti i ja.

Stihovi Fadil-pašini svjedoče o ovoj dvojici koji su za njega "moj šah i moj gospodar":

Šemsi i Mevlana na svijetu su jedini sultani
Pokucati na ta vrata na oba je svijeta dar

Za Fadila ne vrijede niti sultan nit siromah
Šems Tebrizi i Mevlana su moj šah i moj gospodar.

Ne bi se moglo govoriti o pjesmama Fadil-paše da se ne citira nekoliko stihova iz domena njegovih tariha u stihu. Tarih, kako kaže Hammer, označava povijest, a istočnjaku je svejedno kako će tu povijest zabilježiti – u prozi ili stihu. Stoga se i kronike i ljetopisi kao i bilježenje datuma u stihu izražava istom riječju – tarih. Odjeljak *Divana* Fadil-paše sa ovom vrstom pjesama je velik i to pokazuje koliko je on polagao značaja na bilježenje događaja. Osim događaja od općeg značaja, on bilježi i porodična zbivanja – rađanja, umiranja, imenovanja. Jednom znatnom broju Bošnjaka koji su u njegovo vrijeme bili na istaknutim položajima, također je posvetio stihove prilikom značajnih datuma u njihovu životu. Tako je prilikom ponovne izgradnje tekijske džamije u Rogatici, koju je podigao Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, jedini šejhulislam porijeklom iz Bosne, Fadil-paša spjevao slijedeće stihove:

Šejhulislam, mevlana Refik, krasnih osobina,
Da dobročinstva obnovi uvijek se trudio.

Od ove bogomolje ni traga nije ostalo.
Imenom tekijska džamija svak ju je pamtio.

U počast prema zavičaju svojih predaka,
Izgradnji džamije pažnju i trud je posvetio.

Bog njemu omogući i olakša dovršenje,
Za njega se tu i plemstvo i narod pomolio.

Ovim krasnim polustihom Fadil izreče tarih:
"Bivši muftija je krasnu džamiju sagradio."

1286 (1869/70)

Književno predstavljanje Fadil-paše ne bi bilo potpuno ako bismo izostavili njegovu prvu datiranu pjesmu – kronogram smrti Mustafe Nurudin-efendije Šerifovića, Fadil-pašinog oca – pjesmu koja pored emocija izraženih za gubitkom oca opisuje cio događaj njegova pogubljenja od strane pobunjenih sarajevskih janjičara:

Tarih očeve smrti

Nekadašnji mula u Sofiji bosanski plemić,
Nekib roda sejjida, na pravom putu ispravni.

Poznat i slavan s visokim imenom Šerifović,
Zapravo Sejjid Mustafa Nuri-efendi, sretni.

Iz onog dalekog grada zvanog Kefa na Krimu,
Potječe mu odavna njegov djed Bulbeka slavni.

Kad Mahmud han htjede ukinut janjičarski odžak,
Svakoga snađe nebeska kazna ko se pobuni.

Jedna grupa nerazumnih otvori vrata smutnje,
Dok je njegov cilj, naprotiv, bio pomirbeni.

Buntovnici se potrudiše da ostane odžak,
Ne shvaćajući ništa ti nitkovi nerazumni.

Savjeti ne ostaviše traga na pobunjene,
Najzad na onome mjestu bi pogubljen voljeni.

Kamenovaše ga i učiniše mučenikom,
Nek se do sudnjeg dana zna mjesto i biljeg grobni.

Bez premca on biješe među nakšibendijama,
Taj veliki pobožnjak i tarikatu odani.

Nek se na tvom grobu stalno spominje taj događaj,
Neka se sa milošću spominje, u molitvi vječni.

Sin Fadil mu napisao kronogram suznih očiju:
"Nek grob Nuri-efendije bude svjetioni."

1241 (1827)

ARIF HIKMET-BEG RIZVANBEGOVIĆ

Kronološki posljednji predstavnik divanske poezije Bošnjaka i ujedno jedan od njenih najznačajnijih stvaralaca je Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević (1839-1903). Rođen je u Mostaru 16. ramazana 1255 (1839) kao sin Zulfikara, a unuk hercegovačkog namjesnika Ali-paše Rizvanbegovića. Zanimljivo je da je njegov prethodnik na polju divanske poezije Bošnjaka, Fadil-paša Šerifović, spjevao pjesmu čestitanja u povodu rođenja sina Zulfikaru, sinu Ali-pašinu. Dakle, Arif Hikmektovo rođenje je i pjesmom zabilježeno i čitav život, usprkos usponima i padovima, teškom probijanju kroz život pratila ga je pjesma bilo njegova originalna, bilo njegovih prijatelja koji su se družili s njim i jedan drugom pjesme posvećivali. Kao jedanaestogodišnjak, stupio je u vojni red i odmah dobio čin miralaja (majora). Po dolasku Omer-paše Latasa u Bosnu, kada

je ovaj Ličanin u krvi skršio pobunu bosanskog plemstva i pokušaj stvaranja autonomije Bosne, i nakon što je ubijen i Ali-paša Rizvanbegović, inače pobornik i pristalica centralne vlasti, i porodica Rizvanbegović se seli iz Hercegovine, najprije u Sarajevo, a 1270 (1853-54) Arif Hikmet-beg sa porodicom doseljava u Istanbul. U Istanbulu nastavlja obrazovanje i 1272 (1855-56) vojnu titulu zamjenjuje titulom hadžegana, što znači da se zaposlio kao službenik Predsjedništva vlade. Na tom poslu ostao je 7-8 godina, a onda ga je ostavio na vlastito traženje. Čini se da nije imao razumijevanja među ljudima kojima je bio okružen, a njegov plemićki – begovski ponos mu nije dopuštao savijanje kičme pred ljudima koje nije smatrao dostojnim njegovih molbi i on zato napušta posao. Iz tog vremena potječe jedna njegova pjesma koja dosta kazuje o Hikmetovom stanju:

Hiljadu sam puta proučavo
Zemne ljude i njihove ćudi
Pa sam našo: da su ljepotice
I jarani bez oslona ljudi.

Za jedan se život poniziti
Pa se molit čovjeku – živini
Ne doliči. Miso na taj način
Životarit – niska mi se čini.

Stvorenjima Božije prirode
Ne imade početka ni kraja.
E bih rekao: sve zgode vremena
Da su jedan lanac događaja.

Šta li pusta zgriješi vrlina?
Da uvijek sretam vrle ljude
Rastresene, jadne potištene –
Gdje po sv'jetu u bijedi blude!

(Preveo: S. Bašagić)

Po napuštanju posla, Arif Hikmet-beg odlazi na kraće vrijeme u Bosnu i Hercegovinu gdje je ostao 5-6 mjeseci. Ne zna se pouzdano čime se bavio neposredno po povratku u Istanbul, ali već 1277 (1860-61) uz suradnju nekoliko prijatelja osniva društvo pjesnika (Encümen-i Şu'ara). Društvo se okupljalo utorkom u kući Arifa Hikmeta. Redoviti članovi te svojevrsne akademije bili su prvi pjesnici i istaknuti intelektualci Osman Šems, Namik Kemal, Zija-paša, Kazim-paša i Lebib-efendi, a izvanredni članovi toga uvaženog društva bili su Nail Džedid, Halet-beg i Redžai-zade Dželal-bej.

Pjesničke i druge književne sastave koje su dobijali od drugih književnika čitao je čuveni Namik Kemal. Godinu dana od osnivanja, neki članovi društva morali su napustiti Carigrad i društvo se razišlo, ali su njegovi članovi ostali i dalje u vezi i surađivali su.

U muharremu 1285 (od. 24. 04. – 23. 05. 1868), na bodrenje Dževdet-pašino, prelazi u Ministarstvo pravde uz plaću od 2000 groša, a u zulkadetu iste godine (13.02. – 14. 03. 1869) dobio je unapređenje uz plaću od 2.500 groša. U redžebu 1288 (16.9. – 15. 10. 1871) prešao je u Upravu suda. U ramazanu 1289 (02.11. – 01.12. 1872) imenovan je u drugostepeni sud. Godine 1297, u rebiul-ahiru (13.03. – 10.04. 1880), degradiran je na službu od 1200 groša pa zato podnosi ostavku. U zilhidžetu 1300. (03.10.11. 1883) dobio je mjesto u Erzurumu uz plaću od 3500 groša. Tri godine kasnije, umire mu mati u Istanbulu i on se vraća kući. Potom dobija posao u Bitolju, pa u Janjiji (Grčka), Kastamoniji, Adani, Alžiru, da bi se 1314 (1896) ponovo vratio u Istanbul gdje, najprije, dobija posao savjetnika suda, a tri godine nakon toga postaje savjetnik vrhovnog suda. Na tom položaju ostaje do smrti, 1. maja 1903. godine.

To što je u mladosti bio prisiljen ostaviti rodnu grudu ostavilo je vidnog traga na njemu, pa bi u društvu pjesnika u Carigradu, kad se govorilo o tome čime se ko ponosi, Arif Hikmet isticao da mu je najveći ponos što je Bošnjak, Hercegovac. Polemizirao je s turskim pjesnicima i o izražajnim mogućnostima svoga jezika koji je nazivao, kao i svi njegovi prethodnici počevši od Hevaije, bosanskim, pa je tvrdio da se na njegovu jeziku može ispjevati strofa od četiri stiha koja se rimuju na četiri po glasovima jednake, a po značenju različite riječi, što u turskom nije moguće zbog akcentskog sustava i dužine slogova. Za ovo je naveo i konkretan primjer sa riječima: göre, góre, gore, gôre:

Vidio sam curu na zeleni u gori
Njeno lice kao sunce odsijeva i gori.
Mili Bože, ja miline! tu na zemlji i gori
Na nebesim rekao bih, od nje mjesec je gori.

Međutim, i pored davanja prednosti bosanskom jeziku, Arif Hikmet piše svoja djela na turskom jer je jedino tako mogao naći sebi čitalačku publiku u Istanbulu gdje je i živio.

Arif Hikmet je i Galiba Leskovčanina smatrao jednim od svojih uzora, pa je pjevao neke pjesme po uzoru na ovoga svoga učitelja, s kojim je zajedno pripadao neoklasicističkom pokretu u divanskoj književnosti. Naime, u isto vrijeme kad su u tursku literaturu počeli intenzivnije prodirati utjecaji zapadnoevropskih književnosti, u Turskoj se javio jedan broj književnika koji su nove ideje uvijali u staro ruho i pjevali, barem formom, na način prethodnika. Među-

tim, smatra se da Arif Hikmet, kao izuzetan talenat, nije običan epigon jer je vidljivo da je njegova poezija nadahnuta bogatim neposrednim životnim iskustvom koje se iskazalo u najvećem broju njegovih i poetskih i proznih djela. Uz to, kako kaže Bašagić, u Hikmetovim pjesmama ima nešto što podsjeća na divlju hercegovačku prirodu.[117]

Valja istaći da su Hikmetove pjesme nadahnute tesavufom, što se osjeća, kako u misaonoj komponenti, tako i u vokabularu njegove poezije. Jezik mu je ipak bliži suvremenom govornom jeziku nego kod njegova učitelja Galiba Leskovčanina. Kao ilustracija Hikmetove lirike, neka posluži njegov gazel iz objavljenog *Divana* (str. 138):

Noćas je, uz bljesak Tvoje ljepote, rana u mojim grudima
svjetlost.
Noćas se rod plama duševnog u tegobu zatvori.
Svaka rana što ju je u tijelu otvorila sablja koketnosti
Tvoje
Noćas je otvorila po jedan pendžer da bi gledala ružičnjak
ljepote svoga dragana.
Od blještave vatre uzdaha i čežnje za Tvojim licem
Svjetlost što resi vasionsku skupinu, noćas je zbunjenja.
Šta ako u srcu prokljuca mjesečeva svjetlost – želja
Noćas se svjetlost Tvoga obraza ukazala u ružičnjaku.
Hikmete, ja sam zbog rastanka i brige toliko nemiran
Da mi radosna pjesma mlade djevojke izgleda kao
tužbalica.

(Prevela: Amina Šiljak Jesenković)

Glavno pjesničko djelo Arifa Hikmeta je *Divan* koji sadrži dva kratka munadžata, jedan tehlil, jedan tezarru, duži tevhid, jedan na't, opis Poslanikova rođenja, pjesma posvećena halifi Aliji, pjesma Husejinu, Alijinu sinu, pjesma o pjesnikovom pristupu u derviški red kadirija, pjesma u slavu Ibn Arebija, pjesma spjevana u Hasib-babinoj tekiji, pjesma spjevana u Bedevijevoj tekiji u Uskudaru, pjesma o *Mesneviji* Mevlana Dželaludina Rumija, pjesma posvećena Mevlana Dželaludinu Rumiju, dva hasibihala, dvije manzume, dva museddesa, pjesma Jusuf Kamil-paši, jedna kasida i jedna pjesma Mahmud-paši.

U poglavlju Gazelijjat, *Divan* sadrži: 158 završenih i 37 nedovršenih gazela. Poslije toga slijede: Nazira (paralela) Naci-efendijinoj (Nadži-efendi) pjesmi, paralela Galibovoj pjesmi (Galiba Leskovčanina). Ovdje su uvrštene i dvije pjesme u čijem su stvaranju učestvovali, pored Hikmeta, Namik Kemal, Halet-bey i Kazim-paša,

[117] Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 162.

na taj način da su pjevali naizmjenično stihove ovih pjesama. *Divan* se završava sa 24 kit'e, 63 matla'a (početni bejt gazela) i 79 mufreda (samostalnih distiha). Kako je malo u naših pjesnika ovako kompletnih divana, i to publiciranih, dakle sasvim sređenih, malo je naših pjesnika u svojim divanima imalo baš sve ove vrste pjesama. Jedan od zaista rijetkih koji je imao u svom *Divanu* i tehlil i tevhid i tezarru je Arif Hikmekt. Zato ćemo citirati njegov tehlil kako bi se na samom autentičnom primjeru moglo vidjeti o kakvoj se pjesmi radi. Ovaj Hikmetov tehlil je u formi četverostiha, dakle rubaije:

Ferr virub cism u can-i kalbimde
Eser "La ilahe illa Allah".
Şebçerag-i mezarim ola benim
Guher "La ilahe illa Allah".

Sjaj dade u srcu moga tijela i duše
Trag "La ilahe illa Allah".
Neka šebčerag moga groba bude
Dragulj "La ilahe illa Allah!"

(Preveo: Fehim Nametak)

Jedan gazel iz *Divana* Arifa Hikmeta, koji donosimo kao ilustraciju njegova stvaralaštva svakako je iz poznijeg vremena njegova, kad pjesnik pun životnog iskustva savjetuje: "Tvoj mir će nestati, a doći će nesreća i brige – ako tražiš pomoć prizemne sreće":

Ne budi gord na znanje svoje ako imaš pameti,
Znaš li tajnu ljepote ljubavi ako imaš pameti?

Razmisli o dobru i zlu duše svoje,
Ako znaš tajnu dženneta i džehennema.

Svakog časa smiješi se i vesela lica budi,
Plemenit ako si turobno lice ne pokazuj.

Smisao postojanja mjeri se s nepostojanjem,
Pokušaj pojmiti svoj bitak ako si razuman.

Tvoj mir će nestati, a doći će nesreća i brige,
Posežeš li za prizemnom srećom.

Srce ti se mudro oslobađa bola beznađa,
Ako se nadaš i plašiš veza sa daljinom.

(Preveo: Fehim Nametak)

U ovom gazelu nema ni traga od one višesmislenosti i višestruke poruke koja se čita iz jednog, sigurno ranije pisanog gazela:

Tvojoj se koketnosti cijela zemlja potčinila
Božanska ti blagodat je poseban dar darovala.

Šta i da je melek Džibril ogledalo tvoga lika
Kiša dragulja svjetlosti ljepota je tvoja nemjerljiva.

Ti si jedna čedna ruža edenskoga ružičnjaka
Da Bog da ti takva boja sve do Smaka potrajala.

Sa obiljem svjetla svoga cio svijet si ispunila
Na ljepoti zavidi ti sunce što svijet obasjava

Čak ako je vapaj Hikmetov cio svijet uzburkao
Ti si tako surova, na te još nije djelovala.

(Prevela: Amina Šiljak Jesenković)

Pored *Divana*, objavljenog u Istanbulu 1915. godine, uz opširan predgovor Ibnulemina Mahmuda Kemala, inače njegova bliskog prijatelja koji ga je veoma dobro poznavao, Hikmet je napisao raspravu *Slike mudrosti*, djelo mističko-filozofskog karaktera, zatim *Aforizme objašnjenja*, također djelo iz islamske filozofije, a iz istog domena je i djelo *Svjetionik tumačenja*. Ova su djela bila na udaru kritike apsolutističke vladavine sultana Abdulhamida II i s teškom su mukom sačuvana. Nisu pronađena njegova djela: *Mozaici islama* i *Turska zla*, upravo stoga što su uništena neposredno po izlasku iz tiska. Prvo djelo je mističko-filozofskog karaktera, a drugo je polemika sa djelom *Refleksije o ustanicima*. U njemu Arif Hikmet oštro napada *Refleksije* u kojima se slave nedjela Omer-paše Latasa u Bosni, a osuđuje se otpor Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Vratimo se, ipak, još jednom Arif Hikmetovim gazelima na taj način što ćemo citirati vrlo uspješan Bašagićev prepjev jednog njegova gazela, koga je ovaj naš vrli učenjak i pjesnik odabrao i preveo neposredno po pjesnikovoj smrti i objavio ga u *Kalendaru Gajret* za 1906. godinu.[118] Evo kako taj gazel glasi u Bašagićevu prepjevu:

Kao sunce svjetlo lica tvoga
Nek obasja ovaj niski svijet –
I po višem ljubavnom Carstvu
Pustu snijet pretvori u cvijet.

Pokaži se! neka ispod vela
Tvoga solufa lice, puno žara
I milina, u zanosu sine,

[118] S. Bašagić, "Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević", *Kalendar Gajret* za godinu 1906/07, sv. I, Sarajevo, 1906, str. 96-104

da i samog Kelima opčara.

Prospi plamen djevičanskog stida!
Neka rumen po licu ti plane,
Da mag, mjesto prema Mitra – svjetlu,
Pram tvom đulu moliti se stane.

Moć pokaži vasionom svjetu
Tvoga oka što no čuda pravi,
Džebraila na zemlju domami,
Pa s Harutom u špilju ga stavi.

O Hikmete, kad uzdaješ dušu,
Ti je podaj jednom Huma-biću.
Tvoje kosti nek toj svetoj ptici
Budu hrana u oskudnom žiću!

(Prepjev: Safvet-beg Bašagić)

"Pred tijem gazelom – piše Bašagić – koji tu donosimo u mršavom prijevodu, ko poznaje čare istočne poezije, mora ostati zapanjen kao pred kakvim velebnim spomenikom islamske kulture u Arabiji, Španiji ili Indiji. tu blješte oči pred basnoslovnom ljepotom kao pred palačom El-Hamra, ili pred dvorcem Omrinim ili pred mauzolejem Nuri Džihan Begume. Tu nam i nehote padaju riječi Muallim Nadžije u gore spomenutom pismu, gdje veli: Upravo djela, koja tvore čudesa (asari idžaz-numa) ničU i rastu pod blagotvornim suncem vaše naravi: Kad vi pjevate, ako ja zapjevam neki tajni glas šapne: ti ne umiješ, šuti – neka majstor (ustad) pjeva."

Uistinu, krasna ocjena od kompetentnog znalca cjelokupne islamske, a napose osmanske turske književnosti, poznatog turskog enciklopediste Muallima Nadžija. On nije rekao ono što bismo još trebali dodati, a to je da ova simbolika fascinira znalca divanske poezije, ali da simbole poput Kelima, Mitra, Džebraila, Haruta, ptice Huma može recipirati samo znalac islamskih tradicija, islamske kulture i napose islamskih književnosti, a posebno mističke divanske književnosti.

Od Hikmetovih proznih djela na naš jezik je preveden esej *Civilizacija* i to neposredno poslije autorove smrti.[119] Citat koji ovdje donosimo poslužiće nam da upotpunimo sliku o ovom našem značajnom pjesniku i piscu:

"Ako malo dublje zavirimo u uzroke i posljedice svih prilika pod kojima se razvijalo ljudsko društvo, opazićemo, da je njegovo stanje

[119] "Civilizacija /Medenijet/". Napisao Arifi Hikmet beg Rizvanbegović Stočević, Preveo: Muhamed Emin. *Kal. Gajret*, sv. I, Sarajevo, 1906, str. 120-125.

u raznim prilikama bilo različito. Svrha je civilizacije blagostanje, red i poredak u društvu. To se ne može postići na jedanput, nego sve malo po malo, kako se razvija znanost i rad tako se i zadruga usavršava. Po tom bi mogli reći, da čovjek u početku svoga razvoja – u primitivnom stanju – nije trebao velike vještine i rada, a još manje umne snage, da nabavi najnužnije potrebe kao hranu, odijelo i stan. Isto tako je bio udešen njegov način života i izražaj riječi prema životinjskoj naravi bez ikakva obrazloženja, opravdanja. To nam najbolje dokazuje stanje američkih i afričkih divljaka; za to možemo reći da je prvobitno stanje ili divljaštvo ili donekle slično divljaštvu."

HABIBA RIZVANBEGOVIĆ STOČEVIĆ

Jedina pjesnikinja divanske poezije iz Bosne i Hecegovine je Habiba Rizvanbegović-Stočević. Još je Mehmed Tahir[120] u svome djelu dao kratku bilješku o njoj, a uvrstili su je u svoju knjigu Zeyneb Fevaz[121] i Mehmed Zihni.[122] Na osnovu podataka iz ovih djela unijeli su je u svoje knjige Bašagić i Handžić.[123] Kod Šabanovića ova pjesnikinja nije obrađena.

Habiba Rizvanbegović je kći hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića. Rođena je 1845. godine u Mostaru. Poslije pogibije oca koga je likvidirao Omer-paša Latas, odselila se sa cijelom porodicom najprije u Sarajevo, a potom u Istanbul. Tu se obrazovala i počela pisati na turskom jeziku. Službovala je i u Konji, gdje je stupila u derviški red mevlevija. Dva puta se udavala, ali nemamo podataka je li imala potomaka. Iako nije doživjela starost, umrla je 1890, sastavila je, kako suvremenici spominju, kompletan *Divan*. Nismo imali priliku da vidimo njen *Divan*; jedini uvid u njeno stvaralaštvo je gazel iz njena *Divana*, koga su i Bašagić i Handžić preuzeli iz spomenute knjige Mehmeda Zihnija.

Da se zaista radi o talentiranoj pjesnikinji pokazuje ovaj gazel u prepjevu S. Bašagića. Međutim to je pjesma koja ne odaje mevlevijsku orijentaciju pjesnikinje o kojoj govore književni historičari:

Kad od tvoga oštroga pogleda
Ima rana na sred džigerica,
Ne strijeljaj! već je dosta, dragi,

---

120 Mehmed Tahir, *Osmanli Müellifleri*, cilt II, II izdanje, Istanbul, 1972, str. 157.

121 Z. Fevaz, *Ad-daru al-manturu fi taragimi rabbati 'l-hudur*, Istanbul, s.a.

122 Mehmed Zihni, *Meşahir an-nisa*, Istanbul, s.a.

123 Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 158-159; Handžić, *Al-guwhar al-asna*, str. 49.

I treptanja gustih trepavica.

Moj dragane, sad ti pogled pjani
Oko drugih djevojaka bludi;
Ko sablja je tvoj otkaz ljubavi
Na novo mi obranio grudi.

Nerazumnoj, neznanoj, nesvjesnoj
Protivnici ti si drug postao,
A meni si otkazao ljubav;
Gdje je riječ, što si je zadao?

Nevjerniče, zalud je od tebe
Očekivat djela milostiva;
Od iskona ne imadeš vjere,
Nevjernikom svijet te naziva.

O Habiba, spasiti se teško
Od ljubavnih – neprebolnih jada;
Kao i ti mnoga nesretnica
Pustoj sreći nikad se ne nada![124]

[124] Bašagić, *Bošnjaci...*, str. 159. Treba napomenuti da Bašagić obično u prepjevu jedan bejt na turskom jeziku prepjevava katrenom.

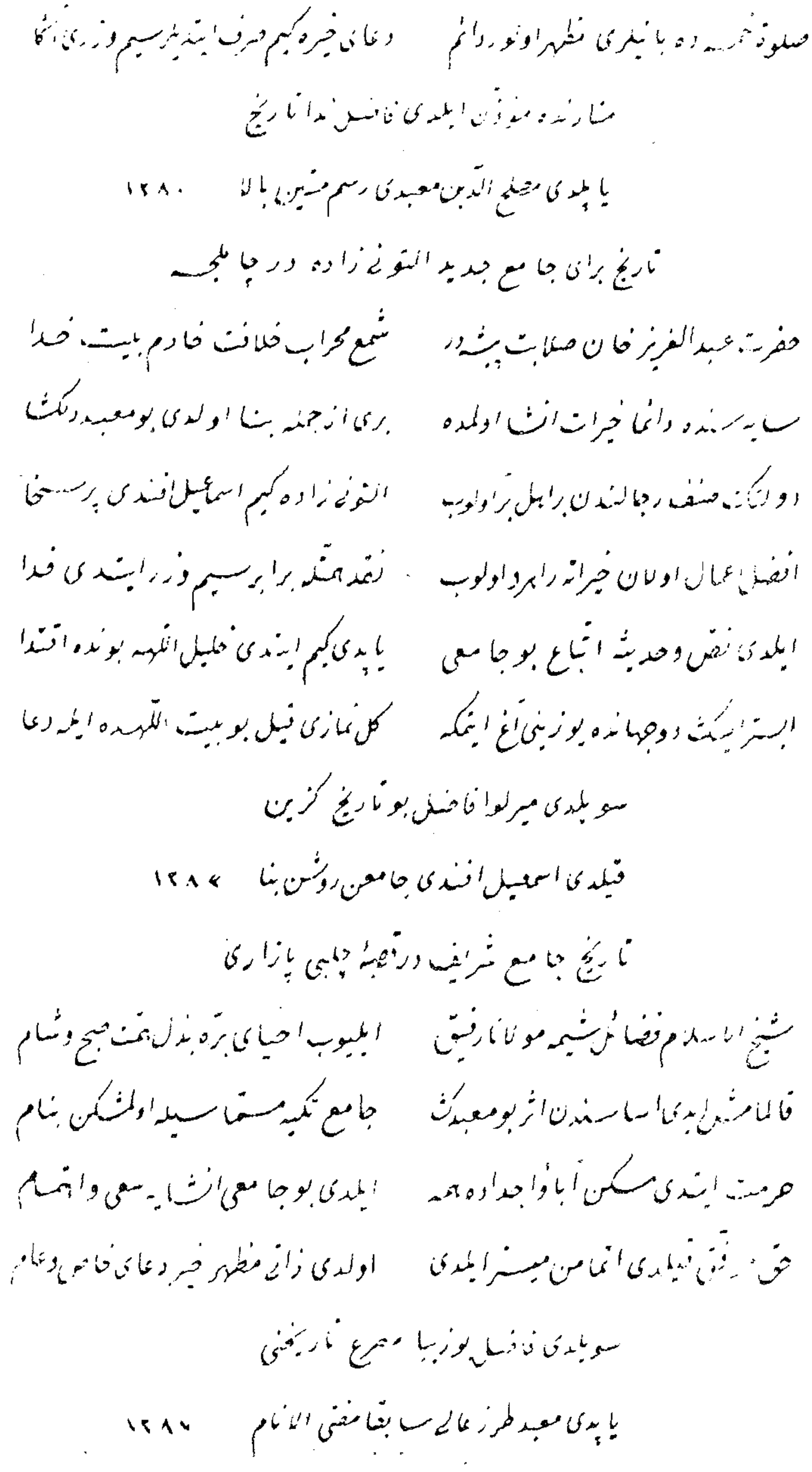
صلوة خمسه ده بانيلری مظهر اولور دائم   دعای خيره كيم صرف ايتدی سيم و زری انكا
منارنده مؤذن ايلدی فاضل ندا تاريخ
یاپلدی مصلح الدين معبدی رسم متين بالا   ١٢٨٠
تاريخ برای جامع جديد آلتونی زاده در چاملجه
حضرت عبد العزيز خان صلابت پيشه در   شمع محراب خلافت خادم بيت خدا
سايه سنده دائما خيرات انشا اولمده   بری از جمله بنا اولدی بو معبد دلكشا
دولتك صنف رجالندن رابطلی برادوب   آلتونی زاده كيم اسماعيل افندی پر سخا
افضل اعمال اولان خيراته راهبر اولوب   نقد همتله برابر سيم و زر ايتدی فدا
ايلدی نص وحديثه اتباع بو جامعی   یاپدی كيم ايندی خليل اللهه بونده اقتدا
ايستر ايسك دو جهانده يوزينی آغ ايتمكه   كل نمازی قيل بو بيت اللهده ايله دعا
سويلدی ميرلوا فاضل بو تاريخ گزين
قيلدی اسماعيل افندی جامعن روشن بنا   ١٢٨٧
تاريخ جامع شريف در قصبهٔ چلبی بازاری
شيخ الاسلام فضائل شيمه مولانا رفيق   ايليوب احيای برّه بذل همت صبح وشام
قالمش ايدی اساسندن اثر بو معبدك   جامع تكيه مسما سيله اولمشكن بنام
حرمت ايتدی مسكن آبا و اجداده همه   ايلدی بو جامعی انشايه سعی واهتمام
حق توفيق ايلدی انما من ميسر ايلدی   اولدی ذاتی مظهر خير دعای خاص وعام
سويلدی فاضل بو زيبا مصرع تاريخنی
یاپدی معبد طرز عالی سابقا مفتی الانام   ١٢٨٠

Fadil-paša Šerifović, *Divan*, OIS, br. 4520

ایلیوب کوندنکونه اقبالنی افزونتر   عمرینی مزداد ایتسون حضرت حق خدا

یازدی تاریخ مجوهر فاضل سحرآفرین

زینت اعمار قشلا اولدی قصر دلکشا   ١٢٧٧

تاریخ دیکر برای قصر فرحزای مزبور در سرای بوسنه

سرای بوسنه‌یه معمور و آباد ایتدی بو قشلا   شه عبدالمجیدک شانینی کوردک باق بونو جایه

تعالی الله زهی زیبنده بو بنیان بالایه   ایدوب انشایه همت آفرین توفیق پاشایه

جهانده ایتمدی بو رسم و طرحی سنمار ایجاد   موفق اولدی بر بویله قصر دلکش انشایه

بری نام العدوله دیکری آویزه کوش بر   کتوردی فاضل اعنابیت تاریخی بو املایه

یاپلدی نو نشیمنگاه دلجو دار قشلاده   ١٢٧٧

یاپلدی شهنشین زیب و زیبن نو باب قشلایه   ١٢٧٧

تاریخ برای بنای قشلای همایون در سینیچه

امیرالمؤمنین عبدالعزیز خان کرم کستر   جلوس سندنبرو اعمار ملکه اولدی اسس آسا

ازان جمله بری بو موقع نازکده مثلی یوق   جنود نصرت ممدود ایچون قشلا ایدوب انشا

بو مرکز اولدی ملهم ذاتنه معمار قدسیدن   سینیچه حصنی بو جا بیله چون ایلدی احیا

مشیر روم ایلی سردار اکرم ذات ذیشانک   کمال همتی یاپدردی بو قشلای بیهمتا

حذر ایلر عبوره بیشکاهندن دشمانی   دکل قشلا صانور شکلن کورنجه بیت اژدرها

درونده جنود منتظم ذوق و صفا ایتسون   جهانلر در دلچه بانیسی اولسون هشته دنیا

برادنی بنده سی میرلوا فاضل دیدی تاریخ

شه عبدالعزیز قیلدی جنود ایچون بنا قشلا   ١٢٧٩

Fadil-paša Šerifović, *Divan*, OIS, br. 4520

Teme, motivi i simboli u pjesmama divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine

Već smo spomenuli da je divanska književnost plod arapsko-islamske i iransko-islamske kulture, prenesen posredstvom osmanskih Turaka i na Balkan. Islamska kultura je, bez obzira na motiviku pjesnika, bila uvijek prisutna i uočljiva. Vrlo često je ortodoksni pristup islamu i njegovo poimanje na jedan profan način ustupalo mjesto mističkom pogledu na svijet, mističkom pristupu Bogu i čovjeku. Za ovakav način gledanja na svijet i njegovog transponiranja u umjetničkoj poeziji, koja na prvi pogled za neupućenog čitaoca djeluje kao profana književnost, čak sa hedonističkim motivima, divanski pjesnici su se služili i posebnom terminologijom u kojoj je gotovo svaka riječ, kao mistički simbol, kao termin divanske poezije, imala drugačije značenje od onog svoga osnovnog značenja. Međutim, postojao je jedan općeprihvaćen kôd koji je poštovan od svih divanskih pjesnika, a to je kod terminologije koja se konzervirala i uz vrlo male izmjene sačuvala do posljednjih divanskih pjesnika XIX stoljeća. Motive i teme pjesama divanskih pjesnika nije moguće shvatiti suvremenom čitaocu koji ne poznaje izvore islama, tradicije i mitologiju istočnih zemalja.

Među brojnim temama korištenim u stihovima naših divanskih pjesnika je Kur'an i hadis. Kur'an i hadis su ne samo korišteni kao inspiracija, nego su vrlo često i citirani. Pjesnici divanske poezije su često u svojim stihovima izravno citirali Kur'an ili hadis, ili su poruke kur'anskih ajeta ili hadisa donosili po smislu. U nekim slučajevima se koristi samo riječ ili dvije iz određenog ajeta ili hadisa, a ponekad se čak donosi i cjelovit ajet. Katkada se zbog toga narušava i metar stiha. Ovo citiranje Kur'ana i hadisa, kao i drugih klasičnih djela, nema za cilj samo pokazivanje vlastitog obrazovanja, nego ima i svoju didaktičku funkciju. Didaktika je, inače, sasvim malo prisutna u poeziji ovih pjesnika. Nekada je citiranje navedenih djela samo dobar izbor za poređenje nečega već poznatog i dragog, i onda ono ima svoje puno umjetničko opravdanje. Taj primjer ćemo naći u jednom Sabitovom gazelu:

Mey-i kevserle pür bir kâse-i yakuttur la'lin
Hitam-i misk ile mahmurlar memhur bulmuşlar.

Složenica hitam-i misk, (ar. hitamuhu misk i miskiyyul-hitam) upotrebljava se u smislu hüsn-i hitam (lijep završetak), a preuzeta je iz slijedećeg kuranskog ajeta iz sure "Mutaffifun":

يسقون من رحيق مختوم ختامه مسك...

a značenje mu je:

Kvasi usta obilježenim pićem. A kraj mu je sa miskom (mošusom)...

I kod Ahmeda Vahdetije u stihu jedne kaside pune mističke simbolike citira se Kur'an upravo u cilju objašnjavanja simbola:

Crte tvog lica su to svjetlo pravječnosti kojima se Bog prikazao
Kaba je ta tvoje lice "u kojem je objavljen Kur'an".

Ovdje su riječi pod navodnim znakovima donesene u arapskom originalu.[1]

Za razliku od pristalica tesavufa koji su kroz filozofiju vahdet-i vudžuda (Jedinstvenog Bitka) propovijedali i u poeziji razrađivali ideju o Jednosti, tj. o tome da su Bog i priroda jedno, da je priroda pa i čovjek u njoj odraz Boga, i da je osnovni cilj pjesnika da pokaže kako se treba osloboditi svoga ega i stopiti se u Bogu, pristalice sunijskog vjerovanja, sunijskog pogleda na svijet, tj. ortodoksni vjernici islama su zastupali ideju da je sve što je Bog stvorio odvojeno od njega i da ništa osim Njega nije On. Razumije se da su oni svoja gledanja nastojali i književno oblikovati, i da su neki od njih u tome, gledajući i sa estetskog aspekta, dosta uspjeli. Oni su pjevali o tome da je Bog jedan, da je sve stvorio iz ničega, da Mu ništa nije slično a pogotovo ne ravno. Odbir Božijih osobina opisanih u 99 Božijih imena vršen je u skladu sa željom za isticanjem onih njegovih svojstava koja ukazuju na njegovo postojanje (qadīm, dâim), na njegovo znanje i moć ('ālîm, Kâdir, Semî', Basîr), vječnost (evvel, âhir, zâhir, bâtin) i sl.

Na ovo se nadovezuju i teme iz islamske kozmogonije: nastanak svijeta, stvaranje Adema, poslanstvo Muhameda i dr. Ova tema je obrađivana u svim vrstama pjesama, ali je najučestaliji medij njena pojavljivanja vrsta pjesama tevhid i munadžat. Tu se nerijetko susrećemo odlomci iz Kur'ana ili pojedine sintagme pretočene u

[1] Slobodan Ilić, "Kaside Ahmeda Vahdetija iz njegovog sarajevskog divana", *Anali GHB*, XV-XVI, Sarajevo, 1990, str. 223-235.

stihove, ili se tumače formule "Eūḏubillah" ili "Bismillah" kao što je to slučaj u stihovima Fadil-paše Šerifovića:

Edelim her dem ü ān isti'âze mekr-i şeytandan
Giyelim cüşen-i sûn hudâ-yi bâb-i rahmandan
Her emr-i ḫayra bidâyet oldu bismillāh
Kilit-i mahzen bed'-i kirâet oldu bismillah
Bütün maḫluka rahmaniyyetile muttasif hakk
Bu vech üzre'i ibadu-llaha hüccet oldu bismillah
Rahmaniyyet ile tebşir kıldı ehl-i imanı
Buna alamde burhan-i hidayet oldu bismillah
...
Be-hakk-i bismille yâ rabb bu 'âciz kulunu 'afv et
Cemi'i cürm ü 'isyanim yem-i gufran ile mahv et.

Prijevod:

Utječimo se svakog časa i trenutka od lukavstva sotoninog
Obucimo božanski zaštitni oklop od vrata Milostivog!
Svakom dobrom poslu ključ početka je Bismillah
Katanac riznice je početak učenja Bismillah.
Za sve stvoreno Bog je definiran svojim milosrđem
Na taj način Božijim robovima dokaz je Bismillah
...
U ime Bismille, Gospodaru, oprosti ovom svom nemoćnom robu
Sve moje grijehe i neposluhe morem oprosta speri!

Jasno je da će se naći u zbirkama gotovo svih naših divanskih pjesnika ovakvih stihova, pogotovo na samim počecima njihovih divana, o čemu smo govorili na početku studije, jer svaki sređen divan (mürettep divan) obično je otpočinjao munadžatom, tehlilom ili tevhidom, a to je mjesto za očitovanje vjerskih dogmi.

Veoma često za motive svojih pjesama pjesnik će uzeti pojedine odlomke ili bar samu ideju iz neke od kur'anskih priča. Poznato je da Kur'an sadrži poučne priče o vjerovjesnicima koji su kao posebne teme često obrađivane u književnim djelima klasičnih arapskih, perzijskih i turskih pisaca i pjesnika. Tu spadaju priče o Ademovom (Adam) izgonu iz raja, o Idrisovom uspeću na nebo gdje mu je Bog povjerio podučavanje meleka, o Nuhu (Noju) koji je od općeg potopa koji je poslan kao kazna njegovu nepokornom narodu spasio mali broj odanih vjernika, o poslaniku Salihu čiji je nepokorni i idolopokloničkі narod kažnjen zemljotresom.

Posebno se često u osmanskoj poeziji spominje Ibrahim (Abraham) koji ima atribut i Halil ili Halilullah (Božji prijatelj). Među ostalim pripovijedanjima o njemu jedna je priča posebno inspirativno djelovala na osmanske divanske pjesnike, među kojima i na

naše. Kad je već bio u godinama, Ibrahim je molio Allaha da mu podari sina izjavljujući da će, ako ga dobije, žrtvovati ga za ljubav Božiju. Bog mu je podario sina Ismaila. Kad je sin odrastao, Ibrahim je zaboravio na svoj zavjet pa je upozoren na njega u snu. On tada donosi odluku da žrtvuje sina, ali mu Bog šalje žrtvenog ovna da s njim zamijeni sina i ispuni zavjet. Ovim motivom koristili su se mnogi pjesnici divanske poezije. Sabit to izražava slijedećim stihom:

Geçeydi hayyiz-i hüsn-i kabûle kurbanı
Feda idi yoluna kebş-i cân-i Ismail.

Ismail je želio da mu žrtva bude prihvaćena
Ali je umjesto njega ovan postao kurban.

Isto tako, čest motiv pjesama divanskih pjesnika, pa i Sabita Užičanina, je Ejubovo (Job) strpljenje. Po vjerovanju monoteističkih religija (islama i kršćanstva), Ejubu je Bog dao mnogo imetka i stoke, a Ejub je na svim ovim Božijim blagodatima uzvraćao zahvalnošću. Satana (Iblis) je nagovarao Boga da iskuša Ejubovu zahvalnost u slučaju da mu uskrati dobročinstva, jer bi i drugi ljudi bili zahvalni kad bi imali ono što ima Ejub. Bog je dao priliku Iblisu da uništi Ejubov imetak, na šta je Ejub ostao strpljiv. Zatim mu je uništio sinove i kćeri, što je on također otrpio. Slijedećem iskušenju Ejub je izložen dok je bio na molitvi. Iblis mu je tada razbuktavao strasti, ali se i tada sa povećanim iskušenjima povećavala i strpljivost Ejubova. Najzad, Iblis je pokušao da Ejubovu ženu odvrati od muža, ali se i tu Ejub strpio. Na kraju su došla tri čovjeka koji su vjerovali u njegovo poslanstvo, ali su mu rekli da se Bog prošao njega. To je za Ejuba bio najteži udarac na koji je odgovorio skrušenom molitvom Bogu. Bog mu je dao uputu da nogom udari u zemlju, što je ovaj učinio. Tada je iz zemlje potekla voda kojom se Ejub okupao i oslobodio se svih nesreća. Odatle je njegova strpljivost postala poslovična.

Među brojnim divanskim pjesnicima, koji su tu poslovičnu Ejubovu strpljivost upotrijebili kao sliku (figuru), u svojim stihovima su i pjesnici Nef'i, Taşlıcalı Yahya, Şeyh Galib, Nazim, ali i naš Sabit Užičanin:

Gam-i zülal-i lebi kurd olup derununda
Mahabbet eyledi Eyyubu bimecal-ü alîl.

Od svih vjerovjesnika, naravno, divanski pjesniči su najviše i najčešće pjevali o Muhamedu. Njegov život je svestrano obrađen u književnosti. Od djela koja se bave opisom njegova lika, životopisa, čuda vezanih za njegov život, do onih koja su posvećena rođenju,

selidbi iz Meke u Medinu; sve su te teme privlačile pažnju pisaca i pjesnika.

Poseban tematski blok pjesama posvećenih Muhamedu su mevludi – pjesme o Poslanikovom rođenju. Najpoznatiji spjev o ovoj temi je Mevlud Bursalı Süleyman Çelebija, koji je prepjevan i na bosanski od nekolicine naših pjesnika. Naravno, jedna od najinteresantnijih tema vezanih za Muhamedov život je odlazak na nebo i susret sa Bogom. Ovaj događaj koji opisuju i dvije sure u Kur'anu ("Isra" i "Nedžm") i o kome također ima dosta vijesti u hadisima (tradiciji o Poslaniku) dogodio se, po većini islamskih teologa, Muhamedu u kontemplaciji – on je Boga vidio "srcem", ali pjesnici taj susret opisuju kao fizički susret Poslanika sa Bogom. Treba reći da je tema miradža prisutna u divanskoj književnosti koliko i u samostalnim mesnevi-poemama, u literaturi ašika i tekijskoj literaturi. Motivi iz miradža kao Refref, Burak, Sidra i drugi susreću se koliko u religioznoj toliko i u laičkoj literaturi. Poseban pristup ovom problemu ogleda se iz tesavufske optike, gdje svaki simbol miradža ima naročitu tesavufsku semantiku.

Miradž je imao odraza i u drugim umjetnostima, kao u slikarstvu i muzici, ali posebno treba naglasiti njegovu ulogu u društvenom životu. Naime, u islamskom svijetu se dan događanja miradža, nakon neobaveznog, ali preporučenog posta, slavi na poseban način. Priređuju se gozbe na kojima se recitiraju spjevovi o miradžu. Tradicija proslave miradža imala je snažnog odjeka u društvenom životu i kod nas, a vezana za skupove po privatnim kućama i tekijama, zadržala se do danas. Na jednom od takvih skupova koji su se održavali u porodici Merhemića u Sarajevu recitirala se "Miradžija" Sabita Užičanina.

Sabit je, naime, čitavu svoju dugu poemu "Miradžiju", kojom najčešće i počinje njegov *Divan* (takav je slučaj i sa prekrasnim prijepisom Sabitova *Divana* koji je stradao u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 3697) posvetio Muhamedovom uspeću na nebo, a ona je upravo kao njegovo remek-djelo od strane prepisivača *Divana* stavljana na prvo mjesto. Sabit nije prvi naš pjesnik koji je temu miradža umjetnički transponirao. Prije njega su to sa više ili manje uspjeha činili i drugi naši pjesnici. Kronološki najstarija "Miradžija" nekog našeg pjesnika je ona od Edaije Sinana Čelebije iz Sarajeva (kraj XVI i početka XVII stoljeća), a u Sabitovo vrijeme još će dvojica pjesnika, Asim Jusuf Čelebija Bošnjak i Mehmed Rešid, oba iz Sarajeva, obraditi ovu temu i time potvrditi interes za nju u sredini u kojoj su djelovali. Iako je "Miradžija" Mehmeda Rešida i nešto duža od Sabitove, vidljiv je snažan utjecaj poznatijeg pjesnika Sabita, dok je Asim Jusuf Čelebija Bošnjak ipak nešto originalniji.

I šire u Osmanskom carstvu, među poznatim i nepoznatim osmanskim pjesnicima, ova je tema bila popularna. Ono što pjesnici divanske poezije žele istaći je to da su se već od Muhamedovog rođenja počela javljati neka čuda koja su tako najavljivala njegovu izuzetnu ličnost. Tako se za vrijeme Poslanikovog rođenja srušilo svetilište u Iraku koje je podigao čuveni sasanidski vladar Nuširevan (Enuširvan) u mjestu Medayinu, ugasila se vatra vatropoklonika, povukle se vode jezera Sâve, a dolinu Semave pritisle su vode. O tome govore i slijedeći Sabitovi stihovi:

Söyündürdü ocağın dude-i ateşperestanın
Olup kül öksüzü düştü revak-i garka-i Kisra

Safa-yi meşrebin gördükte ol serçeşme-i nurun
Hicabın dan zemine geçti oldu Sâve nâpeyda.

Semaye âb-i rû-yi sevkine âzad olup çıktı
Ki bin yıl çekti hâbs-i teknâ-yi sine-i gabrâ.

Sabitova duga poema "Miradžija" sva je u "funkciji" dokazivanja nadnaravnih, neobičnih događaja vezanih za Muhamedovo uspeće na nebo. Navešćemo nekoliko stihova u prijevodu na naš jezik koji će, nadamo se, potkrijepiti ovaj naš zaključak:

Nabrojat je nemoguće sve mudžize poslanika
Ma koliko da to želi srce ovog nemoćnika.

Nek nam zato vaiz s ćursa rječitosti više
Njegov Miradž barem malo po shvatanju svom opiše.
.....
Dočeka ga čisti džemat Poslaničkih duša, cio
U mihrabu svetom imam Bogobojazni je bio.

Ti safovi – to su reci Božjeg rahmet-dokumenta
A Sajjidul Kevnejn na njem besprimjerna tugra sveta.

S poslaničkim dostojanstvom svoju vrijednost nije krio
Svi shvatiše da je čašću njih sve skupa nadvisio.[2]

Kao što je poznato da je Muhamed rođen obrezan (osunećen) i da mu je pri rođenju otpala pupčana vrpca, tako se tvrdi da je među plećkama imao jedan mladež koji je podsjećao na žig koji

[2] Prepjev "Miradžije" Sabita Užičanina koji je sačinio Ešref Kovačević, objavljen je 1990. godine. Ovaj fragment je citiran prema izdanju djela "Miradžije" objavljenog u *Takvimu* za 1400/1979. godinu. U izdanju iz 1990. godine (str. 33-34) citirani stihovi se neznatno razlikuju.

je označavao da je pečat Božijih vjerovjesnika, tj. da je posljednji vjerovjesnik. O tome Sabit u jednom stihu kaže:

Zati kim hoş kumas-i manadır
Hatemi ensesinde tamgadır.

Jedno od čuda koja su pratila Muhameda je i to da "njegova sjena nije padala na zemlju". I ovaj motiv je često korišten u orijentalnim književnostima, a posebno u osmanskoj divanskoj poeziji. I Sabit, koji je dobro poznavao ne samo osnovne izvore islama, nego i tradicije od kojih neke nisu u potpunosti pouzdane, i kojima se i inspirirao, spominje u jednom bejtu:

Nahl-i bîzil-lü misra-i nâyâb
Ne nazire kabul ider ne cevab.

S druge strane, još od djetinjstva iznad Muhameda je, čim bi izašao napolje, kružio oblak koji ga je štitio od sunca. U Sabitovim stihovima to se ovako spominje:

Nola bir pare ebri başı üzre sâyeban itse
Güneşten sakınur kendü Habibin Hazret-i Mevla.

Isti motiv koristi u na'tu koji je pod naslovom "Na'ti şerif Hazret-i sultan-i enbiya".[3]

Nola olsa nigâhbani sehâb
Pembe içinde saklanur dür-i nâb.

U dvanaestoj godini poslanstva, 27. noći redžeba, Bog je, po islamskom vjerovanju, poslao meleka Džebraila (Gabriela) Muhamedu koji se nalazio u kući Umihane, kćeri njegova amidže. Sa Džebrailom je bio Burak. Džebrail ga je pozvao na miradž (uspeće na nebo) na koji će ga nositi Burak. Burak je životinja manja od mazge, a veća od magarca, sa licem čovjeka. Muhamed je uzjahao Buraka koji ga je nosio od Meke do Mesdžidul-aksa u Jerusalimu ne dotičući zemlju. Nakon što se pomolio u džamiji Mesdžidul-aksa, Džebrail ga je izveo iz džamije. Tada je Muhamed iznenada ugledao miradž, tj. stepenice koje su bile jednim krajem na zemlji, a drugim u nebu. Džebrail je uzeo Muhameda na krila i odnio ga u nebo. Po drugoj varijanti, Muhameda je Burak odnio u nebo sa kamena ispred džamije Al-Aksa. Na prvom nebu suočen je sa svim melecima (anđelima). Na slijedećim katovima susretao se sa vjerovjesnicima, dok na sedmom nebu nije došao do "beytul-ma'mura", savršene kuće. Tu su meleci kružili. Odatle je i stigao do "sidretul-munteha" i kad je prošao sedamdeset zastora vidio je Refrefa, tj. jedan zeleni dušek:

[3] *Divan*, OIS, 3697, fol. 112 b.

Burak koji sa lakoćom nebesima jedri – stade
Jer za ovaj beskraj snage ni dozvole ne imade.

Toga časa stiže Refref da ga nosi s počastima
Da napravi Časnom Svjetlu čisto mjesto na prsima.

Penjući se sa Refrefom stalno dalje u visine
Prođe Resul bezbroj perda od svjetlosti i od tmine.[4]

Muhamed je sjeo na Refref koji ga je odnio do prijestolja (kursa). Prošavši i odatle sedamdeset zastora, stigao je do arša (Božijeg prijestolja):

Ide carstvom koje nema ništa šta on do sad vidje
Nema strana ni počela, Arša, Ferša, Neba – nigdje!

Početka ni kraja nema čudni ovaj svijet prečisti
Jezik, oko, uho, pamet – tamo ništa ne koristi.

Tu mu stiže: "Udnu minni" – zapovijed Božja, nova
Pa korakom svakim prođe raj prostora i svjetova.

Svjetlost arša ga je zasjenila. Ništa nije mogao vidjeti osim nura – svjetlosti. Muhamed je tu "glavnim okom", to jest srcem vidio Allaha. U povratku do "Sidretul-munteha" ponovo ga je doveo Refref. Tu ga je čekao Džebrail odakle je sišao do Bejtul-mukaddesa (Kuds-Jerusalim), a odatle se sa Burakom vratio u Meku. Sabitov opis Buraka je vrlo slikovit:

Čudnome je ovom atu neshvatljivo moćnih sila
Dženet ahar, mjesec kova, melek seiz, vjetar krila.

Kolan mu je zvježđe Dževza, Vlašići raht, Nebo pokrov
Mjesec fenjer, svemir oklop kna rujnoći, mladak potkov

Od Mliječnoga puta mu je uzda koja toplo blista
A püte za divni rahvan – hurijska je kosa čista.

Njegov rep su jutra sreće, čelo praskozorja fina
A noć Kadra – krasna boja mirisnoga mu perčina.

Ovaj maštoviti opis, pun figura svojstvenih divanskim književnicima, pokazuje ne samo smisao za poređenja kojima će postići željeni efekat (dženet tj. raj – ahar tj. štala; melek tj. anđeo – seiz tj. konjušar; vjetar – krila; nebo – pokrov; mjesec – fenjer itd.)

[4] Prijevod "Miradžije" Sabita Užičanina od Ešrefa Kovačevića.

nego to postiže i tako originalnim komparacijama i slikama kakve rijetko nalazimo i kod najpoznatijih klasika divanske poezije – *A pute za divni rahvan – hurijska je kosa čista... – njegov rep su jutra sreće, čelo praskozorja fina...*

Kao što smo spomenuli u pjesmama sa vjerskim motivima, miradž kao motiv zauzima istaknuto mjesto. Istakli smo da su osim Edaije Sinana Čelebije, koji je živio prije Sabita (u Sarajevu), dva pjesnika, također njegovi savremenici opjevali Miradž. Jedan je poznati divanski pjesnik Asim Jusuf Čelebija Bošnjak, a drugi Sabitov epigon Mehmed Rešid iz Sarajeva.

Rešidovi stihovi iz Miradžije pokazuju koliko se ovaj pjesnik inspirirao Sabitovom poemom na istu temu.[5] Pored sličnosti motiva, jezika, stila pa i metra koji je kod oba pjesnika identičan, privrženost Mehmeda Rešida Sabitu Užičaninu kazuje i njegova pohvalnica spjevana ovom pjesniku. Uostalom, manir kojim su se služili gotovo svi divanski pjesnici, da se ponešto ili mnogo toga preuzme od pjesnika koji je uzor, učitelj ili barem inspirator, nije nikakva sramota, naprotiv, taj manir je smatran vrlinom. Tako Rešidova "Miradžija" ima devet distiha više od Sabitove, ali, kako smo rekli, sadrži sve opise koji se nalaze i kod Sabita, pa čak i kod jednog i drugog pjesma počinje istom riječju "Hoşâ", a invokacija je kod obojice "Hudavenda".

Opis neba u vrijeme kada je Muhamed stigao među ostale poslanike kod Mehmeda Rešida je nešto opširniji, mada se i tu prepoznaju Sabitovi motivi:

Kad nastupi pred redove poslanika kao imam
Rekao bi da je u jednom sazviježđu okupio pun mjesec i plejade.

Ne smatraj da je na nebu Kumova slama
To je mjesec prilikom dolaska vladara prostro bijeli brokat

Merkur je napisao ferman i slova posuo zlatnom prašinom
Dao mu poslanički pečat da mu položaj ovjekovječi.

Nisu to zvijezde, to je Venera razbila harfu i prosulaškoljke kojim je bila ukrašena
Jer zna da ona nikako ne odgovara njegovu zakonu.

Njegov dolazak toliku je sreću donio suncu
Da ono do sudnjeg dana po ovom svijetu prosipa najveću blagodat.

[5] Šaćir Sikirić, "Divan Mehmeda Rešida", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (POF), VI-VII, Sarajevo, 1958, str. 55-76.

Mars je izrazio pokornost i s mačem o vratu
Poput psa požurio pred toga vladara.

Jupiter je za novac od svjetla zatražio tlo pod nogama konja njegova
Pa je postavio Vage da bi je mogao izmjeriti.[6]

U najznačajnije događaje iz Muhamedovog života koji su imali i presudan značaj za opstanak islama spada preseljenje iz Meke u Medinu prouzrokovano progonom muslimana od strane idolopoklonika. Divanski pjesnici su se nadahnjivali ovima historijskim događajima i svojim stihovima ga umjetnički transponirali. Proživljavajući teške trenutke u Meki gdje propovijedanje islama u početku nije nailazilo na podršku, Muhamed odlučuje da preseli u Medinu. Prethodno je Muhamed poslao izvan Meke sve svoje pristalice izuzev Ebu Bekra i Alije. Najzad, jedne noći, Muhamed ostavlja Aliju i napušta kuću sa Ebu Bekrom. Nakon što su proveli noć u nečijoj kući, sutradan odlazi Ebu Bekrovoj kući. Slijedeću noć zajedno napuštaju Meku. Krili su se u pećini brda Sevr. Kurejšije su tražile Muhameda po Meki s namjerom da ga ubiju. Kad su shvatili da je pobjegao slijedili su ga. Dolazili su čak i do pećine, ali kako je na ulazu u pećinu pauk već ispleo mrežu, a dva goluba su napravila gnijezdo i snijeli jaja, odustali su jer su vjerovali da se tu Muhamed nije skrio. Motiv paukove mreže kao zaštitne koprene Sabit je izrazio slijedećim stihom:

عنکبوت پرده زنبوری چکدی باب غار اوزره
نوله کورمزسه چشم دشمنه بر آغدی کویا[6a]

Anakib perde-i zünbürü çekti bab-i gâr üzre
Nola görmezse çesm-i düşmene bir ag idi gûya.

Pauci su mrežu na vrata ispleli
Bila je ko koprena na očima dušmana da ne bi vidjeli.

Poslanik Muhamed je, kako smo rekli, opjevan i od drugih divanskih pjesnika. Ovdje ćemo se poslužiti stihovima dvojice iz posljednjeg perioda te poezije, tj. iz XIX stoljeća, a to su Arif Hikmet beg Rizvanbegović i Fadil paša Šerifović. Evo Arif Hikmetovih stihova koji govore o noći Muhamedovog rođenja:

---

[6] Šaćir Sikirić, "Divan Mehmeda Rešida", *POF*, VI-VII, Sarajevo, 1958, str. 55-76.

[6a] Divan, OIS, 3697, L. 2a.

زیور تاج سعادت طوغدیغی شبدر یوشب
سرور ملك هدایت طوغدیغی شبدر یوشب
زره نور دن ایلر عرش اعظم اقتباس
ماه رخشان سعادت طوغدیغی شبدر یوشب

Ova noć je noć rođenja dragulja krune sreće
Ova noć je noć rođenja upute sretnog vladanja
Iz trunke svjetlosti najvećeg trona uzeo je luč
Ova noć je noć rođenja sreće mjesečeve svjetlosti

(Preveo: F. N.)

Evo i Fadil pašinih stihova o Muhamedu:

Ti si pečat posljednjeg poslanstva, miljenik Božji
Tvoje čisto ime je Ahmed Muhamed Mustafa

Ti si pomagač sljedbenicima, vladaru čistih
Iskreni si zagovornik prestupnika i grešnih

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Uzrok zavisti svega što sunce i mjesec obasjava
Ti si prvak oba svijeta, čisti ruh ljudi i džinova

Najodabraniji Božji stvor, poslanika predvodnik
Onaj koji je stigao na miradž, posljednji poslanik

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Dospjevši do "Kabi kavsejna" ti posta častan i odabran
A u družinu "gajbul gajba" došavši voljen i poštovan

Ti si stjecište milosti i dobrote rudnik
Samo se zbog tebe milosti može nadati grešnik

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Ti si družbe "La me'a Allah" najugledniji učenik
U tajne mudrosti i u Pravoj nauci posvećenik

Najdarežljiviji, ti si pravim vjernicima zaštitnik
Na oba svijeta ti si najsamilosniji poslanik

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Kad bi se nabrajali moji prijestupi i gijehovi
To bi potvrdili moga tijela svi dijelovi

Lišena je dobrote i posluha moja duša bludna
Ako se za mene ne zauzmeš, u paklu ću naći stana

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Stid me je da svoje stanje pred tebe izlažem
Nemam riječi da svoju nepokornost prikažem

Milost svjetovima si čiji oprost čekaju moje oči
Bez tvoje dobrote sve moje biće vatra pakla će peći

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Poslanik si koji nevolje otklanja i Vjerovjesnik
Ti si zenica svijeta, sažaljiv kad ima grešnik

Tebi se moliti dužnost je i ljudima i džinima
Svaki dobar čovjek ko Fadil u tebi nadu za spas ima

Spasi mene pakla, djede mučenika Kerbele
Zauzmi se za grešnika, oče najbolje žene

Život poslanikovog zeta i četvrtog halife Alije, njegova smrt i mučenička smrt njegovih sinova posebno su nadahnjivali pjesnike – pripadnike islamskog misticizma – tesavufa, mada je Alija inače veoma prisutan u islamskim književnostima općenito.

Ilustriraćemo ovu misao stihom iz jedne Vahdetijine kaside, koji je ujedno i najtipičniji primjer divanskog pjesnika čija je pjesnička osnova i potka u tesavufu:

Hancer ü tir ise bir tig-i du-ser be- Ali
Kalem u lafz u suhan hatt u huruf u imla

Itden artuk da olursa n'ola kavm a'da

Esedullah 'Ali'dür fukaraya melcâ.

Mürdeler eyler iken dem-be-dem ey dil ahyâ
Nefsum dirisidür şimdi felekte 'ayâ.

Prijevod:

U Alije je bodež i strijela i dvosjekli mač
Pero i govor i riječ, linija, slovo i pravopis.

I od pasa gori ako postanu ljudi jedni drugima neprijatelji
"Božji lav" Alija je sirotinji utočište.

Dok svakim časkom mrtve proživljava, srce,
Moja duša nemoćna sada nebom tumara.

Privrženost ideji šiizma ogleda se kod većine derviških redova upravo kroz očitovanje odanosti Aliji i njegovim sinovima. Katkada je objekat ljubavi i osoba od koje se traži zaštita i Fatima, kći Muhamedova, a žena halife Alije. Kroz njenu ličnost se u stvari miri sunijsko i šiijsko gledanje na svijet, jer je ona kao najbliži srodnik vjerovjesnika Muhameda garancija ortodoksnog pristupa islamu. U naprijed citiranom musedesu pjesnik Fadil-paše Šerifovića se obraća Muhamedu kao "ocu najbolje žene" (Fatime) i djedu njenih sinova Hasana i Huseina – mučenika Kerbele.

Posljednji distih te pjesme se kroz čitavu pjesmu ponavlja i predstavlja "bend" – vezu među strofama i pojačava dojam odanosti pjesnikove ideji šiizma, a njemu to kao mevlevijskom pjesniku i dervišu, iako ortodoksnom muslimanu, nije daleka ideja jer su mevlevije, izrasli iz perzijskih tradicija, ma koliko se nalazili u okruženju ortodoksnog islama, ipak skloni i veličanju ljubavi prema članovima porodice halife i imama Alije. Ahmed Vahdetija, također mevlevijski pjesnik, ali do kraja odan ideji hurufijstva, pored pohvale Alije, u svome terdži-i bendu iskazuje odanost dvanaestorici imama:

Šah Husein i Hasan, riznica dobrote, rudnik
velikodušnosti
Jedan kralj mučenika, drugi kralj učenjaka
Jedan disk mjeseca, drugi jutarnje sunce
Suština mojih riječi je ovo, ej ljudi čista srca
Tajna istine, svjetlost Muhameda, Božji lav, Uzvišeni
Ali i Ali i Ali i Ali.

Uzvišeni Abid i Bakir, šah sirotinje
Slavni Džafer Sadik, štit od strelica nesreće

I Musa Kazim, taj šah pokornosti i Riza
Šah Takij i Nakijj, kruna poglavara rječitosti
Svi su svjetlo pravovječnosti, zavještači tajne "Ta-Ha"
Tajna Istina, svjetlost Muhameda, Božji lav, Uzvišeni
Ali i Ali i Ali i Ali.

(Preveo: Slobodan Ilić)

Kerbelanski događaj

Po smrti Alije, ubijeni su i njegovi sinovi Hasan i Husein. To je bio težak udarac ne samo za Alijine sljedbenike, nego i veliki broj muslimana. Hasan je šest mjeseci nakon oca obavljao dužnost halife u Kufi, a onda je bio prisiljen da hilafet preda Muaviji. Osam godina kasnije otrovan je u Meki.

Po Muavijinoj smrti, halifa je postao Jezid koji je vidio opasnost u Huseinu, Hasanovom bratu, kao pretendentu na mjesto halife. Poslao je vojsku protiv Huseina. Bitka se odigrala na Kerbeli (Irak) gdje se Jezidovoj vojsci suprotstavio Husein sa 30 konjanika i 40 pješaka, ukupno 72 borca. Borili su se junački. Ipak, žeđ ih je savladala. Ranjen, Husein je krenuo prema Eufratu, ali ne stigavši da popije ni gutljaj vode, pogođen je strijelom. Izvadio je strijelu i ponovo se počeo boriti, ali mnoštvo neprijatelja je navalilo na njega. Ranjen na 77 mjesta, potpuno je iskrvario i pao, a neprijatelji su mu odsjekli glavu, natakli je na koplje i odnijeli. Kult mučeništva i svetosti Kerbele ističe čuveni divanski pjesnik Fuzuli Bagdadi u jednom gazelu:

Fuzuli, ja sam zemlja Kerbele i gdje god idem
pjesme moje s poštovanjem neka se prime
Moje pjesme nisu zlato, nisu srebro,
ni biser nisu; one su zemlja, ali zemlja kerbelanska.

(Preveo: F. Nametak)

Ovaj motiv, toliko drag iranskim pjesnicima i njihovim sljedbenicima šiijske orijentacije, opisalo je ili barem spomenulo i nekoliko naših pjesnika, među kojima istaknuto mjesto zauzimaju Sabit, Vahdetija i Fadil-paša Šerifović. Bombacci spominje da Sabit, uz još dva-tri pjesnika, ima originalan pjesnički izraz, mada u granicama neo-perzijske škole. To se doista ogleda ne samo u poznavanju perzijske kulture i mitologije, nego i u ovom Sabitovom stihu kojim započinje jedan od svojih često citiranih gazela:

Çemende sanma ki har üzre gönce oldu bedid
Ser-i Hüseyn-i şehidi sinâna dikti Yezid.[7]

[7] OIS, 3697, 41b i OIS, 939, 85a.

Nemoj misliti da je to pupoljak nataknut na bodlji u stepi
To je Jezid na vrh koplja natakao glavu mučenika
Huseina.

(Preveo: F. Nametak)

Čuda

U klasičnoj osmanskoj književnosti čuda koja su pripisivana vjerovjesnicima su omiljena tema pjesnika. Jedno od takvih je, po pričanju, i razdvajanje mjeseca na dvije polovice od strane Muhameda kad su to od njega tražili pripadnici plemena Kurejšija. U na'tu posvećenom Muhamedu Sabit o tome ovako pjeva:

سیب ماهی کی بولمشیدی کمال
ایکی شق ایتدی هندوانه مثال

Sîb-i mâhi ki bulmuş idi kemâl
Iki şak itti hindüvâne misâl[8]

Kad je mjesečeva jabuka našla savršenstvo
Poput karpuze na dvoje ga je rastavio.

(Preveo: F. Nametak)

Krasna je slika mjeseca koju Sabit daje, uspoređujući ga sa okruglom jabukom koja se na znak Poslanika razdvaja na dvije polovice poput lubenice. I ovaj stih, leksikom i izborom metafora, podsjeća na Sabitovu podložnost neoperzijanizmu jer je umjesto turskih riječi korištenih čak i od istaknutih divanskih pjesnika i za pojmove jabuka i lubenica iskoristio perzijske riječi sib i hinduvane.

U istoj funkciji su i slijedeći Sabitovi stihovi, također iz "Na'ta poslaniku" (OIS, 3697, 112 b), koji govore o tome kako je Muhamed jednog dana došao sa drugovima (ashabima) u mjesto Hudeybiye. Obavijestili su ga da tamo nema vode. Pored toga, Poslanik je uzeo abdest vodom koju je imao uza se. Tada mu je iz prsta potekla voda koju su potom svi prisutni pili.

Sabitovi stihovi to ovako predočavaju:

بر اوچ صو ایدوب اوشه درمشت
اولدی بر مطره آب هر انگشت
اقدی اول چشمه اچدی یل عشره
عافیلر اوسید البشره

Bir avuç su idüp o Şeh dermuşt

[8] OIS, 3697, 112 b.

Oldu bir matara âb her enguşt
Aktı ol çeşme içtiler aşere
Afiyetler o Seyyid-ül-beşere[9]

U pregršti ovog cara bi šaka vode
A svaki njegov prst bio je zdjela vode
On otvori te češme i napiše se desetorica (mnoštvo)
Budi pozdravljen (Neka Ti je slava!) o gospodaru ljudskog roda!

(Preveo: F. Nametak)

Mnoge su poslanikove mudžize (čuda) u kojima je također opisano dobijanje vode iz suhog bunara ili poticanje vode otuda gdje je već presušila. U kući jednog ashaba (prijatelja) u Medini bio je bunar sa gorkom vodom. Kad je jednom Muhamed ušao u tu kuću, gorka voda je odjednom postala slatka. I ovaj detalj iz islamske predaje poznat je Sabitu Užičaninu pa to. u istoj pjesmi ("Nat Muhamedu") u produžetku citiranih stihova kazuje:

اتدی بر شوره چاهه قطره ریق
اولدی لعلی گبی لذیذ و بریق

Itti bir şure çâha katre-i riyk
Oldu la'li gibi leziz ü berik[10]

Prijevod:

Jedna kap iz njegovih usta u bunar pade
I voda odmah postade slatka i pitka.

Čitava ova pjesma govori uglavnom o čudima vezanim za Muhameda. U onome što se pripisuje Poslaniku je i vraćanje sunca nazad. Poznati motiv govori o tome kako je jednog dana Poslanik legao stavivši glavu u Alijino krilo. Alija, u vrijeme kad je sunce već bilo pri zalazu, nije obavio poslijepodnevnu molitvu (ikindiju). Poslanik je upitao Aliju je li obavio poslijepodnevnu molitvu, na šta mu je Alija odgovorio da nije stoga što nije želio njega pometati. Muhamed se pomolio i sunce se za zapada povratilo. O tome govore i slijedeći Sabitovi stihovi:

[9] OIS, 3697, L. 112 b.

[10] OIS, 3697, 112 b.

یتشوب عصر مرتضایه مدد
شمس بعد الغروب ایلدی رد
اولدی اشراط کون کبی روشن
طوغدی خرشید سمت مغربدن

Yetişüp asr-i Murteza ya meded
Şemsi ba'd el-gurub eyledi red

Oldu işrat gun gibi ruşan
Doğdu hurşid Semt-i Magrib'den[11]

Pomoć Aliji kome je prošla ikindija!
Vratio je sunce nakon zalaska.
Pojaviše se znaci, rasvijetli se kao dan
Sunce se rodi sa zapada.

(Preveo: F. Nametak)

Jasno je da je ovdje cilj pjesnika i da ukaže na značaj molitve, pa je čak Poslaniku pripisana tako čudotvorna moć da može povratiti sunce kako njegov miljenik Alija ne bi bio kažnjen za propuštenu poslijepodnevnu molitvu.

U nabrajanju čuda Sabit u ovoj pjesmi ne ispušta ni motiv priče o oživljenju pečenog janjeta. Radi se o slijedećoj legendi: Poslije bitke kod Hajbera, Jevreji su poklonili Poslaniku pečeno janje i on je sa ashabima sjeo da jede. Tek što je stavio zalogaj u usta, odmah ga je izvadio i rekao: "obaviješten sam da je ovo janje otrovano". Bog je janjetu dao jezik. Došao je Džebrail (anđeo Gabrijel). izvadio zalogaj iz usta i obavijestio Muhameda:

گلدی گفتاره بره بریان
ایلدی یانه یانه حالی بیان
قصه شمس ایلیوب اشراب
زهرنی دوکدی خصمه اول بیناب

Geldi güftara berre-i biryan
Eyledi yana yana hali beyan
Kıssa-i şemsi eyleyüp işrab

[11] OIS, 3697, 11b.

Zehrini döktü hasma ol bîtab
Nara teşvış ile olup rüsva
Döndüler zehr yutmuşa a'da.[12]

Oživljavanje mrtvih

U toku bitke na Hendeku, po predanju, oživljena su dva sina Džabirova koji je ugostio Poslanika. To je bilo prema predaji na slijedeći način: Dok je Džabir klao jarca za gozbu, to je gledao jedan od njegovih sinova. Njegov brat koji nije prisustvovao klanju pitao je brata kako je jarac zaklan. Ovaj je, da bi to pokazao, preklao brata, a zatim je iz straha od oca skočio s krova i usmrtio sebe. Otac i mati koji su doživjeli ovu tragediju strpjeli su se da ne bi rastužili Poslanika koji je bio na gozbi. Kad se jelo zgotovilo i prostrla sofra (trpeza), Poslanik je tražio da i djeca zajedno s njima jedu. Džabir je odgovorio da nisu kod kuće. Tada je došao anđeo Džebrail i obavijestio Poslanika o događaju. Na to se Poslanik pomolio, djeca su oživjela i zajedno sa ostalim sjela za trpezu.

Sabitovi stihovi iz pjesme o Poslaniku (OIS, 3697, 112b) opisuju ovaj događaj viđen očima našeg umjetnika. Usput Sabit govori i o poznatoj sposobnosti Isusa (Mesih) da oživljava mrtve. Posebno zanimljiv motiv u ovoj Sabitovoj pjesmi je poređenje sinova sa velikim rijekama Nilom, Eufratom i Džejhunom koje za Arape predstavljaju simbole života.

برفقیرك مثال نیل وفرات
ایکی فرزندی بردن ایندی وفات
دمبدم اغلر ادی اول محزون
بر گوزی نیل بر گوزی جیحون
رحم ایدوب ایلدی مسیح آسا
بر دعا ایله ایکیسن احیا
اول ایکی نور چشمی صاغ واسن
هر گوزن دیدی دیده لر گوشن

Bir fakirin misal-i Nil ü Firat
Iki ferzendi birden itti vefat
Dembedem ağlar idi ol mahzun
Bir gözü Nil ü bir gözü Ceyhun

[12] OIS, 3697, 11 b.

Rahmidüp eyledi Mesih âsa
Bir dua ile ikisin ihyà
Ol iki nur-i çeşmi sağ u esen Her gören didi dîdeler gûşen.

Prijevod:

Poput Nila i Eufrata dva sina
ovoga siromaha odjednom umriješe.
Iz časa u čas, rastužen, plakao je,
jedno oko mu je Nil, a drugo Džejhun.
Smilova se onaj koji je poput Isa-a,
jednom molitvom oživi obojicu,
Oba sa sjajem u očima.
Ko god ih vidje reče: sjajnih li očiju!

(Preveo: F. Nametak)

Motivom obilnih suza - poput rijeke Džejhuna - koristiće se kasnije i Mehmed Mejlija:

Tužnog plača, suza, - oči mi prepune,
na prilazu tvome k'o Džejhun postaše.

U isti red čudesa spada i otvaranje očiju slijepcima, što se također pripisuje Muhamedu. Tako postoji priča, koju i Sabit razrađuje u ovom svom na'tu, kako je jednog dana došao Muhamedu neki čovjek koji je izgubio oči. Poslanik je uzeo komad zemlje, pokvasio ga, napravio od njega blato, stavio na mjesto očiju, na što je slijepac odmah progledao. Evo tih Sabitovih stihova:

گلدی بر دردمند افکنده
دل پر آکنده دیده بر کنده
قزل ایرمق کبی روان خوناب
چشم محروحی کیبی حالی حراب
دیدی ای نور چشمی شمشکن
شبچراغم دوشر دیلر گوزدن
اغلمز دم جهان گوزمده دگل
بلکه کون و مکان گوزمده دگل
دردم اولدیر جالکی گوره مم
یوزمی خاکپاینه سوره مم

گوزلرك اغلديغی پر گوزدر
بنده‌نك خواهشمی كولريوزدر
روی دل كوسترو بكامطلق
دردمه چاره گورشرسكمه بق
مرحمت ايليوبشكسنه سنه
خاك طولدردی چشم خسته سنه
زحمه بر تام اولوب حاصل
اجه دوشدی گوزين اول شيفته دل

Geldi bir derdmend-i efkende
Dil perakende dîde berkende
Kızılırmak gibi revan hûnâb
Çeşm-i mecruhu gibi hâli harâb
Didi ey nûr çeşmi şem' şiken
Şebçerağim düşürdüler gözden
Ağlamazdım cihan gözümde değil
Belki kevn ü mekan gözümde değil
Derdim oldur cemalini göremem
Yüzünü hak-i payine süremem
Gozlerin agladığı bir gözdür
Bendenin hâhişi güler yüzdür
Ruy-i dil gösterüp bana mutlak
Derdime çare gör şirişkime bak
Merhamet eyleyüp şikestesine
Hâk doldurdu çeşm-i hastesine
Zahmına bür-i tam olub hâsil
Aca düştü gözün o şifte-i dil[13]

Pored Muhameda, čiji je život najčešće bio tema mnogih divanskih pjesnika, što je i razumljivo jer je on po islamskom vjerovanju posljednji Božiji poslanik, čovjek koji je primio posljednju Božiju objavu, Kur'an, i samim tim je utemeljitelj islama, često se može naići i na stihove ili čitave pjesme o drugim vjerovjesnicima – Isau (Isusu), Musau (Mojsiju), Ibrahimu (Abrahamu) i drugima. U jednom od prethodnih citata Sabit Užičanin uspoređuje Muhamedovu moć da oživi mrtve sa onom koju je po predanju posjedovao Isa:

Smilova se onaj koji je poput Isa-a,

[13] OIS, 3697, 112 b.

jednom molitvom oživi obojicu.

U jednoj drugoj pjesmi se govori o Musaovoj moći koju je imao da dobije vodu iz kamena. Po jednoj predaji, naime, Izraelićani su ostali u pustinji 40 godina pa im je bila neophodna voda. Obratili su se Musau (Mojsiju). Musa je molio Boga, od koga je došla naredba da udari svojim štapom u kamen iz kojeg će poteći voda. Udarivši štapom koji je uvijek nosio sa sobom u kamen, iz kamena se otvori dvanaest slavina iz kojih poteče voda koju su Izraelićani pili. O tome govori Sabitov stih:

Senkı itti asâ ile pürbîn
Suyu döge döge çıkardı Kelim

Hasan Kaimija, pak, svoga duhovnog vođu, muršida, dovodi u kontekst u kome je Bog na Sinajskoj gori dao Mojsiju 1001 uputu:

Bin bir kelime söyler ne aceb
Şol Tur-i dili Musada begün

"On je govorio hiljadu i jednu riječ, gle čuda,
kao što je Bog govorio Mojsiju na Sinaju."

U ove priče o poslanicima kojima su se nadahnjivali divanski pjesnici spadaju one koje govore o izgonu Adema (Adama) iz raja, o potopu i Nuhovoj (Nojevoj) lađi, o Ibrahimovoj izgradnji Ćabe (hrama u Meki), o žrtvovanju Ismaila, o Jusufu i njegovoj ljepoti i iskušenjima u koja je zapadao.

DIVANSKI PJESNICI – TESAVUF I TARIKAT

Prema bilježenju pisaca tezkira, svojevrsnih biobibliografija divanskih pjesnika, gdje je u vrlo šturim opisima data biografija pjesnika i uz to citat nekoliko njegovih stihova, u većini tih biografija autor tezkire je smatrao bitnim napomenuti i to da je postao pjesnik o kome govori pripadnik nekog derviškog reda i kojeg, te kakav je njegov odnos prema tesavufu, što je smatrano vrlo važnim faktorom za određivanje karaktera samog pjesničkog djela dotičnog pjesnika.[14] Općenito je poznato da su osmanski Turci, a također i naši Bošnjaci koji su preuzimali kulturne tokove Osmanskog carstva i uključivali se u njih, stvarali svoje književne plodove na dva načina. Oni koji su svoja znanja stjecali u tekijama stvarali su djela pod utjecajem

[14] Dr Mustafa İsen, "Divan şairlerinin tasavvuf ve tarikat ilişkileri", *Milli eğitim*, 84, Ankara, 1989, str. 21-25.

tesavufa, i oni koji su se obrazovali isključivo putem medresa stvarali su djela koja su nosila pečat ortodoksnog islama. Katkad su se ti utjecaji i preplitali jer su tekije, širom otvorene svim slojevima, zračile svoje ideje i na ortodoksno usmjerene muslimane. Tesavuf tako ostavlja trag na dva načina u poeziji: jedan je preko pjesnika koji su se najčešće direktno nadahnjivali idejama Hasana Basrija, Halladža Mansura, Fazlullaha Esterabadija, Omera Nesimija i drugih, a sami su najčešće bili šejhovi ili muršidi (vođe, inspiratori u tesavufu), i drugi, preko pjesnika koji tesavufu prilaze posredno, sa umjetničke, artificijalne strane. To su oni pjesnici koji se koriste bogatom terminologijom, metaforama i alegorijama koje nude pomjerenu recepciju stihova ove poezije. Tesavuf je najinspirativnija i najprisutnija tema u književnosti.

U drugu grupu spadaju pjesnici koji u prvom planu imaju stih i artizam. Kod pjesnika ovog sloja misao dolazi u plan osjećanja i zauzima svoje mjesto u pjesmi. To se očituje kod mnogih pjesnika. U pjesmama Šejha Galiba, mada je i sam mevlevijski šejh, nije moguće osjetiti neku sugestivnu atmosferu. U pjesmama svih divanskih pjesnika koji se tesavufom natapaju iz drugog plana, opisi, alegorije donošeni su artificijelno, iz druge ruke.

Neki od pisaca tezkira donose i podatke kojem je derviškom redu pripadao pjesnik čiju biografiju predstavlju, ko mu je bio muršid i sl. Latifi, autor jedne od najpoznatijih tezkira, ima čak odjeljak u kome posebno obrađuje trinaest pjesnika, derviških šejhova. Na osnovu podataka iz tezkira, saznajemo da je od 3200 pjesnika uvrštenih u tezkire, za 320 njih poznato kome su derviškom redu pripadali. Iz toga se vidi da je 220 pjesnika pripadalo mevlevijskom tarikatu, 37 halvetijskom, 30 nakšibendijskom, 17 gulšenijskom, 7 bektašijskom, 6 kadirijskom, 5 bajramijskom, 4 dželvetijskom i po jedan hamzevijskom, hurufijskom, šabanijskom i uvejsijskom. Naravno, broj onih koji su zasigurno pripadali tarikatu, ali se ne zna pouzdano kojem, mnogo je veći, kao što ima i takvih pjesnika koji su pripadali dvama ili čak i više tarikata. Takav je i naš Hasan Kaimija, koji se obrazovao pred halvetijskim šejhom i dobio dozvolu da tumači halvetijsko učenje, a kasnije se sam opredijelio za kadirijski tarikat i vodio tekiju toga tarikata u Sarajevu. U njegovoj biografiji, na primjer, stoji da je halvetijski derviš, jer je takvo obrazovanje stekao.

Mistički motivi

Već je ranije istaknuto, a to se moglo zaključiti i iz stihova citiranih u ovom radu, da su pjesme divanskih pjesnika pune mističke terminologije koja se mora poznavati da bi se moglo prići čitanju tih stihova. Štaviše, ti stihovi su toliko natopljeni smislom i porukom

tesavvufa – islamskog misticizma da njegovo nepoznavanje isključuje mogućnost shvatanja njenih alegorija i metafora i dublje poruke stihova divanske književnosti. Stoga treba nešto reći i o značaju tesavufa u društvu i u književnosti osmanskog perioda.

Veliki broj mističkih bratstava koja su ušla u sve pore društvenog i religioznog života nikako nije mogao mimoići lijepu književnost, posebno njen najduhovniji produkt – divansku poeziju. Mistika, nastala na tekovinama introspekcije sadržaja Kur'ana, čak je u književnosti imala i najznačajnije i najutjecajnije svoje vođe. Uostalom, derviške vođe, šejhovi, su u svoj uobičajeni ritual uvrštavali, nakon obaveznih dijelova zikra – koji su prvenstveno imali karakter pokajanja i približavanja Bogu – pjevanje derviških ilahija, sastavljenih često i od divanskih pjesnika, a koje su imale za cilj duhovno uzdizanje i približavanje Bogu kroz ljubav – ašk. Otuda su kod mistika prisutna tri osnovna simbola: ljubav, vino i ljepota.

Cilj pjesnikovog sjedinjenja s Bogom manifestira se bezgraničnom ljubavlju u kojoj određenu simboliku ima vino kao sredstvo kojim se ta ljubav postiže i pojačava. Ljepota, u poeziji definirana kao ljudska, često erotska, ima za cilj da pjesnik osjećaje divljenja prema Bogu iskaže promatranjem i opisom ljudske ljepote. Vino i ljepota imaju za cilj samo konačno sjedinjenje s Bogom.

U sastavni dio mističke terminologije spada termin *harabat*, koji ima osnovno leksičko značenje *ruševina*. U mistici riječ *harabat* znači *krčma*, mjesto gdje se susreće lijepa *krčmarica* (*saki*) koja nudi *vino* (*sredstvo približavanja Bogu*), ali simbolizira i život ovdje, na zemlji, ljudski život. Često će se u pjesmi sresti pored termina *mey* ili *šarab* (*vino*) što metaforički simbolizira *božansku ljubav*, i riječi *kâse* (*zdjela*), *cam* (*čaša*), *sürahi* (*boca*) i sl. koje simboliziraju *božansko srce*. *Saki*, u profanom smislu shvaćeno, znači *krčmarica*, *vinotoča*, u mistici je to simbol za *muršida* (*vođu*) koji će pjesnika dovesti do prave spoznaje i približenja Bogu. *Muy* (*dlaka*), *zulf* (*soluf*), *gîsû* (*trepavica*) i sl. simbolizira *Božije jedinstvo*. U sferi takvih, već kanoniziranih mističkih termina ovu poeziju treba i shvatati.

U jednom gazelu Husein Lamekanija pjeva:

Dođi na mjesto Harabata da šetamo
Da tamo gledamo krčmaricu mladu, dođi
Da žrtvujemo razum, srce i vjeru za luk njenih obrva
Da dušu stavimo štitom od strijele njenih trepavica, dođi
Da se priklonimo prema mihrabu njenih obrva,
Da onaj mladež na njenu licu učinimo svjetlom našeg vida, dođi.
Možda će jedan gutljaj natočiti od vina svojih rubinskih usana

Da prosimo nešto u ime Boga, da iz duše molimo, dođi.
Da glavu spustimo pred noge starog krčmara (pir-i mugana)
Da ovu dušu i srce njemu poklonimo, dođi.
Za jedan gutljaj ljubavi, da dademo bivstvovanje svoje
Da ostavimo ponos, da odstranimo ime i čast, dođi.
Hodi, da carstvo bivstvovanja spalimo vatrom ljubavi
Da njegovu pokrajinu razrušimo, dođi.[15]

Da bi se stiglo u Harabat, gdje će se napojiti vinom približavanja Bogu, neophodan je savršen vođa – *muršid-i kâmil.* Tako Lamekanija pjeva:

Iki alem sevgüsün kalbimden ihrac eyleyüp
Murşid-i kamilden ayrugun feramuş eyledim.[16]

Iz svog sam srca iščupao ljubav za oba svijeta
I zaboravio sve drugo osim savršenog vođe.

Isti motiv varira u jednom drugom gazelu na ovaj način:

Çektim bu cihan içre hezar mihnet u zahmet
Ol pîr-i huda murşid-i kâmil bulunca.

Na ovom svijetu potegao sam na hiljade muka i tegoba
Dok sam našao Božanskog pira – savršenog muršida.

U smislu metaforičke simbolike o kojoj smo govorili treba čitati i slijedeći Sabitov gazel koji je dobar primjer potpunog pomjeranja značenja iz sfere hedonizma u sferu mistike:

Maye-i kibrit-i ahmer cür'a-i meydir bana
Her hubab-i sagiri bir efser-i keydir bana.
Şem'i sûzan-i hakikatla hidayet eyleyüp
Bu mekamı gösteren meyhanede neydir bana.
Yokladım nabz-i tabibi bilmeyüp dermanımı
Dest-i lütf-i yâr derler çare bir şeydir bana
Serd-i muhrim görüp canım esindi hicrine
Külhan-i mihnette kim kâşane-i deydir bana.
Ölçtüm döktum harabat-i cihanda Sabita
Dostegâni-yi mehabbet cümleden eydir bana.[17]

Prijevod:

---

[15] M. Handžić, "Husejn Lamekani", *Kalendar Narodna uzdanica*, za godinu 1942., Sarajevo, 1942, str. 160.

[16] Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, Istanbul, 1980, str. 23.

[17] OIS, 3697, L. 35 b.

Gutljaj vina za mene je sukus zlata alkemijska
I iz čaše svaki mjehur za mene je kruna carska.
Plamna svijeća istinom put pravi osvjetljava
To naj meni mjesto u mejhani pokazuje bliska.
Svoj lijek kušam i ne znajući za dijagnozu
Ako meni ima lijeka to je ruka drugarska.
Pred tvojom hladnoćom, moje srce se rastanku pokorilo
Kukavnom meni ko dvorac jučer sad je peć hamamska.
Prelijevao, mjerio harabat na svijetu, Sabite,
I bolja od svega za mene je ljubav prijateljska.

(Preveo: F. Nametak)

U nekim svojim opredjeljenjima svih 77 derviških bratstava su jedinstveni. To su prije svega odricanja od ovoga svijeta s ciljem približenja Bogu i stapanju s Njim. Slična je i njihova simbolika koju koriste u poeziji da bi dočarali svoju ljubav prema Bogu. Tu uz spomenute simbole treba istaknuti i otvoreno iskazivanje potrebe za asketizmom, odricanjem od oba svijeta, kao što o tome pjeva Nihadija Karamusić:

Glavu je uvukao u svoju hrku, zadovolji se jednim
zalogajem
Nihadijo, asketizmom je uspio slavuj.

(Preveo: F. Nametak)

Hurufijski mistički pravac, po svoj prilici, nije bio toliko raširen u Bosni. Kada je riječ o pjesnicima, pripadnicima ovog reda, na neke tragove hurufijstva nailazimo kod Hasana Kaimije, dok su prave pristalice ovog zagonetnog hurufijskog iskazivanja stihova Mustafa Gaibija i Ahmed Vahdetija iz Dobruna. Hurufiluk je u osnovi takav tesavufski sistem u kome se također sve okreće Apsolutnom Biću, sve je usmjereno Njegovoj savršenosti i ljepoti. Osnovni cilj, iskazati ljepotu Voljenog Bića, izraziti ljubav prema Njemu, postiže se govorom, a u sklopu toga govora slovni simboli imaju posebno značenje. Slova se prispodobljuju ljudskom liku koji je opet poput Božije knjige dokaz Njegove tvoračke moći. Nije teško onda shvatiti zašto pjesnik pjeva o ljudskoj ljepoti, jer bilo da je predmet njegova opisa muškarac ili žena, opis njihove ljepote je odraz moći Božije. Otuda i naziv ovoga pravca hurufilik (od harf, mn. huruf – slovo, znak). Ova sekta, koju su ubrajali u herezu, nastala je u drugoj polovici XIV stoljeća u Iranu, ali se brzo proširila i po Anadoliji i Balkanu. Od početka su njeni sljedbenici bili proganjani. Najznačajnije ime ove literature je pjesnik Nesimi, koji je pjevao i na perzijskom i turskom jeziku; nadahnjujući se svojim perzijskim uzorima, utjecaj je, i preko pjesama na perzijskom i još više onim spjevanim na turskom, širio po čitavu Osmanskom carstvu. Osim

toga što su se pjesnici ovog derviškog reda držali pismena kao osnovnih pjesničkih simbola, prepoznaćemo ih po sklonosti četvrtom halifi, a prvom šiitskom imamu Aliji, i po njihovoj sklonosti ka šiizmu uopće.

Pismena nisu samo elementi govora, ona su po hurufijama elementi svega postojećeg, pa čak su i ukras svega postojećeg. Na čovjekovu licu i u svemu postojećem sadržan je broj 28, a to je i broj arapskih slova. Odmah treba dodati da je osnivač ovoga reda Fazlullah, koristeći se perzijskim slovima (28 arapskih i četiri koja su dodata za glasove kojih nema u arapskom, a ima u perzijskom) stvorio sistem simbola od 32 slova pa su se i naši pjesnici, sljedbenici ovog pravca, koristili sistemom izražavanja sa 32 slova. Jak utjecaj mističkog tumačenja slova osjeća se i kod nekih pjesnika drugih derviških redova jer su svi derviši vjerovali u tajnu slova (esrar-i huruf).

Da je i u vrijeme velike popularnosti Kaimijine, kada su nastali mnogi prijepisi njegovih kasida, pa i čitava *Divana*, bilo potrebno komentirati njegove stihove potvrđuje nam rukopis Kaimijina *Divana* koji sadrži prozni tekst nekog pisca u kome se objašnjava dublji smisao Kaimijinih pjesama prema tumačenju iz slova.[18] Isto tako se na kraju rukopisa medžmue koja predstavlja Mejlijin autograf nalazi tekst pod naslovom *Ma'na ebced gafil mebaş – Tajanstveno značenje ebdžed slova.*[19]

Bosanski pjesnik XVII stoljeća Šejh Mustafa Gaibija, iako nedovoljno shvaćen, bio je omiljen u narodu. Možda upravo i zbog tajanstvenosti njegovih poruka u stihovima:

Neprijateljska vojska je na Dunavu
Evlije su se sakrile, a dovama se ne mogu prisiliti.
Kad u okolini Edrene nastane borba, islamu je Bajram a
nevjerniku briga
Kad se pojavi prvi, drugi i treći "mim" nastaju osvajanja
Plači moje oko, shvati srce moje,
U doba "mima" i "džima" biće lijeka za srce.
I kad stupe "Džim" i "kaf" islamu će biti dobro.
Na svim stranama biće osvajanja
Zločinac, varalica i pokvarenjak postaće ogorčeni.
Stare zakone je pokvarila grupica prokletnika
Neka ih prati uvijek prokletstvo.

(Preveo: F. Hadžibajrić)

[18] Gazi Husrev-begova biblioteka R 5639.

[19] Lejla Gazić i Salih Trako, "Mejlijina Medžmua u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XV-XVI, Sarajevo, 1990, str. 130.

Mnogo je poznatiji i kao pjesnik i kao hurufija Ahmed Vahdetija, pjesnik rođen u Dobrunu u Bosni, čiji je kompletan *Divan*, mada odaje i sklonost bektašizmu i mevlevizmu, prožet slovnim simbolima za koje često nalazimo razrješenje u samim njegovim stihovima. Zbog ograničenosti prostora, citiraćemo nekoliko stihova iz Vahdetijine kaside u prijevodu:

Iznad svega hvala Bogu što je ovu tajnu Božju
Pomoću slova i tačke objelodanio Fazlullah.

Tačka bijaše suština, a slovo joj postade Svojstvo
Sunčev disk i njegov (Fazlulahov) sjaj jednako su jasni.

Uistinu ga treba slaviti jer nam je on
Obznanio raspravu o Suštini i Svojstvima.

Ne misli da su slovo i tačka o kojima govorim tek oblici i šare
Znaj da je u njima ključ za izgovorenu i neizgovorenu riječ.

Tačka je Neizgovorena, a slova postaše Izgovorena riječ.
Tu je i drevni Kur'an kao najjasniji i najsvjetljiji dokaz.

"Trideset i dva" su svakako slova iz pravječnosti
To je jedan vapaj, zastajen i glasan.

Ali, da spomenuti oblici i šare budu do kraja jasni
Bolje da ti te oblike ja rastumačim.

Istu bit imaće svi crteži i oblici
Istu će bit imati ljudski izgovor riječi.

U drugoj Vahdetijinoj kasidi opet je predmet simbolika slova i tačaka:

Otkako srcu vođa postade tačka pod "b" u bismili
Od sunca jasnije mome se oku pokaza sama Božja suština.

Tački suštine slova postaše vječni atributi
Šta je to što ima od "elifa", "ba" i "ta" sve do "ya".

Otvori oči, gledaj čudo, vidi šta je to tajna slova
Atributi nadjeveni Suštini samo su imena.

Prikazao nam je Bog u licu vlastiti lik

Kao da lice nije ništa drugo osim lica istine.

Spoznadoh potpuno riječ Istine, Suštine i Svojstva
Shvatih šta joj je objašnjenje, komentar i skidanje koprene.

Sura "Sedam ajeta", Fatiha i "Majka Knjige"
Lice poput mjeseca, veličina realnosti Božje i svjetlo pravog puta.

Jezgro svih knjiga postaše 32 slova, ali
Jezgro 32 slova, o srce, postade tačka pod slovom "ba".

Tačka bijaše Suština, govor i priča njena Svojstva
To pobiti neće moći niko nikada.[20]

Vahdetijina okrenutost bektašizmu i alevizmu može se ilustrirati slijedećim stihovima:

U Alija je bodež i strijela i dvosjekli mač
Pero i govor i riječ, linija, slovo i diktat
I od pasa gori ako postanu ljudi jedni drugima neprijatelji
Božji lav Alija je sirotinji zaštita.

Kao što je spomenuto, svi pripadnici tesavufa, bez obzira kojem derviškom redu pripadali, pridaju određenu važnost simbolima pismena. Tako će Fadil-paša Šerifović, poznati mevlevijski derviš i pjesnik u munadžatu (odi Bogu) također koristiti simboliku slova, slično jednom Mustafi Gaibiji. Evo tih stihova Fadil-paše Šerifovića:

Za sve stvoreno Bog je definiran svojim milosrđem
Na taj način Božjim robovima dokaz je Bismillah.

Svojim milosrđem obradovao je vjernike
Zato je Bismillah na ovom svijetu postala dokaz Božje upute.

Na njegovom "sinu" islamu je zapisan spas
Ako se gleda na njegov "mim" tu je prava milost Bismillah.

Arapsko slovo "sin" ovdje je simbol riječi selamet – spas, a "mim" simbolizira riječ merhamet – milosrđe, milost.

[20] Slobodan Ilić, "Kaside Ahmeda Vahdetija iz njegovog sarajevskog Divana", *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, XV-XVI, Sarajevo, 1990.

Koliko je hurufijska orijentiranost jaka kod nekih pjesnika, pogotovo kad se radi o pjesmama u slavu Alijinu, govore i slijedeći stihovi Mehmeda Rešida, Sabitovog suvremenika, sarajevskog pjesnika:

Njegovo je znanje toliko prostrano
Da u njemu devet sfera predstavlja kolik tačku u "džimu"

To je božji lav Alija, koji ako se spomene
Srce cijele zemaljske površine zastrepi od
strahopoštovanja.

Kad on miruje, zemaljska kugla postane tačka u "nunu"
A prema njegovoj slavi je krug najviše sfere kao krug
"mima".[21]

Hurufiluk nije, kako smo spomenuli, imao širu podršku u Bosni, on se uglavnom zadržao u Anadoliji. Mističko tumačenje vrijednosti slova, simbolika u slovima, tačkama i brojevima, međutim, proširila se i na druge derviške redove, posebno one koji su smatrani heterodoksnim, a to su bektašizam, babaizam, kizilbašizam, kalenderizam i drugi. U masama je naročito bio raširen utjecaj bektašizma, stoga što su se za njega opredjeljivali i janjičari i sitne zanatlije. Ovo potječe još od vremena osnivanja janjičara kao vojne organizacije koju je blagoslovio upravo osnivač bektašizma Hadži Bektkaš Veli. Naravno, i bektašizam, koji je imao velikog odraza u književnosti Osmanskog carstva, koristio se tom književnošću i kao svojom vlastitom propagandom za širenje u najširim masama. U tekijama gdje se okupljao običan svijet derviške pjesme bektašijske poruke bile su često izvođene.

Bektašije pridaju značaj halifi Aliji, odnosno prvom imamu, koji stoji na čelu niza imama, bilo da se radi o pristalicama pokreta od sedam ili od dvanaest imama. Taj značaj koji imam Alija ima kod bektašija ravan je onome koji se pridaje poslaniku Muhamedu, a nerijetko mu neki zaneseni pjesnik bektkašija odaje i veće priznanje nego i samom Poslaniku.

Uopće, kod bektašija je razvijen kult porodice Poslanikove, odnosno Alijine, u čijem redoslijedu od "pet osoba" ('al-i abâ) su: poslanik Muhamed, njegova kći Fatima, zet Alija i dva sina Alije i Fatime Hasan i Husein. U tim pjesmama bektašija proklinje se arapski vojskovođa i umejadski halifa Jezid koji je po njima bio povod raskola u islamu. Pjesme bektašija su pune simbola poput *akyazılı* – bijela lica, *kızıldeli* – crveni junak, *üçler*, *jediler* i *kırklar* – društvo

[21] Šaćir Sikirić, "Divan Mehmeda Rešida", *POF*, VI-VII, Sarajevo, 1958, str. 71.

od tri (učler), sedam (jediler), odnosno četrdeset (krklar) osoba bliskih Bogu, tj. dobrih, o čijim se nadnaravnim moćima pripovijeda i u narodnoj književnosti, *kırklar şerbeti* – piće četrdesetorice, *erenler demi* – krv dobrih itd.

Tako bosanski pjesnik, čije ime ne poznajemo jer je uvijek i u pjesmama i u literaturi nazivan samo Bosnevi – Bošnjak, pjeva:

Kırkların cem'inde şerbet ezildi
Ezenle ezdiren Ali'dir Ali.

Prijevod:

U društvu četrdesetorice piće se pretvorilo u prah
Onaj koji ga je smrvio žrvnjem, Ali je Ali.

U odnosu na islamski zakon šerijat, bektašije su ravnodušne. Oni se više okreću svom unutarnjem pozivu. Istina, i kod njih je Bog jedina dogma, ali se i na čovjeka i sve stvoreno gleda kao na dio božanskog odraza, kao na dio prirode koja se utapa u Bogu. Spoljni svijet za bektašije je nestvaran, nebitan, sve manifestacije u prirodi su podređene isticanju Božijeg jedinstva. I stihovi Agahi Dedeta govore o ovoj filozofiji bektašizma:

O učitelju, meni je džamija i krčma jedno
Glas pobožnjaka i usklik pijanca su isto
Ako tajne prave upute nisu ti stigle od Istinitog,
Molitve i pobožnost i čaša vina su isto.
Odbaci dvoličnjaštvo i gledaj nebeski prijesto i svijet!
U ovoj prolaznosti, oni su isti kao bilo koji kut krčme.
Ne veži srce za svijet
Onome koji istinski posjeduje mudrost,
Pametan i prost čovjek su isti.
Poput Agahije, postani svjetlo, zasjaj, o slijepi čovječe!
Onome ko izgara u ovoj ljubavi, voštanica i leptirica su jedno.

Spomenuli smo primjer mističkog usmjerenja Fadil-paše Šerifovića, koji je bez sumnje bio mevlevija, što je dokazano ne samo njegovom poezijom koja je sva u duhu mevlevizma čije su brojne pjesme posvećene Mevlana Dželaludinu Rumiju, i koji je, najzad, i komentator jednog mevlevijskog obredoslovlja. I da se to sve ne zna, stihovi poput:

Ne trudi se kad već na svijetu šaha Mevlane postoje vrata
Njegova izba mnogo je bolja no carski dvori od suhoga zlata

ili:

Kruna dostojanstva i časti za mene je kapa Mevlane
Odatle mi je darovana ta odora obnove.

ili:

Fadil je veseo na vratima Šemsa i Mevlane
Dok uz nastajanje aška svira carski naj zadovoljstva...

nedvojbeno govore o njegovoj orijentaciji. Međutim, za jednog Vahdetiju mnogo je teže odrediti njegovu pravu mističku orijentaciju. On posvećuje pjesme i Fazlullahu, hurufijskom vođi, ali pjeva i o Mevlana Dželaludinu Rumiju i Konji:

Dila ta kim esir u bende-i Fadl-i Mubin oldum
Tamamı on sekiz bin aleme şah gezin ondun

Prijevod:

Srce, da bih postao sluga i rob Fazlullahov
Svih 18000 svjetova, šah odjednom postadoh.

O Mevlani i Konji:

Konya semtine akar ehl-i dilün yaşları
Nuh yaşin yaşasun dide-i hun-paslari.
Carh-i ahdarda göre hadret-i Mevlana'yi
Şems-i ekber görünür kubbedinin taşlari
'Arşun altında sema eyler iken gördi ani
şeb-i israda kavm rüsül başları.

Prijevod:

Teku prema Konji suze derviške
Njihovu starost neka dožive oči koje krvave
Da na modrom svodu vidi Hazreti Mevlanu
Veliko se sunce nad kupolu ispelo.
Gledaše ga kako pod Aršom čini sema
U noći otkrovenja glave svih poslanika.[22]

Posebno zanimljiv motiv mistika, iskazivanje pripadnosti Jedinstvu Bitka, u kome se čovjek poistovjećuje s Bogom i u kome je on samo kap u moru Jedinstvenog Bitka, nalazimo još kod perzijskog klasika Omera Hajama:

Jedna kaplja plače što iz mora seli
More joj se smije i ovako veli:

[22] Slobodan Ilić, "Hurufijski pjesnik Vahdeti Bosnevi i njegov Divan", *POF*, 38/1988, str. 87-88.

"Uistinu svi smo božanska stvorenja
Sve nas od cjeline samo tačka dijeli."

Tu ideju su kod nas izrazili brojni pjesnici, od Ahmeda Vahdetije, Huseina Lamekanije, Abdurahmana Sirije, do Muse Ćazima Ćatića u ovom stoljeću. Navešćemo kao primjer varijacije na ovu temu ova naša tri spomenuta pjesnika:

Kaplja kad u more stigne, nestane je.
Kaplja je uistinu voda, samo je odvojena od vode.

Ovi Vahdetijini stihovi su sigurno bili poznati nakšibendijskom šejhu i pjesniku sa Oglavka kod Fojnice Abdurahmanu Sirriji (1785-1847) koji također pjeva:

Ja sam oblikom kaplja, ali sadržinom more
U meni je cijeli svijet,
Ja sam svijet i njegova sadržina.

Najzad, Musa Ćazim Ćatić (1878-1915), pjesnik i orijentalista, dobar poznavalac kako osmanskog turskog jezika tako i perzijskog, mogao se inspirirati za svoje stihove našim pjesnicima Vahdetijom, Lamekanijom ili Sirrijom, ali i izravno od Hajjama, Ibn Arebija ili drugih perzijskih ili arapskih pjesnika koji su pjevali o istoj temi:

A duša mi poput orla slobodna i smjela
Preko međa vasione u beskrajnost pliva.
Cijela narav, c'jeli bitak u mome žiću živi
Moje žiće ko kaplja se u Jedinstvu sliva.[23]

POZNATE LIČNOSTI I LEGENDARNI JUNACI U POEZIJI I PREDAJI

Pored čuvenih osoba koje je povijest zabilježila kao učenjake, pjesnike, mudrace, u divanskoj književnosti često se spominju imena junaka koja su ušla u legendu po bogatstvu, nesebičnosti ili hrabrosti, i to aludirajući upravo na osobine koje su bile uzrok njihove slave. Među ova čuvena imena spadaju evlije poput Ibrahima Edhema, koji je bio vladar u Belhu u III stoljeću po hidžri, a čije je napuštanje prijestolja i oslanjanje na Božiju pomoć često predmet aluzija divanskih pjesnika tesavufske orijentacije. Također i ličnost Hakima Senayia, Mensura Haladža, Džunejda Bagdadija, Bühlula

[23] Musa Ćazim Ćatić, *Izabrana djela*, Priredio Enes Duraković, Sarajevo, 1988, str. 14.

(Bühlul-i dânâ) (brat Haruna ar-Rašida), seldžučkog vladara Melekšaha (treći i najveći vladar Seldžuka, sin Alp Arslana), Džengiza, mongolskog vladara, i Hulagua, Džengizova unuka, a sina Tuluja. Hulagu je osnivač Ilhanijskog carstva koje je vladalo Iranom. Njegovim potomcima, krimskim hanovima, Sabit Užičanin je posvetio čuvenu kasidu *Zafernamu*, a osim nje u nekoliko pjesama opisuje junaštvo te porodice. U tom smislu spominje Hulagua u jednom stihu:

Hülagû hadem Şah-i Okta' vezir
Selim Han-i gâzi hidiv-i dilir

Poznavanje perzijske mitologije za Sabita kao sljedbenika neoiranske škole u okviru divanske književnosti je toliko očekivano, da činjenica što u njegovim stihovima vrve poredbe sa poznatim perzijskim vladarima i epizodama opisanim u Firdevsijevoj *Šahnami* ne izaziva nikakvo iznenađenje. Tako se između ostalih imena spominju i Efrasijab i Kejhusrev.

Efrasijab je poznat kao najveći turanski vladar koji je od dinastije Pišdedijana osvojio cio Iran i tamo godinama vladao. Velike turansko-iranske bitke opširno su opisane u *Šahnami*. U *Miradžiji* Sabita Užičanina Efrasijab je mračni junak, isto kao i u *Šahnami*, on je simbol noći, tame, a Kejhusrev, iranski vladar, simbol je svjetlosti. Komparacija ova dva junaka, simbola svjetla i simbola tmine, vuče neke svoje korijene iz stare iranske religije – zoroastrizma (svjetlo – mrak, noć – dan, dobro – zlo).

Efrasijab crne noći sa zvjezdama pleše, pjeva
Jer je eto savladao danje carstvo Kejhusreva.[24]

(Preveo: E. Kovačević)

Sam Firdusi, autor najčuvenijeg perzijskog epa *Šahname*, prisutan je u stihovima naših divanskih pjesnika, kao čovjek koji je na najljepši način opisao iranske vladare, pa ipak Fadil-paša Šerifović u povodu ustoličenja sultana Abdulaziza 1277 (1860/61) u kasidi koja ima 60 bejtova izriče ove stihove:

Geleydi sahib-i Şehname Firdusi bu 'asr içre
Çekerdi medh-i eslafi mülüke hatt i batalani

Da je u ovu epohu navratio Firdusi, pisac Šahname,
Ustegao bi se da svojim junačkim spjevom hvali minule vladare.

(Preveo: Fehim Nametak)

[24] Prijevod Sabitove "Miradžije" od Ešrefa Kovačevića (u rukopisu).

Behram-i Gur

Jedan od poznatih iranskih vladara iz dinastije Sasanida je Behram-i Gûr. Prozvan je tako što je bio strastven lovac na divlje magarce (gûr). Poezija koristi njegov lik kao simbol snage, odvažnosti i pravde. Da bi se istakle zasluge sultana Mustafe, kome je posvećena kasida - pohvalnica (fahrija), Behram-i Gûr je u Sabitovoj pjesmi beznačajan u odnosu na junaka njegove pjesme:

اوکمه بهرام گور نرنگی
نه بیلور جنگی بیان اشگی

Ögme Behram-i Gûr-i nîrengi
Ne bilür cengi bir yaban eşegi[25]

Ne hvali lukavstvo Behram-i Gura
Zar divlji magarac zna ratovati?

(Preveo: F. Nametak)

Rustem i Suhrab

U Firdevsijevoj *Šahnami*, tom izvoru ideja i motiva u osmanskoj divanskoj poeziji, vrlo često se spominje ime čuvenog junaka Rustema, Zalovog sina. Uz njegovo ime se vežu mnogi mitski događaji i junaštva.

Između ostalog je Rustem nazvan i Hefthan-i Acem. Kad je Kejkavus bio zatočen u Mazenderanu, Rustem je krenuo na put da ga oslobodi. Na svakom od sedam konaka (rastojanja puta) suočio se sa vojskom od vještica, divova i ljudi. Rustem im se suprotstavljao sam; boreći se, prelazio je jednu po jednu prepreku, stigao u Mazenderan i oslobodio Kejkavusa. Na svakom od ovih šest konaka Rustem je priredio gozbu (pijanku) (han-i išret) i upravo po tome je prozvan Hefthan-i Acem. Na to aludiraju Sabitovi stihovi izrečeni u kasidi koja opisuje stanje u taboru za vrijeme zime:

بو اسفندیار اول غزا هفتخوان
بو رستم او پیکار مازندران

Bu Isfendiyar ol gaza hefthan
Bu Rustem o peykar-i Mazenderan[26]

[25] OIS, 3697, 101 b.

On je Isfendijar, kao Rustem je savladavao prepreke[26a]
To je Rustem u ratu za Mazenderan.

Ovdje Sabit poredi krimskog hana Selima Giraja, koji je sa osmanskom vojskom učestvovao u ratu protiv Rusije, sa legendarnim Rustemom. Na sličan način, u obliku poređenja, u divanskoj poeziji je prisutan i Suhrab, sin Rustema i jedne Turkinje. Suhrab je živio sa majkom, daleko od oca, tako da se dva velika junaka nisu ni poznavali; ne znajući jedan za drugog, čak su se i sukobljavali. Iako su oba bili veliki junaci, Suhrab je, kao mlađi, bio žešći i ratoborniji. U posljednjem njihovu dvoboju, kada je upravo Suhrab trebao savladati Rustema, ovaj je, stariji i iskusniji, upotrijebio lukavstvo i usmrtio sina. Upravo u vrijeme kada je Suhrab umirao, Rustem je saznao da je junak koga je ubio njegov sin. Veliki broj pjesnika divanske poezije je obradio ovu temu, ali je još veći broj njih Rustema i Suhraba koristio kao figure za poređenje junaštva svojih likova kojima su posvećivane njihove pjesme. U gradaciji junaštva, junak kojemu je pjesma posvećena gotovo je redovito ravan u junaštvu i snazi Rustemu i Suhrabu, a često i hrabriji i jači od njih.

Bihzad

Od poznatih perzijskih ličnosti, česta figura u poeziji na turskom jeziku, posebno u onoj koja se uvrštava u divansku, visokoumjetničku poeziju, je i poznati perzijski srednjovjekovni slikar i minijaturista. Taj čuveni slikar XV stoljeća u stihovima je spominjan onda kada je trebalo reći da je osoba opjevana u stihovima, u poređenju sa njegovim likovima, ljepša od tih idealiziranih slika. To je redovito lik "koji ni Bihzad ne bi mogao oslikati". Ljepota osobe kojoj Sabit posvećuje svoj gazel ne može biti oslikana Bihzadovom kičicom:

گرچه غایت لطیف ایلدی نقش اما
سکا بکزمدی تو صورتنه بهزاد ك

Gerçi gayette latif eyledi nakş amma
Sana benzetmedi tu! suretine Bihzadin.[27]

Iako je krasno naslikana
Tebi ne liči, fuj Bihzadovoj slici!

(Preveo: F. Nametak)

[26] OIS, 3697, 122 b.

[26a] Tj. ratovao je u sedam epizoda.

[27] OIS, 3697, 60 b.

Ferhad i Širin

U istoj pjesmi je i motiv o Ferhadu, ljubavnom junaku mnogih priča i mesnevija:

چرخ تیمار انی سر بست ایدوب اول ناشدك
چوبه تیشه ایدی باش قلمی فرهادك[28]

Da bi ova slika poređenja bila jasnija, a i zbog toga što su Ferhad i Širin kao likovi prisutni i kod drugih naših manje poznatih divanskih pjesnika, potrebno se ukratko vratiti na siže priče o Ferhadu i Širin.

Po jednoj legendi Ferhad je sin – jedinac kineskog cara. Kako je bio melankolične naravi, otac mu, da bi ga razgalio, dao je da se sagrade četiri dvorca obojena različitim bojama, za svako godišnje doba po jedan. Ferhad je proveo godinu dana u tim dvorcima, ali mu se narav nije promijenila. Odbio je krunu koju mu je namijenio otac. Jednog dana, u carskoj riznici ugleda kristalnu kutiju u kojoj je bilo ogledalo Aleksandra Velikog koje je predskazivalo budućnost. Jedino je Sokrat, koji je živio u Grčkoj, u nekoj nepristupačnoj pećini, znao otvoriti tu kutiju i zato Ferhad putuje u Grčku. Nakon mnogih čudesa koja su ga pratila, nalazi Sokrata koji mu odaje tajnu kako se otvara kutija. U ogledalu, koje se nalazilo u kutiji, Ferhad ugleda jedan krasan pejsaž i u njemu jednu prekrasnu mladu djevojku. Taj prizor mu se zatim izgubio. Ponovo se otisnuo na put i dok se vozio lađom sa nekim trgovcima, napadnu ih pirati. On odbrani trgovce od pirata svojim magičnim silama i dolazi u Jemen. Tamo je susreo Šapura koji mu je rekao da djevojka koju je vidio u ogledalu živi u Ermeniji. Upute se tamo obojica i kad su stigli vide grupu radnika kako kopaju kanal. Ferhad im pomogne i uradi toliko koliko 200 radnika ne bi uradilo za tri godine. Vijest dospije i do vladara Mihin Banu i njegove sestrične Širin, ljepotice sa ogledala. Ferhad je gradio dvorac za Širin, a kad je dvorac bio gotov, dogodi se nesreća, Širin padne s konja i upadne u rijeku koja je proticala uz dvorac. Ferhad je spasi, donese do dvorca i onda nestane. U međuvremenu perzijski car Husrev, sin Hurmuza, krene prema Jermeniji, prema dvorcu Mihin Banu da zaprosi Širin. Obaviješten o njegovu planu, Ferhad je sačekao njegovu pratnju, napao je i mnoge iz pratnje pobio, ali je na kraju zarobljen. Oprošten mu je život, ali je bio prisiljen otići u planine da živi. Zahvaljujući

[28] OIS, 3697, 60 a, OIS, 939, 90 a.

Šapuru, Ferhad i Širin se dopisuju. Za to sazna Husrev i pošalje glas preko jedne starice da je Širin umrla. Ferhad se ubije, a kad to čuje Širin, dolazi, uzima Ferhadov mač i zabija ga sebi u grudi. Umire nad Ferhadovim lešom.

Epopeja o Ferhadu potekla je od Nizamija (umro 1195/96), a inspirirana je legendama ispletenim oko dvorca Širin koji je sagradio perzijski vladar Husrev Perviz u perzijskom Kurdistanu. Nizami je napisao djelo *Husrev i Širin* u pet pjevanja i tako ovu temu učinio popularnom da ju je malo pjesnika divanske poezije ostavilo po strani. Najčešće se ta tematika obrađivala u dužim mesnevijama, ali su ličnosti Ferhada i Širin, baš kao i Medžnuna i Lejle, Vamika i Azre često prisutne u kompariranjima, i to po svojim najznačajnijim karakteristikama. Tako će često Kajs koji je izgubio pamet u ljubavi za Lejlom i postao lud (Medžnun), provoditi vrijeme u pustinji sa životinjama, ptice će mu na glavi savijati gnijezdo, Ferhad, pored svojih junaštava, često će biti opisan i kao pustolov koji traći vrijeme u planinama.

Radi ilustracije, navešćemo stihove Mehmeda Mejlije u kojima se spominju Ferhad i Širin, mada takvih stihova ima čitavo obilje i u pjesmama drugih naših divanskih pjesnika:

U bolu i čežnji sam u brdu preživljavanja vrijednosti
Jer ja sam Ferhad, moja slatkorječiva Širin, dobro li je ili nije?[29]

O ti slatkorječiva Širin, Ferhada od mene činiš
Ko glas ti čuje – papagaj milozvučnog govora, pomisli.[30]

Mansur Halladž

Veoma omiljena osoba, od derviša panteističke orijentacije (Wahdat al-wugud), a također i od brojnih divanskih pjesnika opjevan, bio je čuveni mistik Mansur al-Halladž. On je historijska ličnost oko koje su se kasnije isplele i brojne legende, koje su se onda utkivale u prozu i poeziju islamskih zemalja. Stvarni njegov historijski identitet izgleda ovako: rođen 244/858-859 u Bejzi (Irak). U Bagdadu je postao murid (učenik – sljedbenik) Džunejdov. Mnogo je putovao i upoznao se s mnogim misticima. Nakon što je izrazio panteističku misao da sve što je Bog stvorio je sam Bog, pa i sam čovjek je sadržan u Bogu, i to riječima "Ana 'l-Ḥaqq" tj. Ja sam

[29] Mehmed Mejlija Guranija, *Izbor iz poezije*. Priredili: Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, Sarajevo, 1989, str. 86.

[30] Isto, str. 89.

Istina tj. Bog, osuđen je 297/909-910 po fetvi Ibn Davud al-Zahirija i bačen u tamnicu. Slijedeće je godine pobjegao iz tamnice, ali je 301/913-914 ponovo vraćen u tamnicu gdje je ostao osam godina do novog suđenja kada je osuđen na smrt. Njegovi suvremenici tvrde da je bio pobožan čovjek koji je govorio da je potrebno odricati se ovozemaljskih zadovoljstava i uzdići se do Boga oslobodivši se ljudskih osobina. Njegove su izreke "Mi smo dva duha u jednom tijelu", "Ja sam voljen i ja volim", "Ti nisi niko drugi nego ja" itd. Tim izrekama i uopće svojim učenjem Halladž izražava identitet transcendentnog božanskog principa s ljudskim samosvojstvom. Mnogi mistici su mislili da je on postigao nivo duhovnog savršenstva izjavivši da ne postoji ništa osim Boga i da je njegov ego nestao u Bogu. Stoga Dželaludin Rumi hvali Mansura, a Attar smatra da je on Božiji mučenik. Svi pjesnici s poštovanjem spominju Halladža, među kojima i naš Hasan Kaimija koji pjeva:

Özün fani gören Hakda odur fa'il bu mutlakda
Nice Mansur ene-l-haqq'da komaz esfelde

Prijevod:

Prolazan čovjek vidi svoju suštinu u Bogu, on je tada faktor u Apsolutumu
Kao što Mansur u svome "Ja sam Bog" nije ostavio dolje mirisa.[30a]

Džemšid (Džem)

Ono što je Mansur Haladž za pristalice Vahdetul vudžuda, u čemu ga mnogo više od Kaimije ističu i slijede Lamekanija i Vahdetija, pa i Fadil-paša Šerifović, Džemšid ili Džem je za sve mistike istovremeno. On je simbol veselog društva, vina, što u mistici znači ljubav prema Bogu.

Džemšid (Džem) je po legendi iranski car iz dinastije Pišdadijana (po nekim izvorima peti). Po legendama je vladao 300, 700 pa čak i 1000 godina. Legenda kaže da je Džem jednoga dana vidio pticu kako leti, a oko krila joj se obavila zmija. Naredio je sviti da gađaju zmiju, ali da ne smiju pogoditi pticu. Naredba je izvršena, a spasena ptica je u znak zahvalnosti donijela Džemšidu nekoliko zrna. Kad su posijali ta zrna, nikla je vinova loza. Džem je naredio da se od ovog voća koje je prvi put vidio napravi sok. Kad je probao sok koji je već nekoliko dana stajao, pomislio je da je zbog toga što je bio gorak, otrov. Dao je da ga pije jedna njegova robinja koja je bila u nemilosti. Kasnije se uvjerio u njegove

[30a] Tj. na ovom svijetu nije ostavio nikakvog traga.

osobine i počeo ga i sam koristiti kao lijek ili sredstvo za zabavu. Džem je skončao na taj način što ga je savladao jedan zao junak – Dahhak. U starim kineskim i indijskim mitologijama Džemšid ili Džem je bog ili junak, a u poeziji, posebno divanskoj, on je simbol okupljanja veselog društva u krčmi (što znači okupljanja derviša u tekiji), a njegova čaša, napravljena od sedam metala, također je simbol spoznaje jer se u njoj pokazuje, otkriva cijeli svijet.

Brojni su stihovi Mezakije, Sabita, Nerkesije i drugih koji prizivaju Džema ili njegovu čašu, oko kojih se skupljaju prijatelji u krčmi, oslobođeni sebe, u traganju za otkrivanjem svoje unutrašnje spoznaje.

Ovdje ćemo citirati u cijelosti jedan Nerkesijin gazel u prijevodu koji oslikava ulogu Džemšida u okupljanju ljudi srca, ljubavi, duha (derviša):

Nerkesija, uzm' u ruku čašu slave i radosti
Kad si taj čas dočeko, veseli se, pij i gosti.
De povikni – uživanje nek napuni doba tvoje –
Nek se toči staro vino, nek veselo svijet poje!
Prođi, sjedi u vrh krčme kao što je Džemšid sjed'o
Prođi kapu natjeravši na oči i čelo blijedo
Nek napuni cio obzor vika: pijmo, pijmo, pijmo!
Nek i Džemšid vidi kako darijski se veselimo.
Danju noću treba piti, a nikada pjan ne biti.
Jer kad se džaba pije, treba piti veselije
Ovo nije ono piće što p'janice u se liju
Da s' opiju i među se praznima se čašam' biju
U ovom je piću izvor svjetske sreće i veselja,
Svaka kaplja proživljuje na stotine novih želja.[31]

Oponašajući Mezakijine pjesme o vinu u društvu Džemšida, Sabit Užičanin je tom našem pjesniku, mevleviji, spjevao elegiju u tom stilu:

Mezaki-beg dugo peharnik je bio
U ovoj znanstveno-zabavnoj mejhani;
Kada je spoznajom višom uvidio
Da se niko vječno na zemlji ne bani,
Punu čašu popi, pa na noge skoči,
Da ide do društva gdje se vječno toči...[32]

Sva nada i inspiracija, sadržana u Džemšidovoj čaši, koja vodi

[31] Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912, str. 66.

[32] Bašagić, isto, str. 95.

nadahnuću i istini često je posljednja instanca kojoj se pjesnik mevlevija, Fadil-paša Šerifović obraća:

Tako sam postao opijen vinom očajanja i nemoći
Da mi je jedna Džemšidova čaša da me oraspoloži.

Aleksandar Veliki

Značajnu ulogu u divanskoj književnosti imaju legende i predaje. Naročito su zanimljive i često korištene u poeziji stare predaje o Aleksandru Velikom. Jedna od njih je o vodi života (ab-i hayat), čija jedna kap omogućava čovjeku besmrtnost. U namjeri da pronađe vodu života, Aleksandar Veliki, na Istoku poznat kao Iskender Zulkarnejn, za vodiča je uzeo vjerovjesnika Hidra i s vojskom noću išao da je traži. Nakon velikog puta, Hidr je pronašao vodu i napio se, a Iskender je izgubio put, zalutao i bio prisiljen da se vrati. Ova legenda je utkana u mnoge pjesme divanske poezije.

Isto tako i priča o Aleksandrovom zidu je popularna tema divanske poezije. Po toj priči je postojala družina smutljivaca pod imenom Jedžudž i Medžudž. Lica su im bila nalik čovječijim, zubi su im bili poput svinjskih, uši duge, a tijelo obraslo dlakama. Ljeti su jeli zmije, zimi travu. Narod koji je živio u njihovoj blizini molio je Aleksandra Velikog da ih zaštiti. On je, da bi to učinio, sagradio visoku branu, nazvanu Aleksandrov zid. U jednoj pjesmi u kojoj se govori o rusko-turskim borbama na Krimu, Sabit se poslužio ovom slikom kako bi istakao kako je osmanski vojskovođa zaštitio narod od ruske vojske, koju ovdje simbolizira Jedžudž iz spomenute priče:

خلقه دن قالدردی یأجوج فرنکلك زحمتن
تیغ جوهردار دن سد چکدی اسکندر گبی

Halktan kaldırdı Yecuc-i frenk'in zahmetin
Tig'i cevherdardan sed çekti Iskender gibi.[33]

Prijevod:

S naroda je skinuo muku evropskog Jedžudža
Podiže branu od zlatne mreže poput Aleksandra.

Platon, Sokrat, Lukman

U divanskoj literaturi se često spominju grčki filozofi Sokrat i Platon i istočnjački mudrac Lukman (Lokman), kao simboli pameti,

[33] OIS, 3697, 23 a; u ovom rukopisu u Orijentalnom institutu pjesma nosi naslov *Tarih-i inhizam-i tabor Moskov.*

mudrosti, ispravnog mišljenja, a Lukman često i kao simbol darežljivosti. To je dokaz koliko je grčka filozofija bila prisutna u osnovama islamske filozofije.

Mnogi naši divanski pjesnici su se koristili tom simbolikom, pa tako i sarajevski pjesnik Sukkeri Zekerijja u jednom gazelu pjeva:

İtmesün 'akl-i Felatun bade-i bî-gîşla bahs
Mümteni'dür bir avuç ẖâşâk ide âteşle bahs.

Mehmed Mejlija u bajramskoj kasidi upućenoj bosanskom valiji Abdullah-paši pjeva o Lukmanu na slijedeći način:

Ramazan, onima što užitak vole, puno muke odredi
Ali bajram, kao Lukman, svojom gozbom veselje im priredi.

(Preveli: S. Trako i L. Hadžiosmanović)

Šebčerag

Veliki poznavalac legendi, Sabit, nije propustio da u svojim stihovima aludira na jednu malo poznatu legendu o šebčeragu. Šebčerag je dragulj koji u noći (šeb) svijetli kao svijeća (čerag). Legenda, ukratko ispričana, izgleda ovako: životinja po imenu gev-i bahri (morski bik), u vrijeme kad izađe na kopno da pase, donese sa sobom šebčerag i postavi ga na mjesto gdje će pasti da joj osvjetljava okolinu. Sabitov bejt koji spominje taj motiv glasi:

Hususâ ol dür-i-yektâ gibi fânus-i billurî
Ki bîrevgan ider etrafı ruşen şebçerag âsâ.

Slično ovom Sabitovom bejtu, simbol šebčeraga je upotrijebljen i u stihovima Arifa Hikmet-bega Rizvanbegovića:

فرو یروب جسم و جان قلبمده
اثر لا اله الا الله
شبچراغ مزارم اوله بنم
گوهر لا اله الا الله

Ferr virüb cism ü can-ı kalbimde
Eser "La ilahe illa Allah".

Şebçerag-ı mezarım ola benim
Güher "La ilahe illa Allah".

Sjaj dade u mom tijelu, srcu i duši
Trag "Nema boga osim Allaha"

Neka šebčerag moga groba bude
moj dragulj "Nema boga osim Allaha."

Narcis

Samozaljubljenost u divanskoj poeziji nije uvijek negativno svojstvo pjesnika. Često je pohvala svoje pjesničke sposobnosti prethodila konstataciji da pjesnik, iako toliko nadaren i vješt, nije dostojan da pjeva o nečijoj ljepoti i sposobnosti. Tako Mehmed Rešid Bošnjak, u pjesmi koju je posvetio halifi Aliji, prije nego će prijeći na pohvalu Aliji, u 40 distiha hvali vlastite sposobnosti:

Ja sam tvorac stilistike i retorike, čudan mudrac
Tako da razumu svemira dajem lekcije iz pjesničke vještine
Ja sam čudotvorac riječi tako da Gabrijel
moje besjede pri slavljenju Boga s poštovanjem izgovara.
Ja sam tankoćutan, oštrouman i bistar toliko
da pomno razabirem biser i rijetke dragulje (riječi).
Moja misao leti u nebeske visine i poput šestara
u jednom času zahvati krug najviše sfere...

Na kraju ovog "hvalisavog" ispovijedanja Mehmed Rešid će reći kako mu je cilj da ga ove riječi preporuče Aliji da se za njega zauzme kod Boga. Tako će i pjesnik Mehmed Mejlija Guranija izreći o sebi u stihu:

I Mejlija je pjesnik,
Ne, on je veliki umjetnik...

Međutim, jedna druga vrsta samozaljubljenosti simbolizira se narcisom. Cvijet narcis (tur. nergis), kao simbol samozaljubljenosti, veoma je prisutan u divanskoj poeziji, pa ga nije mimoišao ni naš Sabit. Motiv je vezan za legendu po kojoj se jedna vila zaljubila u mladića izuzetne ljepote. Sve djevojke su također bile zaljubljene u tog ljepotana, ali on uopće nije mario za njih. Istu sudbinu u ljubavi prema Narcisu imale su i vile. Jedna od njih (Eho), nakon što je postala nesretna zbog neuzvraćene ljubavi, okamenila se, a potom nestala. Ostao je samo njen glas (eho – odjek). Ljubav ženskih srdaca prema Narcisu pretvorila se u mržnju koja mu se osvetila. Dok je pio vodu na jednom izvoru, Narcis, zaljubljen u svoj lik, pao je u vodu i utopio se, a iz njegova lika je izrastao cvijet – narcis.

Ova legenda potječe sa Zapada, a na Istoku je ovaj motiv proširen ljubavlju ruže prema narcisu, u kojoj narcis predstavlja *ašika* – zaljubljenika koji je osuđen da se stalno seli, a ruža predstavlja voljenu osobu – *mašuk*. Uz to, narcis predstavlja vid – oko, a ruža sluh – uho.

U jednom Sabitovom bejtu ovako su opisani narcis i ruža:

Gül ü nergis saâ Şeh-i lüccecûs.
Olup canib-i düşmene çeşm-ü gûş.

Prijevod:

Poput vladara gomile, ruža i narcis
bjehu na neprijateljskoj strani – oko i uho.

Mitske ptice

Slično mitološkom cvijetu narcisu, značajnu ulogu u simbolici divanske poezije imaju i neke mitološke životinje. Tako je mitski labud (kaknus) ukrašen raznobojnim perjem, a kljun mu ima 300 rupa. Sjedi na vrhu brda i ispušta zvukove kojima sakuplja razne ptice oko sebe, koje zatim jede. Živi hiljadu godina. Kad mu se primakne kraj, skupi grmlje, sjedne na njega i počne tužno pjevati. Zatim snažno zalupa krilima da od siline zapali vatru ispod sebe i izgori, u pepelu opet ostane jedno jaje iz kojeg se izleže mladi kaknus.

Kod divanskih pjesnika kaknus je simbol dugovječnosti, ali se također govori i o muzici koja izlazi iz rupa njegova kljuna. Tako Mehmed Rešid, opisujući atmosferu Sarajeva, dočarava svirku naja u mevlevijskoj tekiji na Bendbaši:

Kad onaj ronilac po moru Mesnevije
počne prosipati biser mudrosti mesnevijskih
Uši svih prisutnih znanih i neznanih
kao školjke pune čistog bisera budu
kad potegne jedan dah svirač naja poput kaknusa
nastane stotinu hiljada melodija.

Anka (feniks) je još poznatija mitska ptica koja živi u mitskoj planini Kaf, za koju neki pretpostavljaju da se radi o planini Elburs, dok je druge legende poistovjećuju sa planinom koja okružuje svijet. Šarenog je perja, lica čovječijeg, duga vrata. Imala je poneki elemenat od svake životinje. Hrani se drugim pticama, a leti uvijek na zapad. Uzima od svih vrsta životinja po jednu i nosi sa sobom. Kad nestane životinja, kupi djecu. Zbog toga su se ljudi toga kraja u kojima je živjela žalili Božijim poslanicima, koji su ih spasavali

molitvama. Po jednoj legendi, pticu Simurg, što je njen perzijski naziv, pripitomio je Zal, otac legendarnog junaka Rustema.

Ptica Huma je, po legendi, donosila sreću. Leteći visoko, bacala je sjenu na zemlju, i na koga je pala sjena njenih krila, proricano mu je da će postati vladar. Sve su ove mitske ptice simboli moći, dugovječnosti, oživljavanja "iz mrtvih", tj. nastajanja iz pepela i sl.

Vrlo su česti stihovi divanskih pjesnika u kojima simbole predstavlju ptice, posebno anka ili simurg. Tako u Vahdetijinoj kasidi nalazimo ove stihove koji simboliziraju nadnaravnu moć halife, odnosno imama Alije, koji iz duhovnog mrtvila oživljava ljude. Vahdetija pjeva:

Mürdeler eyler iken dem-be-dem ey dil ihya
Nefsüm dirisidür şimdi felekide 'ayâ

Hem-cenahum olalı zülf-i hümayûn-i habib
Kanadımla uçuyor Kaf ufukda 'Ankâ.

Prijevod:

Dok on svakim trenom mrtve proživljava, ej srce,
Moja duša nemoćna sada nebom tumara.

Otkako pratilac postade carski soluf dragin
Horizontima planine Kaf na mojim krilima leti Anka.

Za riječ koja je prevedena "carski" u stihu je upotrijebljen izraz *hümayûn*, što znači onaj koji pripada ptici huma, tj. onaj koji je našao sreću pod njenim krilom, tj. car.[34]

Druga Vahdetijina kasida upravo počinje stihovima u kojima Simurg-ptica simbolizira uzlet u više sfere, poput duše pjesnika koji želi ostaviti sve ovozemaljsko i nestati u Jedinom:

Bal-ü per açtı yine işbu bümâ-yi dil ü cân
Mürg-i sîmurg misali meger ister tayaran
Mülk-i süflâyı koyun 'alem-i ûlvi şehrin
Sülf-i dilber gibi kılmak diler anı seyaran.

Prijevod:

Raširila je opet krila ta sveta ptica srca i duše
Želi li to poletjeti Simurg-ptica?
Ostaviti niži svijet, a grad višeg svijeta
Poput uvojka drage želi učiniti, gledajući ga.

[34] Ova riječ je inače ušla u tursko-osmanski vokabular u značenju "carski" pa se tako kaže i hatt-ı hümayûn – carska povelja i sl.

ASTROLOŠKE TEME

Za svoja neobična i maštovita poređenja, divanski pjesnici su veoma često koristili nebeska tijela. Proricanje i predskazivanje budućnosti na osnovu položaja zvijezda bilo je toliko popularno da su, baveći se tim poslom, brojni astrolozi napisali čitave biblioteke djela u kojima se u raznim aspektima sagledava čovjekov odnos, bolje reći ovisnost spram zvijezda. U divanskoj poeziji najpoznatije je djelo pjesnika Dževrija *Melhame* koje je i kod nas često prepisivano i koje je ostavilo vidnog traga na naše pjesnike. Po proricanju u pjesmama, čuven je i naš Hasan Kaimija. Ipak, zvijezde i ostala nebeska tijela koja se također tretiraju kao zvijezde imale su svoju simboliku i u onim pjesmama koje nisu proročanskog karàktera. One jednostavno simboliziraju moć, pamet, ljepotu, vjernost i sl. Tako su Mars, Saturn i Jupiter simboli moći koji su u poređenjima iznad Sunca, a Merkur i Venera imaju manji značaj od Sunca pa i od spomenutih planeta. Sa Suncem i Mjesecom ovih pet planeta čine sistem sedam najznačajnijih nebeskih tijela. Mjesec je, kao nebesko tijelo, uvijek prikazan kao manje svijetao od sunca, ali u prikazivanju ljudskog lica, u poređenjima kada mjesec simbolizira ljudsko lice, on je simbol ljepote. Inače, oni koji su pripadnici mjeseca, tj. koji se nalaze pod njegovim znakom, u njegovoj vlasti, oličenje su nestalnosti, sklonosti prevari. Dani njihove vladavine su od ponedjeljka do petka. Mjesec zatim simbolizira bijelu boju. Mjesec je u ljubavi i zaštiti Sunca i prema njemu niko ne osjeća mržnju.

Merkur, pošto je usamljen, uvijek je prikazan kao hladan i nezainteresiran. Oni koji pripadaju Merkuru su oštroumni, radini, rječiti, veseli i osjećajni, ali i prevrtljivi. Gledanje Venere izaziva radost. Oni koji su u njenom znaku, tj. koji su pod njenom zaštitom su lijepi, nježni, skloni melankoliji i vješti umjetnici. Vole uživanje i opuštenost. Sretni su posebno utorkom i petkom. U poređenju sa Suncem, koje je simbol vlasti, i koje u stihovima često simbolizira sultana, Mjesec je oličenje sultanovog vezira, Venera je svirač na dvoru, Jupiter kadija (sudac), Merkur – pisar, Saturn – rizničar, a Mars – vojskovođa.

Mars je inače simbol rata. Osim toga, Mars simbolizira crvenu boju. Jupiter je prijatelj Marsa i Mjeseca, a neprijatelj Venere i Merkura. Jupiter simbolizira plavu boju.

Saturn vlada sedmim nebom. Hladan je i nepristupačan. Oni koji mu pripadaju su zabrinuti i tužni. Karakteriziraju se još glupošću, neznanjem, beznađem, plašljivošću i laži. U kontek-

stu takvih semantičkih vrijednosti treba čitati i slijedeće stihove Mehmeda Rešida iz *Miradžije*, koja je, kako smo ranije naglasili, nazira (paralela) na Sabitovu *Miradžiju*, pa se o ovom istom motivu slično izražava i Sabit, ali mu je završni dio poeme nešto sažetiji:

Ne smatraj da je na nebu Kumova slama
To je mjesec prilikom dolaska vladara svijeta
prostro bijeli brokat.

Merkur je napisao berat i slova posuo zlatnom prašinom
I snabdio ga vjerovjesničkim pečatom
s namjerom da njegov položaj ovjekovječi.

Nisu to zvijezde, nego je Venera razbila harfu i rasula
školjke kojima je ona ukrašena
Jer zna da ona nikako ne odgovara njegovu zakonu.

Mars je izrazio pokornost i s mačem o vratu
poput psa požurio pred tog vladara.
Jupiter je za novac od svjetla zatražio zemlju
Ispod nogu njegova konja, pa je postavio
Vage da bi mogao izmjeriti.

Budući da Saturn nije mogao podnijeti njegov blagotvorni
pogled
Na njegovu se glavu sručila velika nesreća.[35]

Sav ovaj nebeski dekor Muhamedovog uspeća na nebo treba promatrati u skladu s naznačenim simbolima kako bi se mogao shvatiti značaj simbola koje imaju pojedina nebeska tijela.

Proricanje kao motiv u poeziji

Na teme o zvjezdoznanstvu nadovezuju se i one o proricanju na osnovu drugih znakova. Općenito je ova nauka u islamskom svijetu poznata kao *ilm-i reml* stoga što se budućnost odgoneta na osnovu crteža prstima u pijesku (reml – pijesak). Iako se proricanje želi dovesti u vezu s vjerovjesnikom Idrisom, uistinu ga treba vezati za poslanika Danijela. Sistem gatanja se sastoji od šesnaest oblika iscrtanih tačaka i linija u pijesku koji simboliziraju sreću, odnosno nesreću. Sa četiri elementa ovih oblika koji se dovode u vezu sa zvijezdama i sazvježđima donose se zaključci. Motiv proricanja prisutan je u stihovima i takvih pjesnika kao što su Baki, Nabi, Hayali, Vehbi, pa nije uistinu ništa čudno što i Sabit Užičanin pjeva:

[35] Šaćir Sikirić, "Divan Mehmeda Rešida", *POF*, VI-VII, 1956/57. Sarajevo, 1958, str. 66.

Sitare sanma tutup tâlî-i şeh-i iydi
Felekte nokta döker pîr-i cerh olup remmâl.

Prijevod:

Ne misli da je zvijezda ugrabila praznik carske sreće
Na nebu, tačka prosipa carsku sreću, poput gatara.

Gatanje i amuleti su u islamskom svijetu također smatrani naukama i vrlo značajnim aktivnostima u životu ljudi. I gatanje (*ilm-i sihr*) i amuleti – zapisi (tilismat) su također veoma prisutni kao motivi u divanskoj poeziji. Smatra se da proricanje potječe još iz vremena prije Musaa (Mojsija), a imalo je mnogo pristalica u Babilonu i Egiptu. Tako su i Musaove (Mojsijeve) nadnaravne moći pripisivane činu gatanja. Naravno, ortodoksni islam na gatanje nije gledao sa blagonaklonošću, čak se u jednom kur'anskom ajetu o tome izričito negativno govori. Značaju talismana u ljudskom životu posvećena je i jedna kasida čuvenog teologa i filozofa Gazalija, a ta kasida doživjela je i mnogo komentara na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Gatanje i pisanje, odnosno sastavljanja amuleta, postali su sastavni dio folklora koji je imao svoju primjenu u svim narodima pa je na taj način došao i do osmanskih Turaka. Gatanje i sastavljanje amuleta rangirano je u tri stupnja:

– gatanje bez pomoćnih sredstava, što se naziva običnim sihirom,

– uzimanje zvijezda, običaja i drugih elemenata kao simbola – to se zove tilsim,

– utjecanje pomoću nevidljivih sila na zbivanja od strane ljudi koji imaju nadnaravnu moć.

Pjesnici se često koriste predajama o gatanju i utjecanju na promjenu stanja ljudi koje izaziva to gatanje. Jedna od legendi čije likove najčešće koriste kao elemente u simbolici nadnaravnih moći, vezana je za duhovna bića Haruta i Maruta, koji su u Babilonu naučili gatanja kojima proizvode čuda, ali iz pouke koja u pjesmi slijedi, na osnovu islamske tradicije, u ta čuda ne treba vjerovati.

Druga legenda, također vezana za ova dva nezemaljska bića, Haruta i Maruta, govori o tome kako su meleci (anđeli) prigovorili Bogu da je previše milostiv prema ljudima koji čine velike grijehe. Bog ih je upitao zar ne bi i oni bili isti da imaju istu prirodu, želje i strasti kao ljudi. Na njihovo insistiranje, dao im je mogućnost da izaberu dvojicu koju žele, a ovi su izabrali Haruta i Maruta, i Bog ih je poslao u Babilon. Jednog dana su naišli na jednu ljepoticu po imenu Zuhru koja je željela napustiti muža i obratila se njima. Oni su istraživali šta je to ženu zavelo s pravog puta, a žena je rekla da neće biti zadovoljna dok ne ostvari svoju želju. Najzad su joj oni u tome pomogli. Ni nakon toga žena nije bila zadovoljna.

Tražila je od njih da piju vino i klanjaju se idolima. Kad su i to učinili na njeno traženje, ona opet nije bila zadovoljna. Ona se tada obrati Bogu, koji je najzad pretvori u jednu zvijezdu na nebu (Zuhra – Venera), a oni sami nisu znali ni gdje su stigli. Ovaj događaj se zbio u vrijeme vjerovjesnika Idrisa. Njih dvojica su se obratili Idrisu da se zauzme kod Boga da budu spaseni. Bog je pristao da ih spasi, ali samo na jednom svijetu, ovom ili vječnom, koji oni odaberu. Oni su izabrali da na ovom svijetu pate, a da na drugom budu spaseni, pa ih je Gospod objesio u jedan bunar u Babilonu sa glavama okrenutim dolje, da tako ostanu do Sudnjeg dana.

Kada divanski pjesnici, poput Šejh Galiba, Ajnija, Hamdija, Nedima i drugih, među kojima i nekoliko bosanskih pjesnika, pored ostalih Kaimija i Lamekanija, upotrijebe riječi Harut, Marut ili Čah-i Babil, uvijek se simbolizira poruka sadržana u prethodnoj legendi.

Međutim, i kod Kaimije kao i kod Vahdetije, Abdulaha Bošnjaka i drugih pjesnika kojima je mistika glavna preokupacija, također veoma značajan motiv u pjesmama predstavlja tumačenje snova, čemu se uostalom pridavao veliki značaj i kod proznih pisaca (Bašeskija, Firakija i dr.), ali i u životu uopće. Za tumačenje snova ima osnova i u Kur'anu, pa od njega nisu zazirali ni ozbiljni islamski teolozi i filozofi. Po Kur'anu, Bog je najprije ovlastio Jusufa (Josef) da može tumačiti snove.

TEME I MOTIVI IZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

Pogrešna je tvrdnja da svakodnevni život nije imao većeg značaja u inspiraciji divanskih pjesnika. U pojedinim pjesmama divanskih pjesnika ocrtava se atmosfera gradova, života na dvoru, praznična atmosfera, život samih pjesnika, njihovo mjesto i uloga u društvu. Uostalom, već je izrečena teza, koja po nama stoji, da književnost, bez obzira na tematiku, ne može ne dati i neki odbljesak suvremenog života.

Poseban pjesnički medij za izražavanje tematike svakodnevnog života su kaside. Kao pjesme pohvalnice ili tužbalice, one su često vrlo realne u oslikavanju suvremenog života. Neki teoretičari divanske književnosti smatraju da i u najapstraktnijim mističkim temama slike i simboli nisu lišeni veze sa svijetom i životom svagdanjim. U okviru tematike oslikavanja suvremenog života posebno zanimljivo mjesto je slikanje suvremenog kulturnog i književnog života. U tom kontekstu posebno treba istaći Sabita, koji je u više kasida, a naročito u onima koje je posvetio veziru Baltadži

Mehmed-paši, izvanredno prikazao život u književnim krugovima u Istanbulu, ističući posebno značaj svoga suvremenika Nabija iz Haleba. Istina, on se u jednom bejtu i žali na vlastiti položaj, jer on nije uspio postati zvanični dvorski pjesnik, što je uspjelo Nabiju, pa kaže:

Uzalud je čovjeku u Istanbulu prodavati kumaš
ako taj kumaš nema halepski muhur...

aludirajući time na halepsko porijeklo Nabija, pjesnika koji je na dvoru imao utjecaja da odabere sebi društvo.

Za nas su ipak interesantniji stihovi onih naših pjesnika koji oslikavaju tu atmosferu u našim gradovima. Tako dosad potpuno nepoznati pjesnik, Nabija Tuzlak, čiji smo rukopis nedavno otkrili, oslikavajući sarajevsku atmosferu, pjeva:

Da mi je još jednom sresti
Tog slatkorječivog pjesnika Edaiju.

Ovdje se radi o također do sada gotovo nepoznatom pjesniku Edaiji Sinanu Čelebiji iz Sarajeva (XVI/XVII st.), čije se veoma vrijedno djelo, *Miradžija*, poema o Muhamedovom uspeću na nebo, nalazi u istom kodeksu sa pjesmama Nabije Tuzlaka i još dvojice tuzlanskih pjesnika.

Pjesnik Ahmed Čelebija iz Sarajeva (XVII st.) opisuje u svojoj *Pjesmi o Sarajevu* atmosferu u gradu kad je u njemu živio poznati sarajevski pjesnik Nerkesija Sarajlija. Iz duže pjesme citiramo samo slijedeće stihove:

Kako je naš Nerkesija, ponos pjesnika, riznica nauke
Skup svekolikog znanja grada, kako je sada?
Kako je moj imenjak, ponos svijeta, Malkoč,
Obasjava li grad svjetlom svoje velike učenosti?[36]

Interesantno je da se pjesnik obično sjeća grada kada se nalazi u tuđini, i pjesmu počinje prizivajući lahor-povjetarac da mu kaže kakvo je sada stanje u njegovu voljenom gradu. Tako i Ahmed Čelebija pjeva:

Kazuj lahore o mom zavičaju, kako je?
Izloži mi njegove prilike, kako je onaj privlačni šeher?
Je li Sarajevo kao raj ukrašeno ljepoticama?
Kako je ono legendarno mjesto koje svojim sjajem obzor

[36] Pjesma se u originalu nalazila u kodeksu 404/51 Orijentalnog instituta u Sarajevu, a njen djelomičan prijevod je objavio Omer Mušić, vid.: O. Mušić, "Jedna turska pjesma o Sarajevu", *POF*, III-IV, Sarajevo, 1953, str. 573-587.

obasjava?
Kako da ga hvalim kad mu je malo ravnih na svijetu;
Da reknem da je drugi raj, ne bih slagao.
Žubore li na sve strane potoci?
Izviru li hladna vrela?
Pije li se rujno vino boje jorgovana?
Kako zdravlje služi prijatelje?
Žive li braća u ljubavi?
Kako su age i begovi?
Kako je sirotinja bijedna?

Ovo je uvodni dio pjesme koja je inače dosta duga, ima devedeset bejtova. I kao što se u njoj spominje mnogo poznatiji pjesnik Nerkesija, tako se i u Nerkesijinoj *Pjesmi o Sarajevu* spominje Ahmed Čelebija u krugu uglednih sarajevskih ljudi, a iz same pjesme bi se moglo zaključiti da je on i pjesnikov mecena jer pjesnik njemu i njegovoj darežljivosti posvećuje pjesmu.

Nerkesija je svoju pjesmu spjevao u vrijeme kad je morao napustiti Sarajevo. Inače, kao i Ahmed Čelebija i kao Derviš-paša Bajezidagić, kasnije Mejlija i Zuhdija Defterdarović, i Nerkesija uspoređuje Sarajevo sa rajem, a njegove vode sa rajskim. Iznenađuje opis gradskog života, opis sijela i učenih razgovora, opis sarhoša i bekrija:

Na moju dušu je djelovala tuga rastanka sa Sarajevom
a ranu mi pravi rastanak sa prijateljima sarajevskim
U njemu se čovjeku čini da može dugo živjeti
jer na hiljadu mjesta u Sarajevu teku vode života
U halvatima se sastaju ozbiljni starci i mladići
Jer u Sarajevu je zimi studen velika
Ali kada proljeće i behar stignu
U raj se pretvori prostor ružičnjaka sarajevskog.

Do neba se penje galama vinopija
I svu okolinu napuni vriska pijanica sarajevskih
Kad to godišnje doba stigne izlaze ljepotice u šetnju
sa zasjelim prijateljima okiti se svaka strana Sarajeva.
...
Ne znam kakve su hurije, treba ih vidjeti
Ali na ovom svijetu su poznate sarajevske ljepotice.
Pobožnicima ćemo prepustiti raj i hurije;
Zar zaljubljenim nisu dovoljne sarajevske ljepotice.

Jedan drugi Sarajlija, poznat samo po pjesničkom mahlasu Sebletija, kronološki vjerojatno nešto mlađi Nerkesijin suvremenik,

ima sasvim drugo viđenje Sarajlija: oni su, po njemu, licemjerni, iako učeni i pametni, puni su zavisti, bogati su, ali su zato oholi, tvrdice su, a uz to su pasje naravi. Ima i onih koji čine dobročinstva, ali njih pjesnik škrto hvali i jedino bez rezerve hvali svoje kolege učenike kod kojih jedino nailazi na ljubav i razumijevanje.

Mehmed Rešid pjeva o ljepoti Sarajeva kao o prošlosti, jer je njegova pjesma nastala u vrijeme kada je Sarajevo spaljeno provalom Eugena Savojskog:

Bješe najprijatniji grad na svijetu
Bio je najljepša rajska kuća.
U raju su samo četiri vrela,
A izvora života u Sarajevu je hiljada.
Sredinom teče rijeka vode života
Bistro vrelo – to je slatka i pitka voda.
Pričinja se poput rastopljenog biljura
To nije voda, nego svjetlo koje teče
Putevi bijahu čisti kao Poslanikov šerijat
I svijetli kao pravi put.
Svaki taj put popločan je sitnim kamenjem
koje se sjalo kao Kumova slama na nebu.
Sa svježim beharom zeleno lišće
Poput smaragdnog tanjira nakićenog biserom izgleda
Svježi lahor daje život duši
Produljuje život kao životni dasi.
Ukratko, svaka ljepota u Sarajevu bila je kao vječnost
Po ljepoti bio je jednak raju.

Pored Sarajeva, koje je, koliko je nama poznato, opjevano od desetak pjesnika, Mostar je također privlačio pažnju naročito lokalnih, mostarskih pjesnika. Pored najpoznatijeg među njima, Derviš-paše Bajezidagića, o Mostaru pjevaju i Medžazija, Husamija i Adlija Čelebija. Poput Nerkesije, Ahmeda Čelebije i Mehmeda Rešida, Medžazija u istom maniru opisuje Mostar i njegove ličnosti:

Odakle si o povjetarče život darovao tom
mrtvom tijelu što te traži
Donosiš li možda vijest o Mostaru koja duh snaži?
Dođi Isa, nek zamrlo srce počne da udara
Glas sobom ponesi o zdravlju svih gospara.
Hoće li pametnima predavanje držati rječiti Muavija
Učitelj ovoga zaljubljenika, odabranik između sufija.
Da li probleme naroda mufti-efendija rješava
To sunce, što svijet svjetlom obasjava.
Kako je uvaženi kadija što gradom šeće
U čijoj prirodi zakon vasione što se kreće.

A Medžazi, što može stih do savršenstva dovesti
Da li će poeziju najvećeg Selmana premašiti?

Nasljednik je to svoga oca, Ubejdija slijedi
Da bi u poeziji bio njegov učenik govorljivi...[37]

Opis praznika u poeziji

Ramazan je za muslimane sveti mjesec, najvažniji od svih dvanaest mjeseci. To je vrijeme pobožnosti i onih koji inače gotovo ne upražnjavaju vjerske dužnosti i običaje. Radi se manje, a više se okuplja u džamijama gdje se sluša učenje Kur'ana i propovijedi vaiza. Posebno svečana atmosfera je uz večeru, iftar, kada vjernici uživaju u gozbama, najčešće u društvu dragih prijatelja. Naveče su pune džamije, a poslije molitve sijela i razgovori do zore. Sve to je našlo odraza u divanskoj poeziji.

Odraz ramazanske atmosfere u Sabitovoj poemi *Ramazaniji* također slika stanje u jednom gradu, ovaj put Istanbulu, gdje posebno dolazi do izražaja svečana iluminacija povodom tog svetog muslimanskog mjeseca posta:

Uoči ramazana je, prijatelji se srdačno rukuju
Ramazan nas je sve skupa zagrlio.
Ne misli da je zvijezda pala onima koji se opijaju
To je kandilj koji prosipa svoju svjetlost
Uzima li Ramazan sa sofa mushaf
Jer ljudi čekaju na red za rahle.
Iluminacija se pričinja kao tekst riječi Božjih
A kandildžije kao ljudi koji ga oblažu zlatom.
Kandilji na kubetu čine krugove
Koji dočaravaju dvorac blještećeg krova.
Svaka ukrašena džamija je kao polje svjetlosti
Ulaštene mjerice (posude), sjajna stakla kandila.
Džamije vesele i uređene kao srce vjernika
Mejhane, zapuštene i ruševne kao srce griješnika.
Vjernicima je ukrašen kao poslužavnik slatkišima
Svaki kutak Istanbula učinio je čaršijom merdžana.[38]

(Preveo: F. Nametak)

Atmosfera Bajrama u Sabitovim stihovima je još svečanija i razdraganija. I dok mu je ramazanska atmosfera poslužila da iskaže

[37] Dr Lamija Hadžiosmanović – Salih Trako, *Tragom poezije bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1985, str. 103-104.

[38] OIS, 3697, L. 10.

svoju skrušenost i odanost vjeri, bajramska atmosfera govori o životnoj radosti nakon mjeseca posta i iskušenja, i također daje dosta realističnu sliku tadašnjeg društva i odnosa u njemu.

Dajući ocjenu vrijednosti poezije svojih suvremenika, pojedini pjesnici će izreći svoj sud o vrijednosti poezije uopće, o tome koliko je ona na cijeni i kakva se poezija općenito cijeni. Tu dolazi do izražaja koliko pjesnik cijeni, recimo, pokušaj originalnijeg pristupa pjesničkoj umjetnosti. Naravno, i u takvim stihovima se uvijek odražava svakodnevni život i životni problemi pjesnika. Tako će Sabit opjevati dolazak pjesnika Nabija iz Halepa u Istanbul u vrijeme velikog vezira Baltadži Mehmed-paše, a upućujući pohvale Nabiju, iznijeće i svoj sud o poeziji toga vremena.

Yükleyüp teze kumaş-i Haleb-i ma'nayi
Geldi Istanbul'a sehbender-i mülk-i irfân
Mücid-i vâdi-i nev muhteri-i tarz-ı cedid
Musikaf-i kalem-i nadire üstad-i cihân.
Şuaradan mütes, şairleri temyiz eyler
Ayrılır gayrı ısırgan tikeminden reyhan.
Kaldırım taşlari altında birer şair var
Damenalude-i çirkab-i dehan-i hezeyan...

Prijevod:

Uprtivši novi halepski kumaš duhovnosti
Dođe u Istanbul, poslanik zemlje znanosti.
Izumio je novo polje, izabrao je novi stil
Minuciozni svjetski rijedak majstor pera.
Razlikuje pjesnika od kvazi-pjesnika
Razlučuje bosiok od žaoke koja usmrćuje druge.
Koji god kamen podignem – pod njim pjesnik
Pod skutima odjeće – sve geniji ispraznosti...

(Preveo: F. Nametak)

Uz sve ove pohvale koje je Sabit izrekao Nabijevoj poeziji i njemu kao vrhunskom poetskom umjetniku koji "razlikuje pjesnika od kvazipjesnika" kojih ima toliko da "koji god kamen podigneš pod njim ćeš naći pjesnika", Sabit će kasnije, ne naišavši na odgovarajuću podršku Nabija, kao ni Nabijevih mecena, ne uspjevši postati dvorski pjesnik, usprkos svojim vanrednim pjesničkim sposobnostima, izreći kritiku i na račun dvorskih ljudi koji se brinu o pjesnicima:

Zaludu je u Carigradu prodavati kumaš
Ako on na sebi ne nosi halepski muhur.

Slično će, dva stoljeća kasnije, Sabitov privrženik i sljedbenik u poetskom stilu, Fadil-paša Šerifović, stihovima kritikovati preveliku

okrenutost materijalnim vrijednostima i napuštanje starog stila u književnosti. Tu Šerifović govori o tome kako čovjek može uspjeti samo s novotarijama, dok ljudi duha (derviši) nemaju više pristalica kao nekad:

Srce i savjest su mi nemoćni da ulazim u raspravu o umjetnosti
Govor mi nije dovoljno moćan za savršeno izražavanje.
U ovom vremenu spas je čovjeku slijep i gluh biti
Jer kad istinu reknem, mom govoru se ne vjeruje...
Danas se ne može privređivati vještinom poezije
Jer danas ne postoji sklonost prema dervišima
Bespotrebno su književnici promijenili stil
Uzdižu se oni koji znaju evropski pisati...

(Preveo: F. Nametak)

Gradsku atmosferu orijentalnog grada ne bi bilo moguće u potpunosti doživjeti, ukoliko uz Ramazan čovjek ne doživi i Bajram. Razumije se da ni bajramsko slavlje nije mimoišlo pažnju i interes pjesnika divana, što još više potkrepljuje misao da su svakodnevne i prozaične teme nalazile mjesta u stihovima divanskih pjesnika uz tesavufske i čisto religiozne stihove. Slavlje nakon završetka mjeseca posta i dva mjeseca i deset dana kasnije, Bajram žrtava (Kurban-bajram) doživljava se kao najveća radost. To su dani zadovoljstva bogatih i sirotinje, odraslih i djece, dani ljubavi i pažnje, dijeljenja i primanja poklona. Naravno, kako smo rekli, bajrami su posebno svečani u velikim gradovima, kao Istanbulu, Bursi, Solunu, Skoplju, Sarajevu i drugim, pa je bajramska atmosfera u tim gradovima zabilježena i opisana i u stihovima divanskih pjesnika.

Ova praznična atmosfera osjećala se i u vrijeme obrezivanja, ali to je naročito važilo za ona mjesta gdje su se obrezivala djeca sultana i plemstva kada su priređivane gozbe za puk. U istu kategoriju slavlja, opisanih u književnosti, čiju atmosferu živo osjećamo i u stihovima naših Mehmeda Rešida, Mezakije i svakako Sabita, pa do Fadil-paše Šerifovića i Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića, spadaju i proslave vjenčanja i rođenja carske djece kada su svečanosti priređivane širom carstva. U slične proslave mogu se ubrojati i prijemi kod vladara povodom polaska u rat ili povratka iz njega, veselja uz lov i slično. Sabit Užičanin je u svojoj *Zafernami* veoma slikovito opjevao dolazak krimskog hana Selima Giraja u audijenciju kod sultana Ahmeda III, kada je ovaj u čast hana priredio gozbu u dvoru u Edreni i time ukazao posebnu počast svome gostu:

Dualar kılıp Server-i âdile
Seadetler indirdiler menzile.
Dua eyledi Padişah-i veli

Çeküp sadrına Han-i sahibdili
Iki kit'a sorguc kodu başına
Baha yetmiye kemterin taşına
Belinden idüp hancerin dahi nez'
Eliyle kemerbedinde kıldı vaz'.

Cevahirli bir ṭirkes'i bî'adil
Furuzan cu rîs-i per Cebrail.
Güneş gibi bu hil'at-i pürziya
Ki semmür-i seb kaplı idi ana.

Prijevod:

U ime Gospoda dovu učiniše
I sretno u boravište stigoše.
Pomoli se pobožni car
I na prsa privuče junačkoga hana.
Dva tuga (čelenke) na glavu mu stavi
S draguljima koji cijene nemaju.
Mač sa svojih skuta skinu
I njime hanov pojas ukrasi.
Ukrašen draguljima, tobolac kakva nema
Tako krasan kao pero Džebrailova krila.
Odora mu sjajna kao sunce
Sav se blista u samurovini.
U šahinšahovom prisustvu odjeo se
Kao anka-ptica iz hanskog gnijezda Kaf-planine.

Impresivan je Mejlijin opis Bajrama, u kasidi kojom se obraća bosanskom veziji Abdullah-paši:

Ne misli da su zvijezde na nebu,
To su se na Bajram dostojanstvenici sabrali
Bajram – sultan, sakupi ove noći "kubbe divan" radosni
Ono što se vidi nisu zvijezde, nebo je to prazničnе
lampione zapalilo
Ugledni šah-Bajram, ramazansku vojsku je razbio
Ne mislite da je to prvi ševvala sa mlađak obrvama
To bajram pokazuje svoju mjesecoliku ljepotu
zaljubljenima
Ne nije novi mjesec jednim udarcem post ramazanski
otjerao
Nego je vojskovođa Bajram, mačem megdan zadobio
Ramazan, onima što užitak vole, puno muke odredi
Ali Bajram, kao Lukman, svojom gozbom, veselje im
priredi
Jučer – zabranjeno jesti, danas – zabranjeno nejesti

Oni što se Bajramu raduju, nek se počnu gostiti
Zašto da srce toliko podnosi, ne pretjeruj zahide,
Dok ljepotani jedan drugom srdačno Bajram čestitaju!

Ko vidi svoju voljenu pomisli da je svjetiljka i poput leptirice
Baca se u zagrljaj toj zanosnoj, u vatrenocrvenom kaftanu odjevenoj
Bojim se da ću na kraju zbog nje život izgubiti
Jer mi se svidio na njenom struku bajramski handžar britki
Ništa nemam svoje, i ako posjetom moj dom udostoji
Moram iz zahvalnosti život bajramskim kurbanom učiniti
Suze će postati ružina voda, a oči gulabdan od srebra
Tijelo zapaljena kadionica bajramska, a dah će postati uz uzdaha.

(Preveli: S. Trako – L. Hadžiosmanović)

Karakteristični su i Sabitovi stihovi koji opisuju atmosferu u turskim i austrijskim taborima nakon sklapanja mira, o čemu je spjevao posebnu kasidu, a također je i jedan odlomak svoje *Zafername* posvetio ovoj temi:

Svijeće gore u vijencima munara
I objavljuju svečan čas darovan mirom,
Prijateljstvo i vjernost su u čuncima dovedeni ovamo
U dvorac srca struji voda života.
Koplja sad služe kao koci za ražanj,
A kaciga je čaša koja kruži družinom.
Borba se vodi lukovima od obrva i strelicama oka
Mir je! U naručaj padaju jedno drugome zaljubljeni.
Na poljupcu tek se sklada muzika.

(Preveo: S. Balić)

Ovi stihovi najrječitije govore da divanska književnost ima, pored čisto religioznih i tesavufskih poruka, koje su svakako u prvom planu i na kojima se zasniva poezija divana, i toliko svakidašnjih, općeljudskih, bliskih i humanih poruka, i da je, naročito kod divanskih pjesnika većeg formata kao što je to Sabit Užičanin, to poezija koja spaja i približava generacije.

Sažetak

Rad *Divanska poezija Bošnjaka* sadrži Uvod, dva poglavlja, Zaključak i Bibliografiju.

U Uvodu se najprije raspravlja o društvenoj uslovljenosti divanske književnosti, pa se zaključuje da je Osmansko carstvo sa svim svojim društvenim strukturama bilo podesno upravo za nastajanje jedne književnosti kakva je divanska. Divanska se književnost formirala kao plod miješanja arapskih i perzijskih kulturnih upliva na Turke, pod utjecajem čijih književnosti nastaje i kod Turaka jedan oblik književnosti kakav je već postojao kod Perzijanaca – tj. divanska književnost. Posebno je na formiranje književnog ukusa utjecala bogata prevodilačka aktivnost s perzijskog jezika i komentiranje klasičnih djela perzijskih književnika, u prvom redu Sa'dija, Firdevsija, 'Attara, Rumija i Hafiza u ranijoj fazi, a kasnije će ovladati utjecaji perzijskog pjesnika Džamija i čagatajskog pjesnika Nevaija. Među onima koji će odigrati važnu ulogu u transponiranju perzijske književnosti u tursku, a posredstvom turske i u bošnjačku, je Ahmed Sudija Bošnjak iz Čajniča (umro 1598).

Osmanski pjesnici potječu iz svih društvenih struktura, od sultana do običnih zanatlija. Što se tiče duhovne vezanosti, oni su velikim dijelom pripadnici tarikata – derviških redova. Pjesnici divana, porijeklom iz Bosne i Hercegovine, najvećim dijelom su iz sfere uleme – duhovne inteligencije. Naime, utvrđeno je da je najveći broj njih pripadao kadijama, muderisima, muftijama, šejhovima, a rjeđe administrativnim i vojnim glavarima, pa je time određena i njihova egzistencija, a to dobrim dijelom utječe i na formiranje njihovog književnog profila, njihova pogleda na svijet, njihove ovisnosti od dvora i krupnih feudalaca. U skladu sa njihovom društvenom strukturom, s obzirom da su stvarali uglavnom u Bosni, daleko od dvora, njihova rukopisna djela su skromnije opremljena, kroz minula stoljeća stradala u požarima, poplavama, krađama, do naših dana dospjela u manjem broju. Često su od djela bošnjačkih pjesnika toga vremena sačuvani tek rukopisni fragmenti.

U Uvodu je dat odgovor na pitanja: Šta je divanska književnost? Kakve poetske oblike ona sadrži? Koje su glavne teme i motivi bošnjačkih pjesnika divanske poezije?

Tako je zaključeno da mišljenje Mehmeda Čavušoglua, jednog od najeminentnijih istraživača divanske književnosti, da termin divanska književnost nije egzistirao do XX stoljeća nije održivo, iz prostog razloga što su mnogi pjesnici još od XV stoljeća naovamo upravo sami svoje zbirke poezije nazivali divanima. A književnost divana je divanska književnost (tur. divan edebiyatı), iako se u starim antologijama i historijama i ne spominje izričito ta sintagma kao naziv za književnost određenog vremena i orijentacije. Kao najvažniji dokaz u prilog svoje teze, Čavušoglu navodi da ni bečki orijentalist Hammer ni engleski orijentalist Gibb ne nazivaju svoje knjige *Historija divanske književnosti*, nego *Historija osmanske književnosti*. Jasno je da se ovdje radi o zamjeni teza, jer ni jedan ni drugi nisu pisali historiju divanske poezije, nego historiju ukupnog osmanskog pjesništva, dakle i onog koje ne spada u divansku produkciju.

Sama riječ *divan* je perzijskog porijekla i ona znači *skup*, *zbir*, a korištena je kao književni termin u značenju *zbir poezije*, *zbornik poezije*, kasnije samo određene vrste lirske poezije pisane pod utjecajem perzijske literature. Tako jedan divan sadrži *kaside* – pjesme koje svoje porijeklo vuku još iz arapske predislamske poezije u kojoj su mahom imale karakter ljubavnih pjesama, da bi kasnije u islamskom periodu arapske književnosti bile najčešće posvećivane Muhamedu, dok su u osmanskoj turskoj književnosti predmet kasida brojni velikodostojnici Carstva, od sultana do namjesnika, šejhulislama pa i nekih lokalnih vojnih uglednika. Usput, u kasidama se ogleda i duh toga vremena, pa su zanimljive i s aspekta oslikavanja tadašnje atmosfere u gradovima. Najvažnija pjesnička vrsta u divanu je *gazel*, kratka pjesma od pet do deset distiha s ljubavnom tematikom koja najčešće ima duhovnu, mističku poruku. Zbirke gazela – *gazelijat* – u divanima često predstavljaju više od tri četvrtine ukupnog obima divana. Druge pjesme divana, *mesnevije*, *rubaije*, *kit'a*, *tahmisi*, *tesdisi*, *terkib-i bendovi*, *tarihi* i druge vrste popunjavaju ostali sadržaji divana. Češće od ostalih vrsta, u ovoj grupi su tarihi – kronostihovi kojima se obilježavaju razni događaji, gradnje, pohodi, bilježe se datumi rođenja, smrti i drugi događaji od interesa za pjesnika koji ih pjeva, obično u formi dva-tri distiha, a ponekad i duže pjesme.

Istaknuto mjesto u divanskoj književnosti pripada mesnevijama – dugim poemama koje imaju obavezno rimovanje između prvog i drugog polustiha, dok između stihova tokom cijele pjesme nema rimovanja pa je stoga ova forma korištena posebno za epska kazivanja u lirsko-epskim pjesmama, kao i za didaktičke sadržaje, pjesme koje su se učile napamet. Tu formu je posebno koristio najplodniji i najznačajniji bošnjački pjesnik Sabit Užičanin (umro 1712) i u njoj

spjevao više poema, od kojih ona pod naslovom *Zafernama* u 426 distiha slavi pobjedu krimskog hana u borbi sa Rusima. Također i Arif Hikmet-beg Rizvanbegović ima nekoliko vrlo uspješnih mesnevija.

U drugom poglavlju (odnosno u prvom nakon Uvoda) su donesene biografije najznačajnijih stvaralaca divanske poezije iz Bosne i Hercegovine. Muhamed Karamusić Nihadija, muderis i pjesnik iz Sarajeva, bio je vezan za porodicu Sokolovića, a posebno je po svoj prilici bio privržen Mehmed-paši Sokoloviću. Dugo vremena bio je kao pjesnik poznat samo po pjesmi koju je spjevao povodom gradnje ćurpije na Drini, koja je tu uklesana otkako je sagrađen most. Spjevao je tarih smrti Sokolovića koji se nalazi uklesan na turbetu ovog vezira u Istanbulu, a na istom turbetu je uzidana ploča sa stihovima koju je Nihadija spjevao povodom gradnje češme koju su podigli Mehmed-pašini sinovi. Kad je bečki orijentalist Hammer upozorio na Nihadijin *Divan* koji se nalazi u berlinskoj kraljevskoj biblioteci, uvidjelo se da je Nihadija kompletan divanski pjesnik, mističke orijentacije. Nihadija je umro 1587. godine i spada u naše najstarije bošnjačke divanske pjesnike.

Nihadijin suvremenik, mostarski šejh Hasan Zijaija, lirski je pjesnik, poznatiji je od Nihadije, iako mu nije sačuvan divan o kome govore njegovi suvremenici. On je stvorio školu mostarskih pjesnika koji su djelovali u njegovo vrijeme i poslije njega i proslavili Mostar kao grad poezije. I on se istakao i kao pjesnik memorijalnih obilježja. Tako je ovjekovječio stihovima gradnju Sinan-begove džamije u Čajniču, koje je tada spadalo u hercegovački sandžak, pa je njemu kao najpoznatijem hercegovačkom pjesniku hercegovački namjesnik Sinan-beg povjerio pjevanje spomen-pjesme. Poznat je i po ljubavnoj priči u stihovima *Varkah u Gülšah*, kao i *Poemi o šejhu Abdurrezaku*, u čijem prologu donosi i podatke o svom mukotrpnom, nemirnom, pjesničkom životu.

Pažnja koju turski antologičari XVII stoljeća ukazuju Derviš-paši Bajezidagiću ukazuje na njegov značaj kao pjesnika u širim okvirima Osmanskog carstva. Za razliku od njegova starijeg suvremenika Mostarca Zijaije, koji je suptilni lirik, Derviš-paša je više rodoljubivi pjesnik, koji opjevava svoj rodni grad Mostar, opjevava Sarajevo, ali u filozofski osmišljenim stihovima pjeva o smislu i ljepoti, sudbini i kobi života i življenja. Direktni je baštinik perzijskih klasika, što je dokazano ne samo njegovim pjesmama na perzijskom jeziku, koje ne samo jezikom odišu perzijskom kulturom, nego i bogatom literaturom koju je zavještao svom rodnom gradu, svojoj medresi i biblioteci.

U uži izbor pjesnika koji na bosanskim prostorima predstavljaju divansku književnost spada i Muhamed Nerkesija Sarajlija (1584-1635), prije svega prozaist divanske književnosti, čuven po

svome proznom djelu *Hamsa* (*Petoknjižje*) i također proznom djelu *Munšeat* (*Zbirka pisama*). Međutim, koliko god i *Hamsa* – knjiga sastavljena od pet različitih proznih djela – nije isključivo pisana u prozi, naime obilato su u njenim dijelovima ispisivani čitavi pasaži – komentari u stihovima, Nerkesija je ovdje prije svega predstavljen kao pjesnik lirskih pjesama koje su pjevane po uzusu divanske poezije. On najčešće pjeva o prolaznosti sreće, prolaznosti života, žali se na zlu sudbinu, ali u *Pjesmi o Sarajevu*, na primjer, ogleda se ne samo njegova rodoljubivost i vezanost za rodni grad, nego se upoznaje i jedna druga dimenzija, veselija strana Nerkesijina života, okrenuta hedonizmu.

Za razliku od Nerkesije, Husein Lamekanija je ovdje uvršten kao oličenje one vrste pjesnika koji se isključivo iskazuje putem mističkog gledanja na svijet. On pjeva o čovjeku kao praški u svemiru, kao kapi vode u oceanu, kao biću koje je "opralo ruke od oba svijeta" u ime stapanja u općoj ljepoti i sveopćem bitku. Nije stoga čudno što su u rukopisnim kodeksima (a takav je primjer i rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci br. 3049) Lamekanijine pjesme najčešće prepisivane u isti kodeks sa također bošnjačkim pjesnikom Ahmedom Vahdetijom iz Dobruna koji je uz sve karakteristike koje se mogu spomenuti govoreći o Lamekaniji nazivan još i mulhidom – raskolnikom, iz jednog jedinog razloga što je u pjesmama žigosao pripadnike ortodoksne uleme – duhovnjake kao neznalice, kao ljude koji su daleko od stvarne spoznaje. Slične životne orijentacije, ali ne tako značajnih umjetničkih dometa kao Vahdetija i Lamenkanija, bio je Hasan Kaimija (umro 1691), harizmatska ličnost i poznati kadirijski šejh.

Pjesnik Mezakija, predstavljen također u ovoj studiji, oličenje je mevlevijskog panteističkog stvaraoca, produhovljenog šejha koji se skrasio u mevlevijskoj tekiji na Galati u Istanbulu i tu djelovao kao šejh i u miru tekijskih zidova pisao pjesme za svoj *Divan*. Jedan pokazatelj popularnosti djela ovog bošnjačkog pjesnika su primjerci njegova *Divana* od Istanbula do Kaira i brojne pjesme u medžmuama (pjesničkim kodeksima). O Mezakiji s pijetetom govori Evlija Čelebi dok boravi u Čajniču, rodnom Mezakijinom mjestu, ali ga spominju i cijene biografi i historici Fındıklı Mehmed-aga, Safai, Gufti, Yumni, Asim, Esrar-Dede, Belig, Mehmed Tahir i drugi. Sve to ukazuje na ogroman njegov značaj u historiji osmanske književnosti i na to da on još ni izdaleka nije proučen u Bosni koliko bi to bilo potrebno. I Mezakija je pristalica perzijske kulture, što je uostalom samo po sebi znano kad se ima u vidu da je kao mevlevija u prvom redu crpio inspiraciju iz djela Mevlana Dželaludina Rumija.

U ovoj studiji je najopširnije, kao što je prethodno i predviđeno,

predstavljen Sabit Alaudin Užičanin (umro 1712), nesumnjivo najveći pjesnik i najzanimljivija ličnost među pjesnicima iz nekadašnjeg bosanskog ejaleta koji su stvarali na turskom jeziku. Sabit je imao mukotrpan životni put, teško se probijao do značajnih društvenih priznanja što bi mu garantiralo miran život i nesmetano stvaralaštvo. Za vrijeme boravka u Sarajevu, gdje je bio kadija i bosanski mulla, u najnepovoljnijem trenutku u historiji toga grada, to jest nakon provale i potpunog divljačkog uništavanja Sarajeva od strane Eugena Savojskog, Sabit nije mogao održati ni goli život pa je tražio prijevremeni premještaj, iako je za svoga kratkoga boravka ovdje vidno utjecao na formiranje nekih sarajevskih pjesnika, prije svih Mehmeda Rešida. Ako je Sabit i pretrpio nečiji utjecaj, onda su to prije svih osmanski pjesnik XVI stoljeća Nefi, autor nenadmašnih kasida u kom žanru se i Sabit s velikim uspjehom ogledao, i donekle njegov suvremenik Nabi, dvorski pjesnik, porijeklom iz Halepa, koji je također u nekim stihovima vidno imitirao samog Sabita. Uz to, za Sabita se može reći da je unio i jedan val neoperzijskih utjecaja u osmansku književnost XVII i XVIII stoljeća.

No, u nekim poemama, poput one o dvoje nesretno zaljubljenih, zidaru Edhemu i carskoj kćeri Humi, do punog izražaja dolazi mašta i životno opredjeljenje i stav Sabitov, gdje ga doživljavamo ne samo kao suptilnog pjesnika nego i humanog čovjeka, plemenitih socijalnih opredjeljenja.

U drugom dijelu studije analizirano je poetsko stvaralaštvo divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine XVI-XIX stoljeća u odnosu na teme i motive koji su u toj poeziji zastupljeni. S obzirom da je to u prvom redu poezija nastala na duhovnim tekovinama osnovnih islamskih načela, prije svega Kur'ana, hadisa (tradicije) i brojnih učenja islamskih mistika, kao i tradicije narodne književnosti, legendi, mitova i drugog, sve su te teme našle mjesta u divanskoj poeziji. Divanski pjesnici su se koristili citatima iz Kur'ana i hadisa u svojim stihovima, što je vrlo teško s obzirom na zahtjeve metrike kojoj su bili podložni stihovi. Stoga su vrlo često citirane kraće sintagme ili su u prijevodu na turskom prenošene poruke Kur'ana. U ovome je naročito imao uspjeha Sabit Užičanin, čiji stihovi su i inače najčešće analizirani u ovoj studiji i kad je riječ o drugim temama i motivima divanske poezije. U pjesmama divanskih pjesnika se posebno često koriste motivi iz kur'anskih priča. Tu su u prvom redu kao sentence utkani motivi o poslanicima Ibrahimu (Abrahamu), Nuhu (Noje), Salihu, Idrisu, Musau (Mojsiju), Ejubu (Job), Isau (Isusu). Razumljivo je da su divanski pjesnici najčešće u svojim stihovima spominjali Muhameda, a jednu temu – uzdizanje Muhameda na nebo – poznatu u islamskoj literaturi kao miradž – opjevala su, koliko nam je zasad poznato, četiri bošnjačka pjesnika

na turskom jeziku: Edaija Sinan Čelebija, pjesnik s kraja XVI i početka XVII stoljeća iz Sarajeva, Asim Jusuf Čelebija i Mehmed Rešid (oba iz Sarajeva i oba na prelasku iz XVII u XVIII stoljeće) te najzad, najpoznatiji među njima Sabit Užičanin.

Druga, ali i zasigurno raširenija tema divanske poezije je tesavuf – islamski misticizam, i to onaj šiitski inspiriran. Privrženost ideji šiizma ogleda se kod većine derviških redova upravo kroz očitovanje odanosti Aliji, njegovoj porodici i potomcima, kao i dvanaestorici imama. Naravno, tu je i Muhamedova kćerka, a žena halife Alije, Fatima, koja je jedina žena predmet pohvala tesavufskih pjesnika. Ta odanost porodici Muhamedovoj, odnosno Alijinoj, posebno je naglašena kod pjesnika mevlevijske, hurufijske, a pogotovo bektašijske orijentacije; od bošnjačkih pjesnika čiji su stihovi ovdje prezentirani tu su u prvom redu Ahmed Vahdetija iz Dobruna kod Višegrada i Husein Lamekanija. Posebno je u okviru odanosti Muhamedovoj porodici često kao motiv korišten kerbelanski događaj, kada su nekoliko godina po smrti Alije ubijeni i njegovi sinovi Hasan i Husein. Kult mučeništva i svetosti Kerbele, gdje je ubijen Husein, ističe čuveni divanski pjesnik Fuzuli Bagdadi u jednom gazelu, a Fuzuli kao inspirator mnogih bošnjačkih pjesnika imao je u opisu te teme sljedbenike u bošnjačkim pjesnicima Vahdetiji i Lamekaniji, ali je tu temu umjetnički najuspješnije transponirao Sabit. Također je tema *vahdet-i vudžuda* (Jedinstva Bitka), prisutna u islamskoj filozofiji i književnosti od Ibn Arebija, imala plodne pristalice u Bosni u spomenutim pjesnicima, pa kasnije u Mejliji, Sirriji, a njen odraz se osjeća čak u XX stoljeću kod Muse Ćazima Ćatića.

Pored čuvenih osoba koje je povijest zabilježila kao učenjake, pjesnike, mudrace u divanskoj književnosti često se spominju imena junaka koja su ušla u legendu po bogatstvu, nesebičnosti ili hrabrosti, i to aludirajući upravo na osobine koje su bile uzrokom njihove slave. Među ova čuvena opjevana imena spadaju evlije poput Ibrahima Edhema, koji je bio vladar u Belhu u III stoljeću po hidžri, a čije je napuštanje prijestolja i oslanjanje na Boga čest predmet aluzija divanskih pjesnika tesavufske orijentacije. Također ličnosti Hakima Senaija, Mensura Halladža, Džunejda Bagdadija, Buhlula, seldžučkog vladara Melekšaha, Džengiza i Hulagua, mongolske vladare itd., opjevali su brojni bošnjački pjesnici.

Perzijski utjecaj u divanskoj literaturi ogleda se, između ostalog, i u korištenju likova iz perzijske mitologije, kao što su Ferhad, Širin, Efrasijab, Kejhusrev, Behram-i gûr, Rustem, Suhrab i dr. Za ove likove je prije svega inspiracija Firdusijeva *Šahnama*, kao i Nizamijevi (umro 1195/96) spjevovi iz *Petoknjižja* (Hamse).

Divanski pjesnici su u okviru mitoloških tema opjevali nad-

naravna bića – legendarne ptice i druge životinje, ali su posebno privrženi astrolškim temama. Naime, za svoja maštovita poređenja često su se koristili nebeskim tijelima. Najpoznatije djelo u divanskoj poeziji je *Melhama* pjesnika Dževrija, a u Bosni je Hasan Kaimija najpoznatiji pjesnik po proročanskim stihovima. Zvijezde su imale svoju simboliku i u onim pjesmama koje nisu proročanskog karaktera. One jednostavno simboliziraju moć, pamet, ljepotu, vjernost, tvrdoglavost itd. Kad se spomene neko nebesko tijelo, odmah se podrazumijeva i određena boja, toplota, hladnoća itd. Sve je to potrebno znati ukoliko se čita divanska poezija kako bi nam njen duh bio jasniji i dostupniji. Najzad, ovaj rad se bavi i istraživanjem tema i motiva iz svakodnevnog života u divanskoj poeziji.

Pogrešna je tvrdnja, naime, da svakodnevni život nije imao većeg značaja u inspiraciji divanskih pjesnika. U pojedinim pjesmama divanskih pjesnika ocrtava se atmosfera gradova, života na dvoru, praznička atmosfera, život samih pjesnika, njihovo mjesto i uloga u društvu. Poseban pjesnički medij za istraživanje problematike svakodnevnog života su kaside. Kao pjesme pohvalnice ili tužbalice, one su često vrlo realne u oslikavanju savremenog života. U tom kontekstu je razmatrano pjesničko djelo Sabita Užičanina, koji je u više kasida, a naročito u onima koje je posvetio veziru Baltadži Mehmed-paši, izvanredno prikazao život u književnim krugovima u Istanbulu, ističući posebno značaj svoga suvremenika Nabija iz Haleba. Ne manje interesantne su pjesme Nerkesije, Edaije Sinana Čelebije, Mejlije i drugih o Sarajevu, nekoliko mostarskih pjesnika o Mostaru i dr.

Od pjesnika XVIII i XIX stoljeća, kada je divanska poezija Bošnjaka bila u silaznoj putanji, ovdje su predstavljeni samo oni najuspješniji pjesnici: Ahmed Hatem Bjelopoljak, Mehmed Mejlija iz Sarajeva, Fadil-paša Šerifović, Arif Hikmet-beg Rizvanbegović i Habiba Rizvanbegović. Ahmed Hatem je vrlo obrazovan pjesnik koji je sastavio svoj *Divan* od pjesama na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, a bavio se i komentiranjem poezije, pravom, pa čak i matematikom. Mehmed Mejlija iz Sarajeva, pjesnik, derviš, slikar, kaligraf, je jedna osebujna ličnost Sarajeva XVIII stoljeća. Odlikuje se posebno pisanjem tariha (kronograma) u stihovima, pa se i sada u Sarajevu nalaze mnogi njegovi natpisi na sakralnim objektima i nadgrobnim spomenicima.

Slične orijentacije je i pjesnik Fadil-paša Šerifović, jedna izuzetno zapažena figura Sarajeva i Bosne u XIX stoljeću. Obnašao je mnoge funkcije u vojnoj i administrativnoj upravi Bosne, a u književnom radu se istakao pjevanjem lirskih pjesama mevlevijske orijentacije i dvotomnim komentarom mevlevijskog obreda.

Najzad, kronološki posljednji divanski pjesnik porijeklom iz Bosne je Arif Hikmet-beg Rizvanbegović (umro 1903), koji je, prognan zajedno sa svom svojom porodicom iz Bosne, najveći dio života proveo u Istanbulu, gdje je učestvovao u osnivanju Akademije pjesnika (Encümen-i şuara), u kojoj su se pored njega nalazili tadašnji najpoznatiji turski pjesnici.

Summary

The paper Divan Poetry of the Bosniaks has Introduction, two chapters, Conclusion and Bibliography. In Introduction, social conditionality of divan poetry is discussed and in Conclusion it is stated that the Ottoman Empire with all of its social structures was convenient for the appearance of such literature. Divan literature was a blend of Arabic and Persian cultural influences affecting the Turks to produce themselves, too, a form of literature that had already existed with the Persians – divan poetry. A particular influence on the formation of literary taste came through an abundance of translations from the Persian language and from the comments on the classic works by Persian writers, first of all by Sadi, Firdevsi, Attar, Rumi and Hafiz in the earlier phase, while later the influence of Persian poet Djami and the Chaghatai poet Nevai prevailed. Among those who played an important role in transferring the Persian literature into Turkish, and via Turkish into Bosniak poetry too, was Ahmed Sudi the Bosniak of Čajniče (d .1598).

The Ottoman poets came from all social strata, from Sultans to craftsmen. As for the spiritual ties, they mostly belonged to the tarikat of Dervish orders. The greatest number of the divan poets of Bosnia and Herzegovina came from the circles of spiritual intelligentsia. Namely, it was found that the majority of them had been qadis (judges), teachers, muftis, sheykhs, and rarely administrative or a military officials, which also determined their lifestyles and, in turn, influenced the formation of their literary profiles to a great extent, their attitudes to the world, their dependence on the Court and high feudal dignitaries. In accordance with their social background, having in mind that they wrote mainly in Bosnia, far from the Court, their manuscripts were modestly produced and over centuries were destroyed in fires, floods and thefts, so that only a small number of them have survived to the present day. It is often only fragments of manuscripts by the Bosniak poets of that time that have been preserved.

In Introduction, the questions were answered: What is divan poetry? What poetic forms does it have? What are the main themes and motifs of the Bosniak divan poets? The conclusion is that the opinion of Mehmed Čavašoglu, one of the most eminent

researchers into divan poetry, that the term divan poetry did not exist before the twentieth century does not hold for the simple reason that many poets ever since the fifteenth century have called their poetry collections divans. And the literature of divan is divan literature (Turkish divan – edebiyati) although old anthologies and history books do not mention explicitly that syntagm as the name of literature of a certain period and orientation. As the most relevant support for his claim, Čavašoglu quotes that neither the Viennese orientalist Hammer nor the English orientalist Gibb called their books the History of Divan Literature, but the History of Ottoman Literature. It is clear that there is misunderstanding here, as none of them wrote the History of Divan Poetry, but the history of the overall Ottoman poetry, therefore also of the poetry which does not belong to divan production.

The word divan itself is of Persian origin and it means sum, collection and was used as a literary term meaning collection of poetry, sum of poetry, and later of only specific type of lyric poetry written under the influence of Persian literature. So a divan contains qasidhs – poems whose origins go as back as the Arabic pre-Islamic poetry in which they mostly had the character of love poems, which later in the Islamic period of Arabic literature were most frequently dedicated to Mohammad, while in Ottoman Turkish literature the subject of qasidhs were numerous dignitaries of the Empire – from Sultans to governors, sheykhulislams and even some local military dignitaries. In qasidhs reflected is the spirit of the epoch so that they are interesting from the aspect of describing the then atmosphere in towns, too. The most important poetic genre in divan was ghazel, a short poem of five to ten distichs with love themes, most frequently with a spiritual mystic message. Collections of ghazels – ghazeliyats – very often in divans make up over three quarters of the total divan works. Other divan poems – mesnevis, rubais, kit'as, tahmis, tesdis, terkib-i bends, tarih and others make up the rest of the divan. More frequent than the other types of this group are tarihs – chronoverses in which marked were various events: building, campaigns against enemies, dates of birth or death and other events of interest for the poet who wrote them, usually in the form of two of three distichs, but sometimes longer, too.

A prominent place in divan poetry is taken by mesnevis – long poems where the first and second lines rhyme, while between the lines throughout the poem there is no rhyming. That is why this poetic form was used for epic narrative in lyric-epic poems as well as for didactic contents. These poems were learned by heart. That form was particularly used by the Bosniak most prolific and most prominent poet Sabit Užičanin (d.1712), who wrote a number of

poems in it. One of them, entitled Zafemama, is a eulogy of the Crimean khan's victory over the Russians in 426 distichs. Arif Hikmet Rizvanbegivić also has a few very successful mesnevis.

In Chapter two (i.e. the first following Introduction) given are the biographies of the most prominent authors of divan poetry in Bosnia and Herzegovina. Mohammad Karamusić Nihadi, a teacher and a poet from Sarajevo, was related to the Sokolović family; he seems to have been devoted especially to Mehmed Pasha Sokolović. For a long time he was well-known only for the poem he wrote on the occasion of the construction of the bridge over the Drina River. The poem has remained carved into the bridge since its completion. He also wrote a tarih (chronograph) dedicated to the death of Sokolović which was carved into the turbeh of this vezier in Istambul. In the same turbeh there is as plate with verses by Nihadi written on the occasion of erection of a public fountain built by Mehmed Pasha's sons. When the Viennese orientalist Hammer draw attention to Nihadi's Divan which is kept in the Berlin Royal Library, it was realised that Nihadi was a complete divan poet of mystic orientation. Nihadi died in 1587 and is one of the Bosniak oldest divan poets. Nihadi's contemporary, the Mostar sheykh Hasan Ziyayi, a lyric poet, was more famous than Nihadi, although his divan of which his contemporaries spoke has not been preserved. He established a school of Mostar poets who wrote in his time and, who, after his death brought fame to Mostar as a city of poetry. He also excelled as a poet of memorial marks. He so made eternal by his verses the erection of Sinan Bey Mosque at Čajniče, which at that time was part of Herzegovina Sanjak. Therefore he, as the best known Herzegovina's poet, was entrusted by the governor of Herzegovina, Sinan Bey with writing memorial poems. He is also known for his love story in verse Varkahu Gulshah, and for a poem about the sheykh Abdurezak, in whose prologue he gives data on his hard, restless life of a poet.

The attention paid by Turkish anthologists of the seventeenth century to Dervish Pasha Bajezidagić points to his importance as a poet of the whole Ottoman Empire. In contrast to his senior contemporary Ziyayi of Mostar, who was a subtle lyricist, Dervish Pasha was more of a patriotic poet writing about his native city of Mostar and Sarajevo. But, in his philosophic verses he also writes about the sense and beauty, destiny and fate of life and existence. He was a direct inheritor of Persian classics. That is proved not only by his poems in the Persian language which are permeated with Persian culture not only linguistically, but also with the rich literature which he left to his native town, to his medresa and library.

In the short list of the poets representing divan poetry in the

Bosnian territory is also Muhamed Nerkesi Sarajlija (1584 – 1635), a prose poet first of all. He was famous for his prose work Hamsa (Pentateuch) and for his work Munsheat (Collection of Letters). Nevertheless, although Hamsa, a book consisting of five different prose books, is not exclusively written in prose, namely there are many passages – commentaries in it written in verse, Nerkesi here is presented as a writer of lyric poems written following the patterns of divan poetry. He mostly writes about the passage of happiness of life itself, the passage of life, he complains about bad luck, but in his poem about Sarajevo, for instance, there is not only his patriotism and tie to his native town, but we can also see that other dimension, the brighter side of Nerkesi's life inclined to hedonism.

In contrast to Nerkesi, Husein Lamekani was classified as a representative of those poets who exclusively expressed themselves through mystic views of the world. He writes about man as a dust particle in space, a drop of water in the ocean, as a being which "washes its hands of both worlds" in the name of merging into general beauty and universal being. No wonder that Poems by Lamekani were copied in the same codex with another Bosniak Poet, Ahmed Vahdeti of Dobrun (an example of this is the manuscript at Gazi Husrev Bey Library No. 3049), who with all the characteristics which can be attributed to Lamekani is also called mulhid-schismatic, for the only reason that in his poems he stigmatizes the members of orthodox ulama clergy as ignoramuses, as the people who are far from real cognition. Of similar life orientation, but of not so relevant artistic achievements like Vahdeti and Lamekani, was Hasan Kaimi (d.1691), charismatic personality and famous sheykh of Kadiri order.

The poet Mezaki, who is also presented in this study, is a personification of Mevlevi pantheistic author, a spiritual sheykh who found his peace at a Mevlevi tekke at Ghalata in Istambul where he worked as a sheykh in the quiet behind the tekke walls writing poems for his Divan. An indicator of popularity of this Bosniak poet are the copies of his Divan from Istambul to Cairo and numerous poems in medjmus (poetic codexes). Evliya Chelebi speaks about Mezaki with piety while staying at Čajniče, Mezeki's birthplace. He was also mentioned and respected by the biographers and historians Findikli Mehmed-aga, Safai, Gufti, Yumni, Asim, Esrar-Dede, Belig, Mehmed Tahir, and others. All that points to his great relevance in the history of Ottoman literature and to the fact that he has not been studied enough in Bosnia as he deserves. Mezaki is also a follower of Persian culture, which is the fact obvious in itself if we know that as a Mevlevi follower he found inspiration first of all in the works by Djelaludin Rumi.

In this study, as it was anticipated, there is the most extensive

presentation of Sabit Alaudin Užičanin (d.1712), undoubtedly the greatest poet and the most interesting personality among the poets of the former Eyalet of Bosnia who wrote in the Turkish language. Sabit had a hard life. It was hard for him to have been awarded more important social recognition which would have guaranteed a quiet life and undisturbed creation. During his stay in Sarajevo, where he was a qadi (judge) and a Bosnian mulla, in the most unfavourable period of that town, i.e. after the invasion and total savage destruction of Sarajevo by Eugene of Savoy, Sabit could not provide for mere living and he asked for an earlier transfer, although duringn his short stay here he had visibly influenced on the formation of some Sarajevo poets, on Mehmed Rashid first of all. If Sabit was influenced by anyone, it was then by the 16th century Ottoman poet Nefi, the author of unsurpassed qasidhs, which is the genre Sabit used successfully, and to some extent his contemporary Nabi, the court poet of Hallep, who in some of his verses evidently imitated Sabit himself. Additionally, we can say that Sabit introduced a wave of neo-Persian influence into Ottoman literature of the 17th and the 18th centuries. However, in some of his poems, like in the one about a couple unhappily in love, the bricklayer Edhem and the Emperor's daughter Huma, his imagination and life orientation and his attitudes were fully expressed, through which we feel him as not only a subtle poet, but a humane man too, of noble social orientation.

Of the 18th and 19th centuries poets, when divan poetry of the Bosniaks was at its close, here represented are only the most successful ones: Ahmed Hatem Bjelopoljak, Mehmed Meyli of Sarajevo, Fadil Pasha Šerifović, Arif Hikmet Bey Rizvanbegović and Habiba Rizvanbegović.

Ahmed Hatem was a well-educated poet who compiled his Divan from the poems in Turkish, Arabic and Persian, but he also engaged himself in commentating on poetry, law and even on mathematics. Mehmed Meyli of Sarajevo, a poet, a dervish, a painter, and a calligrapher, was a distinctive personality of the 18th century Sarajevo. He excelled especially in writing tarihs (chronograms) in verse, so that we still find his inscriptions in sacral buildings and gravestones.

The poet Fadil Pasha Šerifović, an exceptionally distinctive personality of Sarajevo and Bosnia in the 19th century, had similar orientation. He performed many functions in the military and civil administration of Bosnia, while in his literary work he excelled in writing lyric poems of the mevlevi orientation and a two-volume commentary on Mevlevi rituals.

Eventually, chronologically the last divan poet of Bosnian ori-

gin was Arif Hikmet Bey Rizvanbegović (d.1903) who, after being expelled from Bosnia together with his family, spent the major part of his life in Istambul, where he participated in the establishment of the Poets' Academy (Encumen-i Shuara), where the most prominent Turkish poets of that time lived.

In part two of the study, the poetic creations of the divan poets of Bosnia and Herzegovina from the 16th century are analysed with regard to the themes and motifs used in that poetry. Considering the fact that this was the poetry that primarily was the spiritual heritage of the basic Islamic principles, based first of all on the Qur'an, the hadiths (tradition) and numerous teachings of Islamic mystics and the folk literature tradition, legends, myths, etc., it is exactly these themes that were used in divan poetry. The divan poets used the quotations from the Qur'an and hadith in their verses, which was very difficult considering the requirements of the metrics that verses are subject to. For that reason very often only short syntagms were quoted or the messages from the Qur'an were used in Turkish translations. Sabit Užičanin, whose verses have been most frequently analysed in this study when discussing other themes and the motifs of divan poetry was particularly successful. The motifs from the Koranic tales are the most frequently used in the poems by divan poets. First of all, the motifs about the messengers Ibrahim (Abraham), Nuh (Noe), Salih, Idris, Musa (Moses), Eyub (Job), Isa (Jesus) are woven in like sayings. It is understandable that the divan poets most frequently mentioned Mohammad in their verses, and the theme of Mohammed's Elevation – known in Islamic literature as miradj – was used, as we know now, by four of the Bosniak poets in the Turkish language: Edai Sinan Chelebi, the poet of the late 16th century and the early 17th century from Sarajevo, Asim Jusuf Chelebi and Mehmed Reshid (both from Sarajevo and both from the turn of the century), and eventually the most famous among them – Sabit Užičanin.

Another, certainly the most exploited theme of divan poetry is tesawuf – Islamic mysticism, the mysticism inspired by Shi'a. The adherence to Shiism is reflected with the majority of the dervish orders exactly in their manifestation of adherence to Ali, his family and his descendents, as well as to the twelve imams. Naturally, there is Mohammad's daughter and Khalif Ali's wife Fatima, who was the only woman subject of the tesawuf poets' eulogy. That devotedness to Mohammad's family, i.e. Ali's family, was particularly emphasized by the poets of Mevlevi, Hurifi, and especially of Bektashi orientation. Of the Bosniak poets whose verses are here presented are, first of all, Ahmed Vahdeti of Dobrun near Višegrad and Hussein Lamekani. Within the devotedness to Mohammad's family, very often exploited as a motif was the Kharbala event,

when a few years after Ali's death his sons Hassan and Hussein were killed. The famous divan poet Fuzuli Baghdadi in one of his ghazels points out the cult of martyrdom and holiness of Kharbala, where Hussein was murdered. Fuzuli, as the inspirer of many Bosniak poets, in using that theme, had the Bosniak poets Vahdeti and Lamekani as his followers, but from the artistic point of view the theme was most successfully transposed by Sabit. Also the theme of vahdet and vudjud (Oneness and Being), present in Islamic philosophy and literature of Ibn Arabi, had prolific followers in Bosnia in the mentioned poets, and later in Meyli, and Sirri. Its reflection is felt even in the 20th century in Musa Ćazim Ćatić.

Along with the famous personalities registered in history as scholars, poets, philosophers, in divan poetry often mentioned are the names of heroes who entered legends by their wealth, generosity or courage, the qualities that brought them fame. Among those famous names celebrated in poems are the evlis like Ibrahim Edhem, who was a ruler in Belh in the 3rd century A.H. His stepping down from the throne and relying on God was often a subject of allusion by divan poets of tesawuf orientation. Also the personalities of Hakhim Senai, Mensur Halladj, Djuneid Baghdadi, Buhlul, the Seldjuk ruler Melekshah, Djengis and Hulaghu, the Mongolese rulers, were described in poetry by many Bosniak poets.

Persian influence in divan literature is recognised, among other things, in the use of characters from Persian mythology, such as Ferhad, Shirin, Efrasiyab, Kheyhusrev Behram-i gur, Rustem, Suhrab and others. Those characters were inspired first of all by Firdusi's Shahnama as well as by Nizami's poems (d.1195/96) from Pentateuch (Hamsa).

Divan poets, using mythological themes, wrote about supernatural beings, birds and other animals from legends, but they were especially devoted to astrological themes. Namely, in their imaginative comparisons they often used celestial bodies. The best known piece of divan poetry was Melhama by the poet Djevri, and in Bosnia the best known poet for his prophetic verses was Hasan Kaimi. Stars has their own symbolism, even in the poems which were not of prophetic character. They simply symbolize power, wisdom, beauty, loyalty, stubbornness, etc. When a celestial body is mentioned, then immediately envoked is definite colour, heat, cold, etc. We need to know all this when we read divan poetry to understand its spirit more clearly. Eventually, this paper also studies the themes and motifs of everyday life in divan poetry. It is a wrong statement that everyday life did not have a significant relevance in the inspiration of divan poetry. In some divan poems there is the atmosphere of towns, of the life at the Court, festive atmosphere,

the lives of the poets themselves, their place and role in society. A particular genre for the research into the issues of everyday life are qasidhs. As poems of euology or lament, they are often very realistic in describing contemporary life. In that context, the works of the poet Sabit Užičanin were studied. In a number of qasidhs, especially in the ones dedicated to the vizier Baltadji Mehmed Pasha, he wonderfully described the life in the literary circles in Istambul, stressing particularly the importance of his contemporary Nabi of Haleb. Not less interesting are the poems by Nerkesi, Edai Sinan Chelebi, Meyli, and others about Sarajevo, and by a few Mostar poets about Mostar, etc.

Rječnik imena, termina i turcizama

âb, voda.

abdest, ritualno pranje prije molitve.

Abi-hàjat, voda života, voda kojom se postiže besmrtnost. Po jednoj legendi, Aleksandar je zajedno sa svojim kuharom Andreasom išao u nepoznate zemlje da traži izvor ove vode. Kad je Andreas na jednom izvoru prao usoljenu ribu, ova oživi i pobježe u vodu. Andreas skoči u vodu da je uhvati, ali ne uspije. Ipak postade besmrtan. Po legendi, vodu besmrtnosti su popili proroci Hidr i Ilijas i postali su besmrtni pa i danas pomažu ljudima. U tasavufu ab-i hàjat je simbol za duhovno uživanje, veselje, radost.

ab-i hàyvan, v. ab-i hajat.

adžib, čudna stvar, začudo.

àdem, nepostojanje, ništavilo, nebiće. U tasavufu suprotno od vudžud – postojanje, biće.

ahi, moj brat, naziv kojim su vitezovi u doba Sasanida i u srednjem vijeku nazivali svoje starješine. Sljedbenici jednog vođe "ahija" u jednom gradu nazivani su *ahije*.

ahšam, *akšam*, večer, večernja molitva.

ākibet, konac, kraj, konačno, najzad.

âl, porodica.

âl-i àba, porodica koja se ogrtala jednim ogrtačem, a to su Muhamed, njegova kći Fatima, zet Alija i unuci Hasan i Husein.

álem-i kesret, svijet mnoštva.

álem-i vahdet, svijet jedinstva.

Anka, legendarna ptica, koja se hrani drugim životinjama, leti visoko i baca sjenu na zemlju. Na koga padne sjena postaće vladar.

árif, onaj koji spoznaje stvar iznutra, koji spoznaje suštinu stvari, gnostik.

ärš, uzvišeno mjesto na nebu, gdje anđeli obavljaju molitvu; po staroj astronomiji arš je deveti kat nebesa.

àrūz, arapska metrika, prihvaćena i u turskoj poeziji, pravilan raspored stopa unutar stiha.

àsfija, ljudi čista srca, oni koji idu pravim putem, iskreni, čisti i odani prijatelji.

ašik, zaljubljenik, zaljubljen, čovjek koji je svoju ljubav usmjerio Bogu, derviš.

äšk, ljubav, u tasavufskoj poeziji: ljubav prema Bogu.

âškar, ašikar, otvoren, jasan, na vidjelu.

Azrail, ime anđela smrti. U času smrti ovaj anđeo uzima dušu od čovjeka koji umire.

Bäki, (1526-1600), jedan od najvećih turskih divanskih pjesnika, dobio je nadimak "sultan pjesnika".

bátin, unutrašnji, skriveni, koji se ne vidi spolja, ezoterički.

Behram-i gur, poznati iranski vladar iz dinastije Sasanida. Prozvan je tako što je bio strastven lovac na divlje magarce (gûr).

bekri, (bekrija) iskvareno od bükri. Bukre je arapski jutro, a bukri je onaj koji je sklon alkoholu, koji jutrom pije; boem.

bèjit, bejt, svojevrsni distih, stihovana forma sačinjena od dvaju polustihova pisanih u horizontali, istom rimom, kao dio pjesme, bejit predstavlja dva polustiha koji dolaze jedan poslije drugog. U divanskoj poeziji bejit u svakoj pjesmi predstavlja zasebnu cjelinu, u njemu je dato kompletno značenje, to značenje ne prelazi u sljedeći bejt. U svakoj od pjesama divanske poezije, gazel, kasida, terkib-i bend itd. bejt je osnovna jedinica pjesme, on je temelj divanske poezije.

bèjtul-gàzel, najljepši bejt (stih) gazela, naziva se i šehbejit (šehbejit).

bèjtul-kasid, najljepši stih kaside.

bejt-i musàrra, bejt (distih) čiji se polustihovi rimuju. Kod gazela i kasida to su prvi bejtovi, kod Mesnevije je to svaki bejt, kod terdži-i-benda i terkib-i benda su to vezujući stihovi.

Bihzad, iranski slikar i minijaturist iz XV stoljeća.

Bismillah, u ime Boga, izreka kojom se počinje svaki koristan posao.

Bùrak, legendarna životinja na kojoj je Muhamed jahao penjući se na nebo. Prema legendi, Burak je životinja lica poput čovjekova, a nešto je veća od magarca.

čile, isposnička usamljenost koja se održava obično 40 dana prije nego se stupi u derviški red.

dëm, dah, uzdah, gutljaj, trenutak, vrijeme, sat.

dèrmān, lijek, izlaz, pomoć, snaga.

dèrjā, more, ocean, velika rijeka.

dèvrān, kruženje, kretanje ukrug koje simbolizira kruženje zvijezda oko sunca i predstavlja imitiranje kozmosa.

dil, srce.

dilàrā, dragi, draga, onaj koji je osvojio srce.

dilber, onaj ko uzme i odnese nečije srce, voljeni, voljena, dragi, draga, ljepotica.

dīvān, zbirka pjesama (jednog pjesnika), sadrži više orijentalnih pjesničkih vrsta.

džäm, čaša, boca, zemljani vrč, u tasavufu: srce zaljubljenika u Boga (ašika).

džäm-i Džëm, Džemova čaša. Po legendi je Džem (v.) izumitelj vina, a njegova čaša je također predmet legendi. Ona je načinjena od sedam metala. Nazivana je giti-nüma ili džihan-nüma, što znači "onaj koji pokazuje, otkriva svijet" jer se u njoj ogleda cijeli svijet.

džánān, dragi, draga.

Dželaludin Rumi – Mevlana (1207-1273), najveći mistički pjesnik islamskog svijeta, filozof i osnivač derviškog reda mevlevija. Rođen u Balhu (današnji Afganistan), većinu života proveo i umro u Konji (Turska).

Džemšid ili *Džem* je legendarni iranski car iz dinastije Pišdadijana (po nekim podacima peti). Po legendama je vladao 300, 700, pa čak i 1000 godina. Legenda kaže da je Džem jednoga dana vidio pticu kako leti, a oko krila joj se obavila zmija. Naredio je sviti da gađaju zmiju, ali da ne smiju pogoditi pticu. Naredba je pravilno izvršena i spasena ptica je u znak zahvalnosti donijela Džemu nekoliko zrna. Kad su posijali ta zrna, nikla je vinova loza. Džem je naredio da se od ovoga voća koje prvi put vidi napravi sok. Kad je probao sok, koji je stajao već nekoliko dana, pomislio je, zbog njegove gorčine, da je otrov. Dao ga je svojoj robinji, koja je bila u nemilosti, ali se ubrzo uvjerio u njegove prave osobine i sam ga počeo koristiti kao lijek i za zabavu. Na kraju je Džema pogubio zli junak Dahak (aždaha). Džem je u starim kineskim i iranskim mitovima bog ili junak.

Džemšidova ili Džemova čaša v. džam-i Džem.

džèvher, gùher, gèvher, dragulj, dragi kamen, biser, ukras.

džèvher tarih. v. tarih-i dževher.

èdžel-džam, čaša smrti, piće koje svako mora okušati.

Efrásijāb, najveći turanski vladar koji je od dinastije Pišdadijana osvojio cio Iran i tamo godinama vladao.

ehl-i dil, pripadnik srca, čovjek srca, osoba koja spoznaje srcem: derviš.

ènelhak (ana (a)l-haqq) čuvena izreka poznatog mistika Halladž Mansura (v.) "Ja sam Bog".

evlijā (mn. od veli), ljudi počašćeni nadahnućem, oni koji su odabrani između običnih ljudi – vjernika po svojoj vidovitosti.

èzel, prošlost koja nema početka, bespočetnost.

èžderha, aždāha, iskvareno od Aži Dahaka. Po starim iransko-indijskim vjerovanjima, to je nasilnički div čije se ime kasnije spominje i kao Deh-âk. Deh-âk znači deset sramota (mana): ružnoća,

kržljavost, nepravda, proždrljivost, ružan govor, laž, preuranjenost, nepromišljenost, strah i bestidnost. Deh-âk je div koji je simbol ovih loših osobina. U iransku mitologiju Dehak je ušao kao ime jednog vladara.

Fàtiha, prva sura u Kur'anu.

Fàtin, Davūd (umro 1866/67), kroničar i pjesnik XIX s. Prijatelj Fadil-paše Šerifovića.

Fèrhad, po legendi sin slikara Bihzada koji je unajmljen da ukrasi dvorac koji je Mihin Banu gradio za svoju prelijepu sestru Širin. Ferhat se zaljubi u Širin, ali se u nju zaljubi i vladar Hurmuz. Mihin Banu i Hurmuz zarate zbog Širin, ali se u međuvremenu i Hurmuzov sin Husrev zaljubi u Širin. Da bi spriječila Ferhada da dođe do Širin, njena dadilja mu saopći da je Širin umrla. Ferhad se ubije, a kad to čuje Širin, uzima Ferhadov mač i ubija se nad Ferhadovim lešom. Ovu legendu je obradio u pet pjevanja Nizami (1195 – 1196), a od XIV-XVI st. i drugi brojni perzijski pjesnici.

Fūzulī, (1495?-1556), jedan od najvećih turskih divanskih pjesnika. Pjevao na turskom, arapskom i perzijskom jeziku.

gazel, pjesma od najmanje pet distiha koja ima za temu ljubav, ljepotu, piće. Najčešće je upotrebljavana forma divanske poezije, u kojoj su pjesnici opjevali vlastite osjećaje: radosti, bolove, ljubavna uzbuđenja, itd.

gùher, gùher tarih, v. Dževher, tarih-i dževher.

hajir, dobro, dobrota, koristan posao, korist.

hajrul-ènâm, najbolje stvorenje, najbolji od svega postojećeg, Muhamed.

hakīkat, stvarna, suštinska spoznaja, jedina istina.

Halil, dobar, čist, iskren prijatelj; nadimak Ibrahima (Abrahama).

Halilullah, v. Halil.

Halladž, v. Mansur.

hàlvet, samoća, usamljenost. Naziv za usamljenost koju provode oni koji žele da postanu derviši. U toj samoći čovjek malo jede, pije, malo spava i gotovo sve vrijeme moli se Bogu. Usamljenost se održava obično 40 dana pa se arapski naziva još erbein, a turski čile ili čihle.

Hamza, amidža poslanika Muhameda. Zbog svoje izuzetne snage, u viteškoj tradiciji priznat je pirom (zaštitnikom) pehlivana (akrobata). U narodnom vjerovanju to je junak koji se borio s divovima i zmajevima pa je predmet mnogih narodnih priča. Ove

priče su skupljene u knjige zvane Hamza-name, a Hamzine osobine opjevali su i divanski pjesnici.

harābāt, ruševina, krčma, tekija, derviško zdanje.

hàrem, zabranjeno mjesto, azil, dvorište džamije, groblje.

Harut i Marut, dva duhovna bića, koja su zbog svojih grijeha počinjenih u Babilonu osuđeni da vise, obješeni u jednom bunaru, do sudnjeg dana.

hulk, narav, priroda, moral.

hùmar, opijenost, pijano stanje, neraspoloženje nakon stanja opijenosti ili drugih uživanja. Prema divanskim pjesnicima, nužne su četiri stvari za potpuni užitak: voljena osoba, piće, travnjak (livada) i tekuća voda. U poeziji, opijenost nastupa najčešće od pogleda drage osobe, od zaljubljenosti itd.

húrije, rajske ljepotice koje će biti dodijeljene vjernicima na drugom svijetu Kur'an XLIV, 54, LII, 20, LV, 72, LVI, 22.

Hùsrev, Enuširvanov unuk i ljubavnik ljepotice Širin. Pravo mu je ime Perviz. Husrev općenito znači: šah, vladar, sultan.

Ibn Kemal (1468-1534), šejhulislam (v.), pjesnik i historičar. U poeziji se s njim uspoređuju mudri namjesnici i veziri.

Ihlās, CXII sura u Kur'anu.

Irdži'ī, Vrati se! Naredba iz Kur'ana (LXXXIX, 28) kojom se ljudskoj duši zapovijeda da se vrati svome gospodaru (Bogu).

Isa – Isus, jedan je od pet najvećih Božijih poslanika. Po Kur'anu, on je rođen bez oca, Džebrailovim nadahnućem njegovoj majci Merjemi (Mariji). Po kršćanskom vjerovanju on nije umro, nego se uspeo na nebo. Imao je moć da stvari oživi, da slijepe obdari vidom, da oživi mrtve, da ozdravi bolesne. S takvim osobinama se spominje i u divanskoj poeziji.

Káfuri, mjesto gdje ima u obilju kamfora.

Kajs, v. Medžnun.

Kaknus, mitska ptica, ukrašena raznobojnim perjem, s kljunom od 300 rupa. Kroz rupe na kljunu ispušta zanosne zvuke koji privlače druge ptice koje joj dolaze, a ona ih onda jede.

Kân, (posebno u složenicama), rudište, rudnik, izvor, mjesto gdje nečega ima u izobilju.

kân-i irfan, izvorište duhovnih spoznaja, mjesto gdje se saznaje suštinska istina.

kapidžija, vratar.

Kārūn, Musaov (Mojsijev) rođak. U Starom zavjetu se spominje kao Korah. Sa 250 svojih pristalica pobuni se protiv Mojsija i svoga brata Haruna i bi uništen. U Kur'anu se govori o njegovu

silnom bogatstvu, ključeve od njegovih riznica nije moglo držati 10-15 ljudi, pa ipak nije dijelio imetak. Zbog toga je propala u zemlju njegova riznica, a potom i on sam.

kasida, jedna od najčešće upotrebljavanih formi divanske poezije. Sadrži 30 i više bejtova. Najčešće počinje opisom proljeća, zime, ljeta, ramazana, Bajrama itd. To je pjesma koja se pjevala s određenim ciljem, pa bi joj najadekvatniji naziv bio – prigodnica.

kaza, sudbina, događanje onog što je od davnina određeno od Boga.

Kejhusrev, iranski vladar, simbol vrlina i svjetlosti.

kevn, bivanje, postojanje, biće.

Kevser, ime CVIII sure Kur'ana, beskrajno dobročinstvo, blagodat, ime Muhamedove fontane u raju. Postoji mnogo hadisa (tradicija) o tome kako će iz ove fontane ili rijeke, koja je oivičena biserima kojih ima bezbroj kao zvijezda, Alija dijeliti vodu vjernicima. Ta voda je bolja od mlijeka, slađa od meda, hladnija od leda. Široka je od Mašrika (istoka) do Magriba (zapada), duboka je 70 hiljada godina. Ko se jednom napije Kevsera, nikad neće ožednjeti.

kijámet, dan oživljenja poslije smrti.

kit'a, pjesma od četiri stiha (dva distiha – bejta), koja na osoben, iskričav način saopćava jednu misao; najadekvatniji prijevod: epigram.

kùrban, sveta žrtva.

Lejla, v. Medžnun – Lejla.

lèvha, slika, natpis koji sadrži neku pobožnu izreku.

Lùkman (Lokman), legendarni mudrac za koga se smatra da je živio u predislamsko vrijeme. Poznat je i kao liječnik. U Turskoj je poznat kao Lukman Mudri. U Kur'anu postoji sura Lukman, gdje je on istaknut kao poslanik.

màhlas, drugo ime, nadimak, pseudonim, pjesničko ime. Pjesnici divanske poezije su se redovno služili pseudonimom još u vrijeme kad su počinjali pjevati pjesme. Ti pjesnici su većinom i poznati pod tim imenima. Neke od ovih nadimaka pjesnicima su davali njihovi učitelji. Pjesnici su mahlas obično utkivali u pretposljednji ili posljednji stih pjesme.

màhlas bejti, stih u kome je pjesnik utkao svoje ime. Često se ime (nadimak) pjesnika pisalo krupnijim slovima ili drugom bojom tinte kako bi bilo uočljivije.

mahv, nestajanje, brisanje s lica zemlje, rušenje, razasipanje, završavanje; u tasavufu: spas od ljudskih nedostataka, izlaz iz ljudske slabosti.

màkta, posljednji stih gazela.

Mànsur Hàlladž, Husein b. Mansur al-Halladž je rođen 244 (858/59) u Bejdi (Irak). U Bagdadu postaje murid (v.) Džunejdov. Mnogo je putovao i upoznao se s mnogim misticima. Nakon što je izjavio "Enel-hak" (Ana al-haqq), "Ja sam Bog", osuđen je 297 (909/10) po fetvi Ibn Davuda al-Zahirija i bačen u tamnicu. Sljedeće je godine pobjegao iz tamnice, ali je 301 (913/14) ponovo vraćen u tamnicu, gdje je ostao osam godina do novog suđenja kad je osuđen na smrt. Njegovi savremenici govore da je bio pobožan čovjek koji je propagirao odricanje od ovosvjetskih zadovoljstava i uzdizanje do Boga oslobađajući se ljudskih osobina. Mnogi mistici su smatrali da je on postigao nivo duhovnog savršenstva izrazivši da ne postoji ništa osim Boga i da je njegov ego nestao u Bogu. Stoga i Dželaludin Rumi hvali Mansura, a Attar smatra da je on Božiji mučenik. Svi divanski pjesnici s poštovanjem spominju Halladža.

Marut, v. Harut.

Māšuk, voljen, ljubljen, po filozofiji vahdet-i vudžuda: Bog.

màtla, prvi stih gazela.

Mèdžnun – Lejla, priča o dvoje mladih, nesretno zaljubljenih, potječe iz arapske književnosti, odakle je prenesena u perzijsku, a odatle u tursku divansku poeziju i narodnu književnost. Mladić Kajs iz plemena Benu Amir zaljubio se u djevojku Lejlu, koja je iz drugog plemena, postaje lud (medžnun) za njom i odlazi u pustinju. Doživljava brojne peripetije i nikad ne ostvaruje svoju ljubav, a Lejla se od ljubavi prema Medžnunu razboli i umire. Medžnun dolazi na grob Lejlin i moli Boga da tu umre. Želja mu je ispunjena. Među pjesnicima koji su s uspjehom obradili ovu legendu najistaknutiji su perzijski pjesnik Nizami i turski pjesnik Fuzuli.

mèkteb, početna vjerska škola.

melek, anđeo.

mèrdžān, koralj, ukrasi od koralja.

mèrhūm, pokojnik, onaj kome je potrebna Božja milost.

Mèsih, nadimak poslanika Isaa (Isusa) (v.).

mesnèvi, mesnevija, pjesma čiji se svaki distih završava bez rimovanja sa prethodnim. Zbog lakšeg pisanja bez obaveze rime, duže poeme su obično pisane u formi mesnevije. U tursku poeziju ova vrsta poeme prešla je iz perzijske. Rimovanje mesnevije je aa, bb, cc, dd itd. Najpoznatije djelo u formi mesnevije je Mesnevi Dželaludina Rumija. Spominje se često u *Divanu* Fadil-paše kao uzor.

mevlèvija, pripadnik derviškog reda mevlevija koji su dobili ime po osnivaču Mevlani Dželaludinu Rumiju.

mevlūd, spjev posvećen Muhamedovu rođenju, svečanost proslave Muhamedova rođenja.

Mikail, Mikâl, jedan od četiri velika anđela. Udjeljuje milosrđe,

dijeli opskrbu.

mim, slovo arapskog alfabeta.

mimber, mjesto odakle se drži propovijed u džamiji.

mîradž, odlazak na nebo, stepenice koje vode na nebo.

mîradžnama, pjesma koja govori o Muhamedovom odlasku na nebo i susretu s Bogom.

misra, polustih, polovina bejta (v.).

mùla, kadija, sudac, ponegdje: vrhovni sudac, ovdje najčešće: Dželaludin Rumi.

mufetiš, kontrolor, inspektor.

mufred, samostalni distih.

munādžāt, himnodija, religiozna pjesma posvećena Bogu.

murād, želja, cilj, namjera.

mùrīd, učenik nekog derviša, kandidat za ulazak u derviški red.

Mūsā b. Imran, poslanik Mojsije. Potjecao je iz porodice Imran. Poslanik koji se najčešće spominje u Kur'anu. Po nekim izvorima Mojsije je sin Ibrahima (Abrahama).

musàmmat, forma gazela ili kaside u kojima se središnja riječ svakog polustiha rimuje sa posljednjom riječju prvog polustiha. Pjesnici divanske poezije su ga koristili kad su željeli izuzetno ukrasiti svoju pjesmu ili dokazati svoju artističku sposobnost.

mutesarif, upravitelj jedne manje teritorijalne jedinice.

mutesèllim, predstavnik vlasti preko koga valija (guverner) upravlja u jednom gradu.

muvekithana, zvjezdarnica, opservatorija, mjesto gdje se proučava kretanje zvijezda i sastavlja islamski kalendar

mülèmma, pjesma sastavljena na dva ili više jezika.

Mùnkir i Nèkir, po islamskom vjerovanju su anđeli koji dolaze tek umrloj osobi u grob i pitaju je koga boga vjeruje, koga poslanika, kakvu vjeru i svetu knjigu priznaje.

nàib, vršilac dužnosti kadije ili pomoćnik kadije.

naj, v. nej.

nàkaš, majstor ukrašavanja, umjetnik; nakš je pojam koji označava pojavni i nevidljivi svijet i sve što je na njemu stvoreno, a nakaš je Bog.

nakšibèndije, jedan od ortodoksnih derviških redova. Osnivač toga reda je Behaudin Muhamed Nakšibend (1318-1389).

nâ't, religiozna pjesma posvećena Muhamedu.

nazîra, pjesma spjevana po uzoru na pjesmu drugog pjesnika, oponašajući je formom i porukom, ali izražena drugim riječima.

Nedim, (?-1730), čuveni divanski pjesnik iz "perioda tulipana". Snažan lirik. Prevođen na svjetske jezike.

nèfes, pjesma spjevana slogovnim metrom (hece vezni) i recitirana na bektašijskim seansama. Mada dosta rijedak, ovaj termin se susreće kako kod pjesnika XIII, tako i u početku XX stoljeća.

Nèf'i (umro 1634), veliki divanski pjesnik, naročito poznat kao satiričar.

nekib, nakib, (potpunije nakibul-ešraf), predstavnik emira (sejida ili šerifa) tj. potomaka Muhamedovih.

Nèrkis, *Nèrgis* (narcis), po mitologiji; mladić savršene ljepote, sin vile i rijeke. Sve djevojke, pa i vile, zaljubile su se u njega. Narcis nije nijednoj ukazivao pažnju pa su mnoge od čežnje za njim poumirale. Među zaljubljenicima je bila vila Eho (odjek, eho), koja je zbog Narcisova neuzvraćanja ljubavi kopnila i najzad iščezla, a od nje je ostao samo glas, eho. Zbog bezosjećajnosti Narcis je bio kažnjen na sljedeći način: jednog dana je vidio odraz svoga lica u vodi i zaljubio se u vlastitu ljepotu. Da bi zagrlio vlastiti lik, bacio se u vodu i utopio. Voda mu je izbacila tijelo, iz koga je izrastao cvijet narcis. U divanskoj poeziji narcis je simbol pogleda očiju od koga se gubi prisebnost, oči drage se porede s narcisom.

nèsrin, divlja ruža, augustovska ruža, ruža iz okoline Vana, egipatska ruža.

nej, *nâj*, duhački instrument napravljen od trske. Glavni je instrument mevlevijske glazbe, u divanskoj poeziji promukli zvuk naja se obično uspoređuje sa bolnim uzdahom ašika (v.).

Nigar, *Niđar*, idol, crtež, slika, draga lijepa kao idol, kao slika.

Nušinrèvan, *Nušírèvan*, *Enuširvan* je dvadeseti vladar iz dinastije Sasanida. Došao je na prijestolje 531. g.n.e. Umro 579. Čuven po pravdi, pa je ta njegova osobina predmet opisa divanskih pjesnika.

òdžak, vojna jedinica, organizacija jeničara, janjičara.

pejgamber, poslanik, profet.

pîr, starac, vođa ili osnivač derviškog reda, duhovni vođa.

pîr-i mugan, jedna od glavnih osoba u krčmi (tj. tekiji), koja se brine za štimung i ugodno raspoloženje gostiju.

Rabb, Gospodar, Gospod, Bog.

rahle, stolić koji se rasklapa i na koji se postavlja Kur'an ili kakva druga knjiga.

rind, čovjek koji ne pridaje važnosti ovosvjetskim poslovima; mudrac koji ne poklanja pažnju vanjskom izgledu, a čija je unutrašnjost ukrašena spoznajom.

rubā'ī, rubaija, vrsta pjesme od četiri stiha u kojoj se rimuju prvi, drugi i četvrti, a rjeđe i sva četiri stiha.

rûh, duh, duša.

Rûm, rimski, Rimljanin, osoba koja živi izvan arapskih krajeva.

Rûmi, podanik Osmanskog carstva izvan arapskih zemalja, prvenstveno Anadolac; ovdje često skraćeno od: Mevlana Dželaludin Rumi.

ruûs-i humayûn, carsko naimenovanje, postavljanje na neki položaj carskom poveljom.

Sàbri (umro 1645), divanski pjesnik poznat po majstorstvu u kasidama.

sàbuh, piće koje se pije jutrom, kojim se razbija opijenost, mahmurluk. To je isto piće koje se pilo prethodne večeri i od kojeg je nastupila opijenost. U divanskoj poeziji: transcendentalna ljubav.

sàdef, sedef, biser, biserna školjka.

sâki, vinotoča, krčmar peharnik, u osnovi ova riječ označava čovjeka koji dijeli vodu, koji napaja žedne, a u divanskoj poeziji označava čovjeka koji na skupovima toči vino. Saki priprema skup, nudi vino i razveseljava društvo. On opominje onog ko kvari društvo svojim neumjesnim govorom. Glavne osobine sakija su slatkorječivost, vedrina, doba od 13-14 godina, vedro lice, besprijekorna ljepota, veselje. Treba da razumije muziku, govor, da poznaje pića, da sve prisutne veže svojom inteligencijom, da poznaje stanje derviša, rindova.

Sāmī (umro 1733), divanski pjesnik, poznat kao pjesnik kasida, maštovit i originalan.

sarhoš, pijanica.

sèdžda, poklonjenje Bogu padanjem ničice na zemlju.

sèjid, plemić, gospodin, Muhamedov potomak.

sèma, mevlevijski ples koji dočarava kozmički sklad.

semahàna, mjesto gdje se obavljaju derviški obredi, v. sema.

sikkè-i Mevlàna, mevlevijska kapa čije oblačenje simbolizira pristup u derviški red mevlevija.

simurg, perzijski naziv za pticu anka.

sin, slovo arapskog alfabeta.

sòfta, sohta, učenik, student, početnik u nekom poslu.

Solomon, u islamskoj verziji Sulejman, Božiji poslanik i vladar Jevreja, simbol mudrosti.

sufi, pripadnik tasavufa (v.), derviš, mistik.

sungija, bodež, bajoneta.

šâh, starješina, vođa derviša.

šejhulislam, vrhovni vjerski poglavar u nekoj zemlji, vrhovni muftija.

Šemsùdin Tebrizi, Šemsi, duhovni učitelj Dželaludina Rumija, pjesnika i začetnika mevlevijskog derviškog reda.

tàhmis, peterac, tvorenje pjesme na taj način što se na svaki distih nečijeg gazela dodaju svoja tri stiha. Vrlo raširena forma u divanskoj poeziji.

Tanzīmāt, reforme u Turskoj (1839), koje su se odrazile i na književnom polju.

tàrih, bilježenje, zapisivanje, povijest, kronogram. Vrsta stiha koji zbirom numeričkih vrijednosti slova obrazuje broj (najčešće datum) koji se želi ovjekovječiti tom pjesmom.

tàrih-i dževher, kronogram koji zbirom slova s dijakritičkim tačkama daje određenu godinu.

tasàvuf, islamski misticizam, sufizam.

tèkija, zborno mjesto, samostan derviša.

tèlmih, aluzija, vještina utkivanja pojedinih riječi ili poslovica koje aludiraju na nešto. Dobra aluzija ne smije biti ni suviše najavljena niti skrivena, tek diskretno nagoviještena.

terdž-i bend, pjesma sastavljena od strofa koje se povezuju jednim zajedničkim stihom koji se nalazi na kraju svake strofe.

tèrkib-i bend, pjesma u kojoj se ponavlja jedna strofa, kao refren.

tèvhid, očitovanje jedinstva, slavljenje Boga riječima: Nema Boga osim Allaha.

tezkira, biobibliografsko djelo, spomenik pjesnika, tako su nazivane brojne zbirke biobibliografskih podataka o turskim pjesnicima sa ilustracijama iz njihovih divana.

ulèma (mn. od ʻālim), duhovna aristokracija, duhovnjaci; ljudi koji se bave vjerskim poslovima.

vādžib, potreban, nužan; Božija naredba koju je grijeh ispustiti, koju treba izvršiti.

vàhdet, jedinstvo, jednoća; Božije jedinstvo.

vahdet-i vudžud, jedinstvo egzistencijalnog bitka; Božije jedinstvo.

vaiz, čovjek koji drži propovijed na određenom mjestu za molitve u džamiji, propovjednik.

vakuf, dobrotvorna ustanova, zaklada koju je neko ostavio za opću korist.

voda života, v. âb-i hàjat.

zahir, onaj koji je vidljiv, koji je na sredini; vanjsko lice, izgled, jasan, vidljiv, očigledan, egzoterički.

zât, sam, lično, suština; smisao; čovjek vrijedan pažnje.

Zeliha (Zulejha), Jusuf i Zeliha. Jusuf (Josif), sin poslanika Jakuba (Jakova), nakon stradanja prouzrokovanog ljubomorom

braće dolazi u službu ministra egipatskog vladara. I ovaj, ljubomoran na Jusufa, iz straha da mu ne preotme ženu Zulejhu, zatvori ga u tamnicu. Nakon sedam godina Jusufova tamnovanja, umre vezir, a uskoro i vladar, pa Zulejha ostane Jusufu. Ova priča je korištena kao čest motiv u poeziji Orijenta.

zikr, zikir, sjećanje, podsjećanje, spominjanje, spominjati Božje ime, posebno kod derviša. Najčešći oblici zikira su: zikr-i džehri (zikir visokim glasom), zikr-i lisani (glasan zikir), zikr-i kalbi (zikir koji se čini srcem), zikr-i hafi (skriveni zikir), zikr-i erre (zikir koji se čini oštrim glasom kao mač, tj. zikir koji siječe). Smatra se da je zikr-i erre karakterističan zikir turskih mistika.

Zuhra, legendarna zvijezda nazivana kod Iranaca Nâhid, kod Grka Afrodita, kod Rimljana Venera, kod Feničana Astarta, a kod nas Danica. Predstavlja plodnost i neprekidnu moć obnavljanja prirode. Zuhra je ljubiteljica muzike i vrlo se često spominje kad se govori o instrumentu "sazu".

zuldžèlal, sjajan, slavan, moćan, jedan od atributa koji se daju Bogu.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

1. *Divan-i Sabit*, Orijentalni institut u Sarajevu (OIS), 3697.
2. *Divan-i Sabit*, OIS, 939.*
3. *Divan-i Sabit Bosnevi*, İstanbul, Süleymaniye kütüphanesi, Halet-ef. N° 661.
4. *Divan-i Sabit Bosnevi*, Süleymaniye, Husrev-paša, 521/2.
5. *Divan-i Sabit Bosnevi*, Süleymaniye, Husrev-paša, 523.
6. *Divan-i Sabit Bosnevi*, Süleymaniye ktb. Halet-ef. Ilavesi, N° 156.
7. *Divan-i Sabit*, Süleymaniye ktb. Husrev-paša, 522.
8. *Mecmu'a-i eş'ar*, OIS, 1337.
9. *Hamse-i Nergisi*, Süleymaniye, Hamidiyye, N° 1078.
10. *Divan-i Hatem*, Süleymaniye, Mihrisah, 373.
11. *Divan-i Lamekani*, Süleymaniye, Halef-ef. 800/14.
12. *Divan-i Vahdeti*, Süleymaniye, Hasim-paša, 85/2.
13. *Divan-i Fazil Bosnevi*, Süleymaniye, Halet-ef. 703.
14. *Divan-i Kaimi*, Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), R-1904.
15. *Divan-i Kaimi*, GHB, R-2725.
16. *Divan-i Kaimi*, GHB, R-3187.
17. *Varidat-i Kaimi*, GHB, 5341.
18. *Kaside-i Kaimi*, GHB, 5780.
19. *Divan-i Kaimi*, GHB, 5639.
20. *Divan-i Rešid Bosnevi*, GHB, 3384.
21. *Divan-i Fadil Bosnevi*, GHB, 92.
22. *Divan-i Fadil Bosnevi*, GHB, 93.
23. *Šerh-i Bustan li-Sudi Bosnevi*, GHB 1630.
24. *Munşeat-i Nergisi*, GHB, 1260.
25. *Mecmu'a – Meyli Sarayi*, GHB, 2112.
26. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, 6825.

* Rukopisi pod 1 i 2, kao i ostali koji su se nalazili u Orijentalnom institutu, su u međuvremenu izgorjeli u požaru izazvanom granatiranjem Sarajeva od strane srpske vojske.

27. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, 5681.
28. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, 1063.
29. *Mecmu'a-i eş'ar*, OIS, 4288.
30. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, 4007.
31. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, 3049.
32. *Mecmu'a*, OIS, 4287.
33. *Mecmu'a*, GHB, 2772.
34. *Mecmu'a*, OIS, 400.
35. Derviš-paša Bajezidagić, *Muradname*, Bratislava, Univerzitetska knjižnica, kat. br. 475.
36. Bajezidagić, *Pjesma u slavu Bosne i Bošnjaka*, GHB, R-1912 (na kraju kodeksa).
37. Bajezidagić, *Nazira Gazelu sultana Murata*, OIS, 154 (na kraju kodeksa).
38. *Mecmu'a-i Cudi* (Zbirka pjesama pjesnika Mehmeda Džudije Čohadžića, autograf), GHB, R-1452.
39. Haci Derviš Mostari (Hadži Derviš Mostarac), *Šehrengiz*, GHB, R-5788, L. 99-104.
40. Dervišpaša-zade (Dervišpašić), Sabuhi, pjesme u Zbirci Antalya muzesi Akseki Yegen Mehmed-paša Kütüphanesi, 192, Ms. N° 2044. U zbirci se nalaze brojne pjesme i drugih naših pjesnika.
41. *Mecmu'a-i eş'ar*, GHB, R-5389.
42. *Mecmu'a-i Ali-efendi Faginevi*, GHB, R-3219.
43. Feridun Bosnevi, *Saraybosna medhiyesi* (Pohvalnica Sarajevu), Süleymaniye, Tartan, v. TÜYATOK, 34. Su-Tarlan, kat. N° 322, Ankara, 1981, str. 132.
44. Feridun Bosnevi, *Gazel*, GHB, R-2772, L. 37b.
45. En'âm – zbirka sura i molitvi; 2. Diploma Fadil-paši za tumačenje djela *Dala'il al-hayrat*. Istorijski arhiv Sarajevo (Rukopis bez broja, specijalna zbirka).
46. Karacan Turgut, *Bosnalı Alaeddin Sabit*, Divan. Cumhuriyet Üniversitesi yayınları, N° 37. Sivas, 1999, 633 pp.
47. Fadil-pašina diploma iz kaligrafije. Istorijski arhiv Sarajevo, MS, R-275.
48. *Divan-i Fadil Bosnevi mevlevi*. Prepis: Muhamed Ševki (Imamović) Ms. u OIS, br. 4520 (izgorio u požaru 1992).
49. *Hersek Sancaginin Foca kolu aş'ar defteri*. Ankara, Tapu ve Kadastro Defterleri Genel Müdürlüğü, N° 141.
50. *Hersek Sancağının Mostar kolu aş'ar defteri*. Ankara, Tapu ve Kadastro Defterleri Genel Müdürlüğü, N° 156.
51. Isević, Muhamed Emin, *Ahval-i Bosna*, Ms. u İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazma eserler, N° 6647 (Fotokopije u posjedu Ahmeda Aličića).

52. Kadi-zade (Kadić), Muhamed Enveri, *Tarih-i Enveri*, I-XXVIII (ovdje citirano kao Kadićev *Zbornik*), MS u OIS i GHB (specijalne zbirke).
53. Kur'an (sa bilješkom o uvakufljenju Fadil-paše Šerifovića), Ms. u GHB, R-9.
54. Kolekcija sidžila, Ms. u GHB, br. 129 (sidžili: LXIII, LXVI, LXXV, LXXXV, LXXIX).
55. *Mecmu'a* (Mustafe Nuridin ef. Šerifovića), MS u OIS, br. 3025.
56. *Mecmu'a*, GHB I, 3218.
57. Muvekit, Salih Sidki Hadžihusejnović, *Tarih-i Bosna* (autograf), MS, OIS 766.
58. *Gufte-i Hatem*, GHB, 808, 12 b.

POPIS KATALOGA RUKOPISA

1. W. Ahlwardt, *Verzeichniss der arabischen Hand-schriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*, I-X, Berlin, 1887-1899.
2. Isma'il-paşa al-Bagdadi, *Hadiyat al-'arifin, asma' al-mu'allifin wa atar al-musannifin*, I-II, İstanbul, 1951-1955.
3. Salahuddin al-Munaggid, *Fihris al-Mahṭūtāt al-'arabiyya fī al-Ambrosiana fī Milano*, II. Kairo, 1960.
4. *Defter-i kütüphanei Aşir-efendi*, İstanbul, 1306/1888.
5. Joseph Aumer, Türkische Handschriften – Verzeichniss der orientalischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München, München, 1875.
6. *Defter-i Kütüphanei Aya Sofya*, İstanbul, 1304/1886.
7. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmane und ihre Werke*, Leipzig, 1927.
8. Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912, II izd. Sarajevo, 1986.
9. Bašagić, *Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke.* Sarajevo, 1917.
10. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931.
11. E. Blochet, *Catalogue des manuscits turcs*, Bibliothèque Nationale, I-II, Paris, 1932-1933.
12. Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1988.
13. Karel Petráček, Josef Blaškovič, Rudolf Veselý, *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava.* Bratislava, 1961.
14. Soheila Divshali und Paul Luft, *Persische Handschriften*, 2. Wiesbaden, 1980.

15. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, sv. I, Sarajevo, 1963, sv. II, Sarajevo, 1979.
16. Wilhelm Eilers – Wilhelm Heinz, *Persische Handschriften*, 1. Wiesbaden, 1968.
17. Davud Fatin, *Tezkiretu Hatimeti 'l-aş'ar.* İstanbul, 1271/1854-55.
18. Barbara Flemming, *Türkische Handschriften*, I, Wiesbaden, 1968.
19. Gustav Flügel, *Die Arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, I-III, Wien, 1865-1867.
20. Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Leiden/Brill, 1937-1949.
21. Abdulbaki Gölpınarlı, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, I-III, Ankara, 1967-1972.
22. Manfred Götz, *Türkische Handschriften*, II, Wiesbaden, 1968; IV, Wiesbaden, 1979.
23. Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1934.
24. Hifzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa.* Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977.
25. Mustafa b. 'Abdullah Hağğ Halifa – Katib Çelebi, *Kašfu'z-zunun 'an asma'i 'l'kutubi wa 'l'funun.* I-II, İstanbul, 1362/1943.
26. Şemsuddin Sami-bey Fraşeri, *Kamusu 'l'-a'lam*, I-VI, İstanbul, 1306-1316/1889-1898.
27. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul, 1961.
28. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1967.
29. Kinalizade Hasan Çelebi, *Tezkiretu 'ş-şu'ara*, Ankara, I, 1978, II, 1981.
30. Helene Loebenstein, *Katalog der Arabischen Handschriften der Osterreichischen Nationalbibliothek*, Neuerwerbungen, 1868-1968. Wien, 1970.
31. Bursali Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul, 1333-1342 (1914-1923); II izd. İstanbul, 1971-1972.
32. Wilhelm Pertsch, *Verzeichniss der türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin.* Berlin, 1889.
33. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London, 1888.

34. Es-Seyyid Mehmed Riza, *Tezkiretü 'ş-şu'ara.* İstanbul, 1316/1898.
35. Sehi-bey, *Tezkire Hest Behist*, İstanbul, 1980.
36. Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften*, III, Wiesbaden, 1974.
37. Fehim Spaho, *Arapski, perzijski i turski rukopisi hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1942.
38. Salih Trako – Lejla Gazić, "Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu", *POF*, XXV/1975, str. 27-43.
39. Salih Trako, *Katalog perzijskih rukopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu*, Sarajevo, 1986.
40. *Türkiye Yazmalar Toplu Kataloğu*, I, Ankara, 1979; I (34), Ankara, 1980; 2, Ankara, 1981; I-V (07), İstanbul, 1982-1983, (Tüyatok).
41. Ewald Wagner, *Arabische Handschriften*, I, Wiesbaden, 1978.

LITERATURA

1. *Ahmed-paşa Divan (Neşreden)*, Ali Nihad Tarlan, İstanbul, 1966, 406 str.
2. Akar, Metin, *Türk Edebiyatında Manzum Mirac-nameler*, Ankara, 1987, 480 str.
3. Anawati, G. C. – Gardet, Louis, *Mistique muslumans* (aspects et tendances – experiences et techniques), Paris 1961.
4. Ayvansarayi, Hafiz Hüseyin, *Vefeyât-i selatin ve Mesâhir-i rical*, Hazirlayan: Fahri c. Derin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakultesi yayınları N° 2241. İstanbul 1978. 207 str.
5. Babinger, Franz, "Fünf bosnisch-osmanische Geschichtsschreiber", *GZM*, XLII/1930, str. 169-172.
6. Bajraktarević, Fehim, "Tursko-islamska kulturna baština južnih Slavena", *Mogućnosti* (Split), 13. 1966., 4. str. 389-397.
7. Balić, Smail, *Die Kultur der Bosniaken.* Suplement I, Inventar des bosnischen literarischen Erbes in Orientalischen Sprachen. Wien. 1978, 111 str.
8. Balić, Smail, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Wien, 1973., 247 str.
9. Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyati Tarihi Fasikul*, 1-11. İstanbul, 1971-1977.
10. Bašagić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 215 str.
11. Bašagić, dr Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912., 184 str.

12. Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Osmanskoj carevini*, Zagreb 1931, 79 str.
13. Bašagić, Safvet-beg, "Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević", *Nada* (Sarajevo), IX, 1903. str. 211-213 i 227-229.
14. Bećirbegović, Madžida, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, XX-XXI, str. 223-364.
15. Begić, Midhat, "Epitafi kao osnova poezije", *Odjek* (Sarajevo), XXV, 1972., 18. str. 3 i 16.
16. Begić, Midhat, "Kontinuitet jedne književnosti", *Vjesnik* (Zagreb), od 9. 5. 1978. str. 11.
17. Begić, Midhat, "U jedinstvenom okviru. Pristup i teze za projekat istorije bosanskohercegovačke književnosti", *Odjek* (Sarajevo), XXV, 1972., 22 str. 6.
18. Bejtić, Alija, "Uticaj islama na razvoj kulture u Bosni i Hercegovini", *El-Hidaje*, 45. (Sarajevo), 1942., str. 99-102.
19. Bejtić, Alija, "Iz prošlosti mevluda u Bosni i Hercegovini", *El-Hidaje*, VI, 6-8. (Sarajevo), 1943., str. 205-213.
20. Bejtić, Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo 1973. 451 str.
21. Bilgegil, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerinde bir Araştırma*, Ankara 1979.
22. Bombaci, Alessio, *Histoire de la litterature turque*, Paris 1968. str. 431.
23. *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*, Starija književnost, knjiga I, Sarajevo, 1974.
24. Boškov, Vančo, "Neka razmišljanja o književnosti na turskom jeziku u Bosni i Hercegovini", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XXXV (Sarajevo) 1977. str. 53-64.
25. Boškov, Vančo, "Šehrengiz u turskoj književnosti i šehrengiz o Mostaru", *Radovi*, Filozofski fakultet, III, Sarajevo, 1970-71, str. 173-221.
26. Boškov, Vančo, "Nepoznati pjesnici Bulbuli Mostarac i Šahinaga i hercegovački namjesnik Nevesinjac Redžep-paša", *Život*, (Sarajevo) XXIV, 6. 1975. str. 647-652.
27. Boškov Vančo, "Književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima u 18. i 19. vijeku". *Godišnjak Instituta za književnost*, VII, Sarajevo 1978, str. 185-213.
28. Boškov, Vančo, "Motivi u pjesmama o gradovima Bosne i Hercegovine na turskom jeziku", *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, III-IV, (Sarajevo) 1974-75., str. 51-60.
29. Bursali, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul 1891.
30. Buturović, Đenana, *Studija o Hormanovoj Zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1977.

31. Cengiz, Halil Erdoğan, *Divan Şiiri Antolojisi.* Izd. Milliyet Yayinlari, İstanbul 1972.
32. Cengiz, Halil Erdoğan, *Açıklamali, Notlu Divan Şiiri Antolojisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1967.
33. Cevdet Paşa, *Tezakir I-III*, Yayinlayan: Ord. Prof. Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1953, 1960, 1963.
34. Cavuşoğlu, Mehmed, *Divanlar Arasında*, Ankara, 1981.
35. Çelebi, Asaf Halet, *Mevlana ve Mevlevilik*, İstanbul 1957.
36. Čelebi, Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama.* Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
37. Ćatić, Musa Ćazim, "Dvije-tri o Zija paši", *Gajret*, V, 1912. i *Sabrana djela* II, (priredio Abdurahman Nametak) Tešanj 1968., str. 44-55.
38. Ćatić, Musa Ćazim, *Izabrana djela.* Priredio Enes Duraković, Sarajevo, 1988, 444 str.
39. Ćehajić, Džemal, "Neke karakteristike učenja Galaluddin Rumija i nastanak derviškog reda Mevlevija u Bosni i Hercegovini", *POF*, XXIV, Sarajevo, 1976., str. 85-108.
40. Ćehajić, Džemal, "Diya-i Hasan Čalabi al-Mostari", *POF*, XXII-XXIII, 1972-73. Sarajevo, 1976, str. 329-344.
41. Ćehajić, Džemal, "Pjesme Fevzije Mostarca na turskom jeziku", *POF*, XVIII-XIX, 1968-69., str. 285-314.
42. Ćehajić, Džemal, "Vidovi stvaranja muslimanskih mistika porijeklom iz Bosne i Hercegovine i drugih krajeva Jugoslavije od XV do XIX vijeka". *Godišnjak Instituta za jezik i književnost*, u Sarajevu, 1974-75., III-IV.
43. Ćehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986., pp. 281.
44. Ćorović, Vladimir, *Književnost u Bosni i Hercegovini, Bosna i Hercegovina.* Izdanje: Srpska književna zadruga (Beograd), 1925., str. 82-127.
45. Danşmend, Ismail Hami, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* I-VI, İstanbul, 1972.
46. Dizdar, Hamid, "Pjesnik Hasan Kaimija, vođa pobunjenih seljaka, zanatlija u 17. v.", *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, II, Sarajevo, 1951. str. 138-147.
47. Dizdar, Hamid, "Izvršen je prevod misterioznog tarika", *Jugoslovenska pošta*, (Sarajevo), VII, br. 1797., str. 4., od 2. VI 1935.
48. Dizdar, Mak, "Pečatom zlatnim zapečaćeno", *Život* (Sarajevo), 1968., br. 1.

49. Dizdaroğlu, Hikmet, *Halk şiirinde Türler*, Ankara 1969.
50. Dobrača, Kasim, "Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, – Šejhulislam", *Anali GHB*, V-VI, Sarajevo, 1978., str. 99-114.
51. Đukanović, Marija, *Rimovana autobiografija Varvari Ali-paše*, Beograd, 1968.
52. Đurđev, Branislav, "O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda", *Prilozi Instituta za istoriju*, (Sarajevo) XI-XII, 1975-76., str. 283-287.
53. Đurđev, Branislav, "Islamic Culture in Bosnia and Herzegovina". U *Encyclopaedia of Islam*, New edition, I, Leiden – London, 1960.
54. Elezović, Gliša, "Iz posmrtnih rukopisa Ahmet Dževdet-paše", *POF*, II, (Sarajevo), 1952. str. 259-314.
55. Eren, Ahmet Cevat, *Mahmut II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.
56. Erol, Erdoğan, *Sükkeri, Hayati, Edebi kişiligi ve Divanı*. Ankara, 1994.
57. Fajić, Zejnil, "Mala historija događaja u Hercegovini iz Bračkovićeva autografa", *Anali GHB*, II-III (Sarajevo, 1974, str. 97-108.
58. Fatin, Davud, *Hatimet al-aş'ar*, İstanbul, 1271.
59. Filipović, Muhamed, "Prilozi historiji društvene misli u Bosni i Hercegovini", *Radio-Sarajevo, Treći program*, god. V, 14 (Sarajevo), 1976, str. 5-30.
60. Filipović, Nedim, "Tasawwuf – islamski misticizam", *POF*, XXIV/1974. (Sarajevo), 1976., str. 5-30.
61. Filipović, Nedim, "Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo", *Radio-Sarajevo, Treći program*, IV, 9 (Sarajevo), 1975. str. 65-84.
62. Filipović, Nedim, "O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti", *Prilozi Instituta za istoriju*, XI-XII (Sarajevo), 1975-76. str. 274-282.
63. Gardet, Louis, *Les grands problems de la theologie muslumane: Dieu et la destinee de l'homme*. Paris, 1967.
64. Gazić, Lejla, "Autobiografija u stihu mostarskog pjesnika Huremija", *POF*, XX-XXI, 1970-71, Sarajevo, 1974, str. 205-211.
65. Gazić, Lejla, "Jedna neobjavljena pjesma Mehmeda Rešida", *POF*, XXII-XXIII, 1972-73, Sarajevo, 1976, str. 345-354.
66. Gazić, Lejla – Trako, Salih, "Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Melije Guranije". *Anali GHB*, XV-XVI, Sarajevo, 1990. str. 105-130.
67. Gölpınarlı, Abdulbaki, *Fuzuli Divani*, İstanbul, 1969.
68. Gölpınarlı, Abdulbaki, *Mevlanadan sonra Mevlevilik*, İstanbul, 1953.

69. Gölpınarlı, Abdulbaki, *Türk Tasavvuf şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1972.
70. Hadžibajrić, Fejzulah, "Osvrt na komentar mevlelvijskog "Evrada" od Fadil-paše Šerifovića", *Preporod*, VII (Sarajevo) br. 2. (129) od 15. januara 1976. str. 6-7.
71. Anonimus (Osman Nuri Hadžić), *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1902.
72. Hadžijahić, Muhamed, *Bibliografska građa za proučavanje historije naroda BiH Srednjevjekovnog i turskog perioda* – za internu upotrebu – ANUBiH. Sarajevo, 1971.
73. Hadžijahić, Muhamed, "Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku", *JIČ*, 1-2, 1970, str. 55-71.
74. Hadžijahić, Muhamed, Traljić Mahmud i Šukrić Nijaz, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977.
75. Hadžiosmanović, Lamija – Trako, Salih, *Tragom poezije bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1985, po. 141.
76. Hadžiosmanović, Lamija – Trako, Salih, "Lirsko-mistička poezija Sarajlije Mehmeda Mejlije", *Izraz*, XXVI, 4. Sarajevo, 1982., pp. 350-361.
77. Hajdarović, Rašid, "Medžmua Mula Mustafa Firakija", *POF*, XXII-XXIII (1972-73) str. 301-314.
78. Handžić, Mehmed, *Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana*, Poseban otisak iz *GVIS*, XI, 1933, 118. str.
79. Handžić, Mehmed, "Sarajevo u turskoj pjesmi", *GVIS*, XI, 1943. br. 7. str. 161-174., br. 8-9. str. 193-206, br. 10. str. 235-250., br. 11-12. str. 269-281.
80. Handžić, Mehmed, "Husejn Lamekani", *Narodna uzdanica*, Kalendar za god. 1942. Sarajevo, 1941. str. 148-161.
81. Al-Ḥanǧī, al-Bosnawī Muḥammad (Mehmed Handžić), *Al-ǧawhar al-asnā fī tarāǧim al-'ulamā' wa šu'arā' Bōsnā*. Al-Qāhira (Kairo), 1349. (1930), II izd.: al-Qāhira, 1413 (1992).
82. Hammer, Josepf von., *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, I-III. Preveo Nerkez Smailagić, Zagreb 1979.
83. Hasan, Hamdi, *Saray – Bosna Kütüphanelerindeki Türkce Yazmalarda Türküler*, Ankara, 1987, 557 str.
84. Hasandedić, Hivzija, "Djela i kraći literarni sastavi Muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru", *Anali GHB*, IV, Sarajevo, 1976, str. 117-130.
85. Hasandedić, Hivzija, "Nekoliko novih podataka o životu i radu pjesnika Hasana Zijaji Čelebije Mostarca", *Most*, V, 17-18, Mostar, 1978, str. 105-108.

86. Ilić, Slobodan, "Hurufijski pjesnik Vahdeti Bosnevi i njegov divan", *POF*, 38-1988, str. 63-95.
87. Imamović, Mustafa, "Maximilian Braun o počecima evropeizacije u književnosti bosanskih Muslimana", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANUBiH, Posebna izdanja XXXV (Sarajevo), 1977, 99-115.
88. Imamović, Mustafa, *Bosna između osmanske i habzburške carevine u istočnoj krizi 1875-1878.* ANUBiH, knjiga XXX/tom I, (Sarajevo), 1977. str. 341-350.
89. Ipekten, Haluk, *Eski Türk Edebiyatında Nazım*, Şekilleri, Ankara, 1985, 167 str.
90. Isaković, Alija, *Biserje. Izbor iz muslimanske književnosti*, Zagreb, 1972.
91. Isen, Mustafa, "Divan Edebiyatinda mahlesdaş Şairler", *Milli Eğitim*, S. 82. Ankara, 1989. str. 22-29.
92. Isen, Mustafa, "Divan Şairlerinin Mesleki Konumleri", *Mili Egitim*, S. 83, Ankara, 1989, str. 35-41.
93. *Islam Anisklopedisi*, I-XIII, İstanbul, 1943. i dalje.
94. Iz, Fahir, *Eski Türk Edebiyatında Nazim*, İstanbul, 1967.
95. Jelavić, Vjekoslav, "Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu" (godine 1658), *GZM*, XX, (Sarajevo), 1978, str. 23-75.
96. Jukić, Ivan Frano, "Abdulrahman paša izsieče sarajevske baše (god. 1827.)", *Bosanski prijatelj*, II, U Zagrebu, berzotiskom dra Ljudevita Gaja, 1851., str. 100.
97. Jukić, Ivan Frano, "Omer-paša i bosanski Turci", *Bosanski prijatelj* (II i III), Zagreb 1851.
98. Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyati*, I-III, İstanbul, 1967-1969.
99. Kapetanović – Ljubušak, Mehmedbeg, *Istočno blago. Turske, arapske i perzijske poslovice i mudre rečenice.* Sarajevo 1313. (1896); II izd. priredio Fehim Nametak, Sarajevo, 1987.
100. Karaalioğlu, Seyit Kemal, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İstanbul, 1969., 864 str.
101. Karaalioğlu, Seyit Kemal, *Türk Edebiyati Tarihi, – resimli – motifli.* İstanbul, 1973., 798. str.
102. K(aradozović) A(dem), "Mevlana Fadilpaša Šerifija, (1207-1880) – sarajevski bogataš, političar, pjesnik i derviš", u: *Muslimanska svijest* (Sarajevo), IV, 68, od 13. 11. 1939. str. 5.
103. Kemura, Sejfudin Fehmija ef., "Javne muslimanske građevine u Sarajevu", Separatni otisak iz *GZM*, XX, 1908., 4, str. 475-512.
104. Kemura, Šejh Sejfudin, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe". Sarajevo 1910. Poseban otisak iz *GZM*, XXII (Sarajevo), 1909.

106. Kocaturk, Vasfi Mahir, *Divan şiiri – Bügünkü Dile Çevrilmişleriyle*, Ankara, 1967, 239 str.
107. Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk edebiyati tarihi*, Ankara 1964., 856 str.
108. Köprülü, M. Fuat, *Divan şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1931.
109. Köprülü, Fuat, *Türk dili ve edebiyati hakkında Araştırmalar.* İstanbul, 1934.
110. Köprülü, Mehmet Fuat-Süleyman, "Şihabettin', *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyati*, I, İstanbul, 1332./1914.
111. Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatında ilk mütesavvifler*, II Basim, Ankara, 1966.
111a. Kovačević, Ešref, *Miradžija Sabita Užičanina*, Sarajevo, 1990.
112. Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878.* Sarajevo, 1937.
113. Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austro-ugarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo 1969.
114. Kreševljaković, Hamdija, "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", *Naše starine* (Sarajevo), str. 76. i dalje.
115. Kreševljaković, Hamdija, "Saraji ili dvori bosanskih namjesnika (1463-1878)", *Naše starine* (Sarajevo), 1956. str. 18-22.
116. Kreševljaković, Hamdija, "Sarajevo ponovo glavni grad Bosne i Hercegovine". *Novi Behar* (Sarajevo) II, 1928/29. str. 163-164.
117. Kreševljaković, Hamdija, "Muteselimi i njihov djelokrug (Poseban otisak)", *Radovi*, VII, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957.
118. Kreševljaković, Hamdija, "Početak ukidanja janjičara. Po podacima iz Povijesti Bosne od Muhameda Enveri ef. Kadića". Sastavio H. K. – *Pravda – Kalendar Jugoslovenske muslimanske organizacije za godinu 1925.* (1343/44 po Hidžretu), godina IV, Sarajevo 1925. str. 49-58.
119. Kreševljaković, Hamdija, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg Bosni od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1912.
120. *Kur'an Časni.* Preveli Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, Zagreb, 1968.
121. *Kur'an.* Preveo Besim Korkut, Sarajevo, 1977.
122. Kurgan, Şükrü, *Izahli eski metinler antolojisi*, Ankara, 1943.
123. Kutlu, Şemsettin, *Tanzimat Donemi Türk Edebiyat Antolojisi*, İstanbul, 1972.
124. Levend, Agah Sirri, *Divan Edebiyati*, III Basim İstanbul, 1980, 654 str.
125. Letić, Branko, *Knjige i književno naslijeđe*, Tuzla, 1987, 186 str.
126. Lutfi, Ahmed, *Tarih-i Lütfi*, I cild, İstanbul, (Matbaa-i amire), 1290.

127. Ljubović, Amir, "Contributions to an Oriental Philology", *Survey*, (Periodical for social studies), 3, (Sarajevo) 1975, str. 334-341.
127a. Ljubović Amir, Grozdanić Sulejman, *Prozna književnost u Bosni i Hercegovini na orijentalnim jezicima.* Sarajevo, 1995, 279 pp.
128. Massinnon, Louis, *Essai sure les Origines du Lexique technique de la Mystique muslumane.* 2. éd., Paris, 1954.
129. Mazalić, Đoko, *Leksikon umjetnika, slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967., 153 str.
130. Mejlija, Mehmed Guranija, *Izbor iz poezije.* Priredili: Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, Sarajevo, 1989. pp. 180.
131. Mevlana Celeleddin Rumi, *Mesnevi I-IV.* Cev. Velet Izbudak. İstanbul, 1942-1957.
132. Muderizović, Riza, "Dolazak Omer-paše Latasa u Bosnu", *Gajret* (Sarajevo) VIII, 1924, 1-2, str. 13-14.
133. Muftić, Teufik, "Arapsko pismo kod nas". *Radio-Sarajevo, Treći program*, VIII, 24 (Sarajevo), 1979. str. 547-560.
134. Mujezinović, Mehmed, "Autograf Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladže u Foči", *Naše starine*, IV, Sarajevo, 1957. str. 291-294.
135. Mujezinović, Mehmed, "Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini", *POF*, XIV-XV, 1964-65. str. 141-187. i *POF*, XIV-XVII, 1966. str. 213-306.
136. Mujezinović, Mehmed, "Stari Alifakovac u Sarajevu", *Naše starine*, VIII (Sarajevo), 1962. str. 119-138.
137. Mujezinović, Mehmed, "Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mejlija", *Naše starine*, IV, 1957. (Sarajevo), str. 131-168.
138. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, I i II. I knjiga, Sarajevo, 1974. str. 558, II knjiga, Sarajevo 1977., str. 515.
139. Mujezinović, Mehmed, "Nekoliko kronograma Muhamed Fadil-paše Šerifovića", *Preporod* (Sarajevo), VII 3, (195), od 1. februara 1976. str. 6.
140. Mumcu, Ahmed, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl.* Ankara, 1963.
141. Muvekit, Salih, "Kako je ubijen prvi Sarajlija koji je obukao fes (o pogibiji Mustafe Nurudin-efendije Šerifovića)", *Jugoslovenski list* 13/1930., br. 239. str. 6.
142. Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables.* Institut for the Studies of languages and cultures of Asia and Africa. Tokio 1979.

143. N(ametak Alija), "Kronogram", *GVIS* (Sarajevo) X, 1942. str. 36-38.
144. Nametak, Alija, *Od bešike do motike. Narodne lirske i pripovjedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1969.
145. Nametak, Fehim, "Uvodni stihovi Kaimijina Divana", *Anali GHB*, II-III, Sarajevo, 1974, str. 71-79.
146. Nametak, Fehim, "XIX yy Bosna Divan Şairi Fadil paşa Şerifoviç". *Çevren*, IV, 11. 1976., (Priština), str. 41-46.
147. Nametak, Fehim, "Epska pjesma na turskom jeziku o prilikama u Bosni", *POF*, XXII-XXIII (1972-73), str. 383-394.
148. Nametak, Fehim, "Fadil-paša Šerifović – sarajevski pjesnik XIX stoljeća". *Radio Sarajevo – Treći program*, VIII, br. 24. (Sarajevo), 1979. str. 525-537.
148a. Nametak, Fehim, "Etude sur l'heritage de la litterature bosniaque de l'expression turque", Dans: *Migrations litteraires*, 13-14, Paris, 1990, 160-166.
149. Nametak, Fehim, *Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo, 1980, pp. 282.
150. Nametak, Fehim, "Književnost bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku", *Radio Sarajevo, Treći program*, VII (19), (Sarajevo), 1978. str. 547-586.
151. Nametak, Fehim, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1989. pp. 267.
152. Nurudinović, Bisera, *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike.* Izd. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja VI. Sarajevo, 1968, 242 str.
153. Onan, Necmettin Halil, *Izahli divan Şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1940.
154. Ozon, Mustafa Nihat, *Terimler kilavuzu*, İstanbul, 1948.
155. Ozgul, Metin Kayahan, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara, 1987, 183 str.
155a. Pala, İskender, *Divan şiiri sözlüğu.* III baskı, Ankara, 1995, 600 pp.
156. Palavestra, Vlajko. "O umjetničkoj vrijednosti natpisa na stećcima", *Radio Sarajevo, Treći program*, III (Sarajevo), str. 378-387, 1974.
157. Pasko, Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo, 1958, 103 str.
158. Pekolcay, Neclâ, *İslami Türk Edebiyati*, I-III, İstanbul, 1968.
159. "Pjesništvo islama. Izbor iz poezije islamskih pjesnika", *Takvim*, 1400, Sarajevo, 1979, str. 203-285.

160. Popović, Alexandre, "La litterature ottomane des muslumans yugoslaves. Essaie de bibliographie raisonnée". *Journal Asiatique.* CCLIX, (Paris), 1971, 3-4, str. 309-376.
161. Popović, Alexandre, "La litterature ottomane des muslumans des pays yugoslaves sur quelques problemes de methodologie" (referat na Simpozijumu osmanskih i predosmanskih studija). Sarajevo 18-22. 9. 1978.
162. Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Sarajevo, s.a.
163. Rajković, Ljubinka. *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata*, Filološki fakultet (Beograd), 1968. str. 159.
164. Rizvić, Ismet, "Iluminirani rukopisi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci", *Anali GHB*, I, (Sarajevo), 1972., str. 75-94.
165. Rizvić, Muhsin, "Stvaralački doživljaj i čitalačka recepcija u književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima", *Književna istorija*, 37. (Beograd), 1977, str. 3-12.
166. Rizvić, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Knjiga I i II, ANUBiH, Sarajevo, 1973.
167. Rypka, Jan, *Beiträge zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des Türkischen Dichters Sabit*, Praha 1924.
168. Rypka, Jan, "Supplement aux müfredet de Sabit". *Arhiv orientalni*, XX, 3-4, Praha, 1952, str. 347-350.
169. Rypka, Jan, *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig, 1959, 672, str.
170. Sertoğlu, Mithat, *Bosna ve Hersek Müslümanlarinin Türk Edebiyatı Tarihindeki Mevkii.* Tez N° 47 (neobjavljen rukopis u Univerzitetskoj biblioteci u Istanbulu).
171. Sikirić, Šaćir, "Divan Mehmeda Rešida", *POF*, VI-VII, Sarajevo, 1958, str. 55-56.
172. Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937.
173. Smailagić, Nerkez, *Klasična kultura islama*, II dio, Zagreb, 1976.
174. Sućeska, Avdo, "Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi", *Pregled*, LXIV, 5 (Sarajevo, 1974. str. 483-509.
175. Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, IV cilt. İstanbul, 1890-1899.
176. Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima – Biobibliografija*, Sarajevo, 1973.
177. Šabanović, Hazim, "O književnom stvaranju Muslimana na orijentalnim jezicima". *Život*, XXI, Sarajevo, 1972.
178. Šabanović, Hazim, "Islamska kultura u jugoslavenskim zemljama do XVIII stoljeća". *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb,

1959. str. 602-612.
179. Šabanović, Hazim, "Istočna djela naših pisaca u Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu". *GVIS*, II, br. 7, nova serija, (Sarajevo), 1951., str. 252-257.
180. Šamić, Jasna, *Divan de Kaimi. Vie et oeuvre d'un poète bosniaque du XVII-e siècle.* Paris, 1986, pp. 280.
181. Šamić, Jasna, "Kritičko izdanje Kasida na "ari" Hasana Kaimi Babe", *POF*, 1984.
182. *Šebi Arus. Povodom 700-godišnjice smrti Mevlana Dželaluddin Rumija* (17. 12. 1273. – 17. 12. 1973.), Sarajevo, 1974.
183. Şehabettin, Süleyman, *Tarih-i Edebiyati Osmaniye*, İstanbul, 1328.
184. Šljivo, Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.* Sarajevo, 1977.
185. Tahirul Mevleri, *Edebiyat Lugati*, Istabul, 1973. 183 str.
186. Tahmiščić, Husein, *Sarajevo*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1970.
187. Talat, Anıl, *Divan Edebiyatında Bosna ve Hersekli Şairler* (Neobjavljena teza u Univerzitetskoj biblioteci u Istanbulu).
188. Tanpınar Ahmet Hamdi, *19. uncu Asir Türk Edebiyati Tarihi* (Dorduncu baskı), İstanbul 1976.
189. Tarlan, Ali Nihat, *Divan Edebiyatında Tevhitler*, İstanbul, 1936.
190. Tarlan, *Ali Nihat, Zati Divani – Edision kritik ve transkripsiyon – Gazeller kismi*: I cilt, İstanbul, 1968.
191. *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı Isimler Sözlügü*, Ankara, 1988, 580 str.
192. Timurtaş, Faruk K., *Osmanlıca Grameri*, İstanbul, 1964.
193. Timurtaş, Faruk K., *Yeni Osmanlıca Metinleri*, İstanbul, 1972.
194. Timurtaş, Faruk K., *Klasik ve eski Osmanli Turkçesi Metinleri*, İstanbul, 1974.
195. Tolasa, Harun, *XVIII yuzyılda Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Eu Sosyal Bilimler Dergisi, S. Z. Izmir 1981, str. 221-229.
196. Trako, Salih – Gazić, Lejla, "Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu", *POF*, XXV, (Sarajevo) 1977. str. 27-43.
197. Trako, Salih, "Kronogrami Sarajevskog muftije Šakir-efendije Muidovića", *Anali GHB*, I (Sarajevo), 1972., str. 49-95.
198. Traljić, M(ahmud), "Muhamed Fadil-pašini vakufi", *Preporod*, VII, br. 2. (129), (Sarajevo), 1974. str. 7.
199. Traljić, Mahmud, "Bajraktar – muhamedanski kalendar za godinu 1312", *Takvim* za 1976. godinu, str. 178.
200. Traljić, Sejid, M., "Sarajevski grad Vratnik", Sarajevo 1937.

201. Uzunçarşılı, Ismail Hakki, *Osmanli Devletinin Ilmiye Teşkilati.* TTK, VIII seri, sa. 17. Ankara 1965.
202. Velek, Rene, "Književna teorija". *Radio Sarajevo – Treći program*, III, br. 6., Sarajevo, 1974. str. 335-344.
203. Yesirgil, Nevzat, *Nedim Hayati Sanati Şiirleri*, İstanbul, 1969.
204. Začek, Vaclav, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františeka Zacha iz Beograda (1843-1848).* ANUBiH, Sarajevo, 1976.
205. Ziya-Paşa, *Zafername Şerhi.* Objavljeno pod imenom: *Fadil-Paşa Bosnevi mevlevi, mutesarrif-i Izmit.* İstanbul, s.a.

INDEKS OSOBNIH IMENA

A

Abdulah Bošnjak, 21, 59, 142.
Abdulhamid I, 44.
Abdulkerim Dede, 52.
Abdurrezak, Šejh 153, 161.
Agahi Dede, 124.
Ahdi, 33, 34.
Ahmed III, 63, 67, 148.
Ahlwardt, W., 181.
Ajni Dede, 49.
Ajni, 142.
Akar, Metin, 183.
Alajbegović, Ibrahim Pečevija, 37, 39.
Aleksandar Veliki, 5, 130, 134, 167.
Alija, halifa, 22, 35, 87, 136, 138, 156, 164, 167, 172.
Alija Mostarac, 30.
Anawati, G. C., 183.
Andalusi, 40.
Ankaravi, Mehmed-efendija, 60.
Asim, 56, 154, 162.
Attar, Feriduddin, 9, 20, 72, 132, 151, 159, 173.
Aumer, Joseph, 181.
Avni, Yenişehirli, 67.
Ayvansarayı, Hafiz Hüseyin, 183.
Azmi ef., šejhul-islam, 48.
Azra, 131.

B

Babajev, 64.
Babinger, Franz, 49, 181, 183.
Bagdadi, Džunejd, 126, 131, 156, 165, 173.
al-Bagdadi, Ismail-paša, 181.
Bajezidagić, Derviš-paša, 5, 21, 28, 37-43, 46, 56, 59, 74, 144, 145, 153, 161, 180.
Bajraktarević, Fehim, 183.
Banarlı, Nihat Sami, 183.
Baki, 10, 35, 36, 52, 140, 168.
Balić, S., 50, 56, 66, 150, 183.
Baltadži, Mehmed-paša, 63, 142, 147, 157, 166.
Basri, Hasan, 116.
Bašagić, Safvet-beg, 15, 28, 32, 33, 37-41, 43, 45-47, 49, 52, 54-58, 61, 67, 85, 87, 89, 90-91, 133, 181, 183, 184.
Bašeskija, Mula Mustafa Ševkija, 25, 71, 72, 142.
Bećirbegović, Madžida, 184.
Begić, Midhat, 184.
Behram-i Gur, 5, 128, 156.
Bejtić, Alija, 67, 184.
Belig, 56, 57, 154, 162.
Bennai, 38.
Bihzad, 5, 129, 168, 170, 171.
Bilgegil, M. Kaya, 184.
Bjelopoljak, Ahmed Hatem, 5, 28, 59, 71, 75, 76, 157, 163.
Blašković, Josef, 181.
Blochet, E., 181.
Bombacci, Alessio, 108, 184.
Boratav, Pertev Naili, 68.
Bosnevi, Ismail, 72.
Bosnevi, Fazil, 179.
Bosnevi, Fadil v. Bosnevi, Fazil
Bosnevi, Rešid, 179.
Boškov, Vančo, 181, 184.
Brockelmann, Carl, 182.
Bühlul, 126, 156, 165.
Buturović, Đenana, 184.

C

Cviko, Fazileta, 14.

Č

Čataldžali, Ali-ef, 60.
Čavušoglu, Mehmed, 11, 13, 152, 159, 160, 185.
Čelebi, Adlija, 42, 145.
Čelebi, Ahmed, 49, 143-145.
Čelebi, Asaf, 185.

Čelebi, Asim Jusuf, 5, 68, 99, 103, 156, 164.
Čelebija, Bursali Sulejman, 99.
Čelebi, Evlija, 28, 56, 185.
Čelebi, Ishak, 19.
Čelebi, Kadija Tuzlak, 52.
Čelebi, Katib (Mustafa b. Abdullah Hağğ Halifa), 182.
Čelebi, Kinalizade Hasan, 182.
Čelebi, Sinan Edaija, 52, 99, 103, 143, 156, 157, 166.
Čelebi, Tiflija, 49.
Čohadžić, Mehmed Džudi, 180.
Čorlulu, Ali-paša, 66.

Ć

Ćatić, Musa Ćazim, 50, 126, 156, 165, 185.
Ćehajić, Džemal, 31, 33, 185.
Ćorović, Vladimir, 185.
Ćuprilić, Ahmed-paša, 55, 57.
Ćuprilić, Mehmed paša, 54, 56.

D

Dahhak, 18, 133, 169, 170.
Damad, Ibrahim-paša, 6.
Damad, Mahmud, 14.
Danijel, 140.
Danišmend, Ismail Hami, 185.
Defterdarović, Zuhdija, 144.
Dervišpaša-zade, Sabuhi v. Derviš-pašić, Sabuhija.
Dervišpašić, Sabuhija, 42, 180.
Dihlevi, Emir Husrev, 20, 32.
Dizdar, Hamid, 185.
Dizdar, Mak, 36, 185.
Dizdaroglu, Hikmet, 186.
Divshali, Soheila, 181.
Dobraša, Kasim, 59, 182, 186.
Duraković, Enes, 36, 126.

DŽ

Džami, 9, 72, 151, 159.
Džemšid, 5, 18, 20, 132, 133, 169.
Dženetić, Ahmed-aga, 75.
Džengiz, vojskovođa, 127, 156, 165.
Džengiz (Cengiz), Halil Erdogan, 185.
Dževdet (Cevdet) Paša, 185.
Dževri, 139, 157, 165.

Đ

Đukanović, Marija, 186.
Đurđev, Branislav, 186.

E

Ebu Bekir, halifa, 22.
Edhem, 20, 21, 67, 68, 155, 156, 163.
Efrasijab, 65, 127, 156, 165, 169.
Eilers, Wilhelm, 181.
Elezović, Gliša, 186.
Eren, Ahmet Cevat, 186.
Erdogan, Erol, 57, 58, 186.
Ergün, Sadettin Nüzhet, 33-35.
Esrar Dede, 56, 154, 162.
Esterabadi, Fazlullah, 56, 154, 162.

F

Fajić, Zejnil, 186.
Fatima, 156, 164, 167.
Filipović, Muhamed, 186.
Filipović, Nedim, 186.
Fatin, Davud, 182, 186.
Fazlullah, 120, 121, 125.
Fenni, 58.
Ferhad, 5, 130, 131, 156, 165, 170.
Ferid, 64.
Feridun, 18, 180.
Feyzi, Kaf-zade, 41, 43, 46.
Fevaz, Zeyneb, 91.
Fevzija, Mehmed, 24.
Fevzija Mostarac, 32, 38, 40, 42, 56.
Flemming, Barbara, 182.
Flugel, Gustav, 182.
Findikli, Mehmed-aga, 56, 154, 162.
Firakija, 142.
Firdevsi, 9, 127, 151, 159, 165.
Fraşeri, Şemsuddin-bey, 182.
Fuzuli Bagdadi, 10, 18, 19, 35, 108, 156, 165, 170.
F.N. v. Nametak, Fehim.

G

Gaibija, Mustafa, 119, 120, 122.
Galib, Šejh, 98, 116, 142.
Galib-paša, 76.
Gâmi, Mula, 20.
Gardet, Louis, 183, 186.
Gazali, 44.
Gazić, Lejla, 36, 120, 186.
Gejlani, Abdulkadir, 53, 54.
Gibb, 11, 13, 152, 160.
Giraj, Selim, 60, 61, 66, 129, 148.
Gölpinarli, Abdülbaki, 33-36, 58, 182, 186.
Götz, Manfred, 182.
Gufti, 56, 154, 162.
Gundulić, Ivan, 46.
Guranija, Mehmed Mejlija, 5, 57, 71-75, 113, 120, 131, 135, 136, 144, 149, 156, 157, 163, 165, 166, 179.
Gurani, Šudžauddin, 32.
Gurbuzov, 64.
Gürgengil, Muberra, 31.

H

Hadžiabdić, Mehmed Refik-ef., 83.
Hadžibajrić, Fejzullah, 120.
Hadžijahić, Muhamed, 52, 187.
Hadžiosmanović, Lamija, 53, 73-75, 131, 135, 146, 150, 187, 190.
Hâfiz, 40, 72, 151, 159.
Hajdarović, Rašid, 187.
Hajjam, Omer, 125, 126.
Hâkâni, 18.
Halebi, Ibrahim, 76.
Halet-bey, 87.
Halil-ef, 14, 59.
Halil Bošnjak, 65.
Halladž, Mansur, 5, 116, 126, 131, 132, 156, 165, 169, 170, 173.
Hamdija, Hasan, 142, 187.
Hammer, Joseph von, 13, 25, 28, 29, 33, 42, 52, 83, 152, 160, 187.
Handžić, Mehmed, 28, 30, 34, 35, 37, 38, 47, 49, 51, 52, 56, 57, 65, 91, 118, 182, 187.
Hârun, ar-Rašid.
Hârut, 141, 171.
Hasan, 156.
Hasandedić, Hivzija, 33, 182, 187.
Hasib Ahmed-efendija, 74.
Hayali, 19.
Heinz, Wilhelm, 181.
Hidr, 134.
Hukmija, Mostarac, 52.
Hulâgû, 127, 156.
Huma, 20, 21, 67, 68, 138, 155, 156, 163.
Huršid, 20.
Husam Bošnjak, 76.
Husamija, 145.
Husamudin v. Lamekani, Husein, 50.
Husein, 156.
Husrev-beg, Gazi, 26, 154.
Husrev-paša, veliki vezir, 58.

I

Ibn Arebi, 44, 50, 27, 126, 156, 165.
Ibn Kemal, 171.
Ibn Sina (Avicena), 58.
Ibnulemin Mahmud Kemal, 89.
Ilić, Slobodan, 36, 37, 96, 108, 122, 125, 188.
Imamović, Muhamed Ševki, 79, 180.
Imamović, Mustafa, 188.
Ipekten, Haluk, 188.
Isaković, Alija, 41, 188.
Isen, Mustafa, 115, 188.
Isević, Muhamed Emin, 180.
Iz, Fahir, 26, 188.

J

Jahja-ef. rumelijski kazasker, 46.
Jahjâî-Mehmedbeg, 31.
Jahja, šejhulislam, 58.
Jakub-paša, 25.
Jazidžić, Ahmed, 17.
Jelavić, Vjekoslav, 188.
Jukić, Ivan Frano, 188.
Junus, Emre, 12.
Jusuf, Has Hadžib, 14.
Jusuf, lik iz poeme, 20.
Jusuf Kamil-paša, 87, 89.

K

Kabaklı, Ahmet, 188.
Kadić, Muhamed Enveri, 25, 33, 36, 38, 41, 49, 57, 58, 72, 79.
Kadi-zade, Muhamed Enveri v. Kadić, Muhamed Enveri.
Kaf-zade, Fejzi, 46.
Kâimija, Hasan, 5, 23, 28, 52-54, 115, 116, 119, 120, 132, 139, 142, 154, 157, 162, 165, 179.
Kajs v. Medžmua.

Kapetanović-Ljubušak, Mehmed-beg, 188.
Karaalioğlu, Seyit Kemal, 188.
Karađozović, Adem, 188.
Karadžan, Turgut, 59, 66, 180.
Karahân, Abdülkadir, 68.
Karamusić, Muhamed Nihadî, 5, 17, 26-30, 42, 52, 119, 153, 161.
Karatay, Fehmi Edhem, 182.
Kašgarli, Mahmud, 12.
Kazim-paša, 85, 87.
Kejhusrev, 65, 127, 156, 165, 172.
Kejkavus, 128.
Kemal ef, rumelijski kazasker, 46.
Kemura, Sejfudin, 49, 188.
Kerametli, Can, 55.
Kocatürk, Vasfi Mahir, 189.
Kovačević, Ešref, 65, 100, 102, 127, 189.
Köprülü, Fuad, 14, 64, 189.
Kreševljaković, Hamdija, 77, 189.
Kurgan, Şükrü, 189.
Kutlu, Şemsettin, 189.

L

Lamekânî, Husein, 5, 28, 49-52, 117, 118, 126, 132, 142, 154, 156, 162, 164, 165, 179.
Latas, Omer-paša, 78, 84, 89, 91.
Latifi, 116.
Lebib-efendi, 85.
Lejlâ, 20, 131, 172, 173.
Leskovčanin, Galib, 86, 87.
Levend, Agah Sirri, 13, 68, 118, 189.
Loebenstein, Helene, 182.
Luft, Paul, 181.
Lukman, 58, 134, 135, 149, 172.
Lutfi, Ahmed, 189.

LJ

Ljubović, Amir, 67, 190.

M

Mahmud sin Halilov, 40.
Mahremi, 14.
Malkoč, Ahmed, 49, 143.
Marut, melek, 141, 171, 173.
Massinnon, Louis, 190.
Medžâzija, Šanija Mostarac, 5, 41, 42, 145, 146.
Medžnûn, 20, 131, 171-173.
Mehmed-paša, 19, 73, 143.
Mejli, Mehmed, 16, 17, 28.
Melekšah, 127, 156, 165.
Merhemići, 99.
Mevlevija, Sulejman, 42.
Mezakija, Sulejman, 5, 10, 52, 54-59, 64, 78, 133, 148, 154, 162.
Mihin Banu, 130, 170.
Mostari, Hadži Derviš, 180.
Muallim Nadži, 90.
Muderizović, Riza, 190.
Muftić, Teufik, 190.
Muhamed, vjerovjesnik, 19, 20, 22, 52, 64, 65, 68, 79, 96, 99-101, 104, 105, 107, 109-111, 113, 114, 123, 140, 155, 156, 160, 167, 170, 173, 174, 176.
Muhamed Emin, 90.
Muhiti, 51.
Mujezinović, Mehmed, 71, 190.
Mula Muhtari, 52, 53.
Mumcu, Ahmed, 190.
al-Munaggid, Salahudin, 181.
Munedžimbaši, Ahmed Dede, 55.
Muniri, Beograđanin, 51.
Muniri Mostarac, 42.
Murat III, 37, 38.
Murteza-paša, 44, 45.
Muslihudin, Šejh, 53.
Mustekim-zade, Süleyman, 57.
Mušić, Omer, 37, 38, 41, 43, 49, 143.
Muvekit, Salih Sidki Hadžihusejnović, 181, 190.

N

Nâbi, 63, 140, 143, 147, 157, 163, 166.
Nabi Tuzlak, 59, 143.
Nakšibend, Behaudin Muhamed, 174.
Nakijj, 129.
Nametak, Alija, 191.
Nametak, Fehim, 14, 29, 44, 71, 76, 79, 80, 88, 108-111, 113, 119, 127-129, 146-148, 191.
Namik Kemal, 85-87.
Narcis, 5, 136, 175.
Nazim, 98.
Nazmi, 14.
Necâti-beg, 19.
Nedîm, 10, 58, 76, 142, 174.
Nef'î, 19, 20, 98, 155, 163, 175.
Nerkes, Ahmed, 42.
Nerkesija, Muhamed, 10, 28, 42-49, 52, 74, 133, 143-145, 153, 154, 157, 162, 166.

Nergisi v. Nerkesija, Muhamed.
Nesîmî, Omer, 116, 119.
Nevâî, 9, 151, 159.
Nizâmî, 20, 32, 131, 156, 165.
Novičev, A. D., 64.
Nurudinović, Bisera, 191.

O

Omer, halifa, 22.
Onan, Necmettin Halil, 191.
Orgul, Metin Kyahan, 191.
Osman, halifa, 22.
Osman Šems, 85.
Ozon, Mustafa Nihat, 191.

P

Pala, Iskender, 191.
Pašić, Vustelija Ali-beg, 59.
Pašmakči-zade, Ahmed, 61.
Pekolcay, Necla, 191.
Pertsch, Wilhelm, 28, 182.
Perviz, Husrev, 49, 131.
Petraček, Karel, 181.
Popović, Alexandre, 192.
Platon, 5, 134.

R

Rajković, Ljubinka, 192.
Rashid v. Rešid Mehmed.
Redžaizade, Dželal-bey, 85.
Rešid, Mehmed, 62, 99, 103, 123, 136, 140, 145, 148, 155, 156, 163, 164.
Rieu, Charles, 182.
Riza, Es-Seyyid, 37, 183.
Rizvanbegović, Arif Hikmet-beg, 5, 23-25, 84-90, 104, 135, 148, 153, 157, 158, 161, 163, 164.
Rizvanbegović-Stočević, Habiba, 5, 91, 157, 163.
Rizvić, Muhsin, 51, 60, 192.
Rizvić, Ismet, 192.
Riyâzî, 33.
Rumî, Dželaludin, 9, 21, 38, 40, 57, 72, 78, 82, 87, 124, 125, 132, 151, 154, 159, 162, 169, 173, 176.
Rustem, 5, 128, 129, 138, 156, 165.
Rypka, Jan, 59, 64, 68, 192.

S

Sabit, Užičanin, 5, 10, 13, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 46, 52, 56, 59, 60, 62-65, 67-70, 74, 76, 81, 98-104, 108-115, 118, 123, 127-129, 133-137, 140, 142, 146-148, 150, 152, 155-157, 160, 163-166, 179.
Sabri, 176.
Sabûhija, 56.
Sa'dî, 9, 20, 32, 72, 159.
Safâî, 52, 56, 154, 162.
Salihbegović, Melika, 76, 77, 79.
Sami, 176.
Savojski, Eugen, 62, 145.
Sebletija, 144.
Senâî, Hakim, 126, 156, 165.
Senai Mostarac, 42.
Sehi-bey, 183.
Sertoğlu, Mithat, 192.
Seydî-zade, Mehmed paša, 60.
Sikirić, Šaćir, 103, 104, 123, 140, 192.
Sinanbegović, Isa-beg, 31.
Sirî, Abdurahman, 50, 126, 156.
Smailagić, Nerkez, 192.
Sohrweide, Hanna, 183.
Sokolović, Mehmed-paša, 26, 28, 29, 153, 161.
Sokrat, 5, 130, 134.
Spaho, Fehim, 183.
Sûdija, Ahmed, 9, 40, 151, 159.
Sućeska, Avdo, 192.
Sührâb, 5, 128, 129, 156, 165.
Sulejman, Veličanstveni, 27.
Sureyya, Mehmed, 57, 192.
Surûrî, 9.

Š

Šabanović, Hazim, 31, 35, 37, 52, 56, 57, 76, 91.
Šahidija, 76.
Šamić, Jasna, 52, 53, 193.
Šapur, 130.
Šehabettin (Şehabettin), Süleyman, 193.
Šehdija, Osman, 76.
Šehović, Alija, 23, 24.
Šehri, 61.
Šejh-Sudža, 15.
Šejhî, 43, 52, 57, 58.
Šem'i, 9.
Šemsî Dede, 49.
Šerifović, Fadil-paša, 5, 23, 24, 64, 76-84, 93, 94, 97, 104, 105, 107, 108, 122, 124, 127, 132, 134, 147, 148, 157, 163, 170, 173, 180, 181.

Šerifović, Mustafa Nurudin, 77, 181.
Širin, 5, 20, 130, 131, 156, 165, 170.
Šiljak-Jesenković, Amina, 87, 89.
Šljivo, Galib, 193.
Šukrić, Nijaz, 187.

T

Tahir, Mehmed, 55, 56, 63, 91, 154, 162, 182, 184.
Talat, Anil, 193.
Tapinar, Ahmet Hamdi, 193.
Tarlan, Ali Nihad, 183.
Tebrizi, Šemsudin, 82, 176.
Timurtaş, Faruk, 68.
Trako, Salih, 53, 73-75, 120, 131, 135, 146, 150, 186, 187, 190.
Traljić, Mahmud, 187, 193.

U

Ubejdî, 33, 42, 74.
Ulvi, 19.
Uššaki, 43.
Uvejs al-Karni, 52.
Uzunşarşılı, İsmail Hakki, 194.

V

Vamik, 131.
Vahdetija, Ahmed, 28, 33-37, 50, 52, 96, 106-108, 119, 121, 122, 125, 126, 132, 138, 142, 154, 156, 162, 164, 165, 179.
Vâlija, Novopazarac, 52.
Varvari, Ali paša, 21.
Vehbi, 74, 140.
Veli-Bektaš, 123.
Vesely, Rudolf, 181.
Vusuli, 28.

W

Wagner, Eswald, 183.

Y

Yahya, Taşlicali, 98.
Yesirgil, Nevzat, 194.
Yumni, 56, 154, 162.

Z

Začek, Vaclav, 194.
Zâl, 138.
Zâti, 10, 19.
Zekerija, Sukkeri, 5, 7, 56-59, 74, 78, 135.
Zihni, Mehmed, 91.
Zijâî, šejh Hasan, 5, 15, 28, 30-33, 153, 161.
Zija-paša, 85, 194.
Zoroaster, 18.
Zuhra, 178.
Zulejha, 20.

Ž

Žagrić, Derviš, 23, 42.